

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

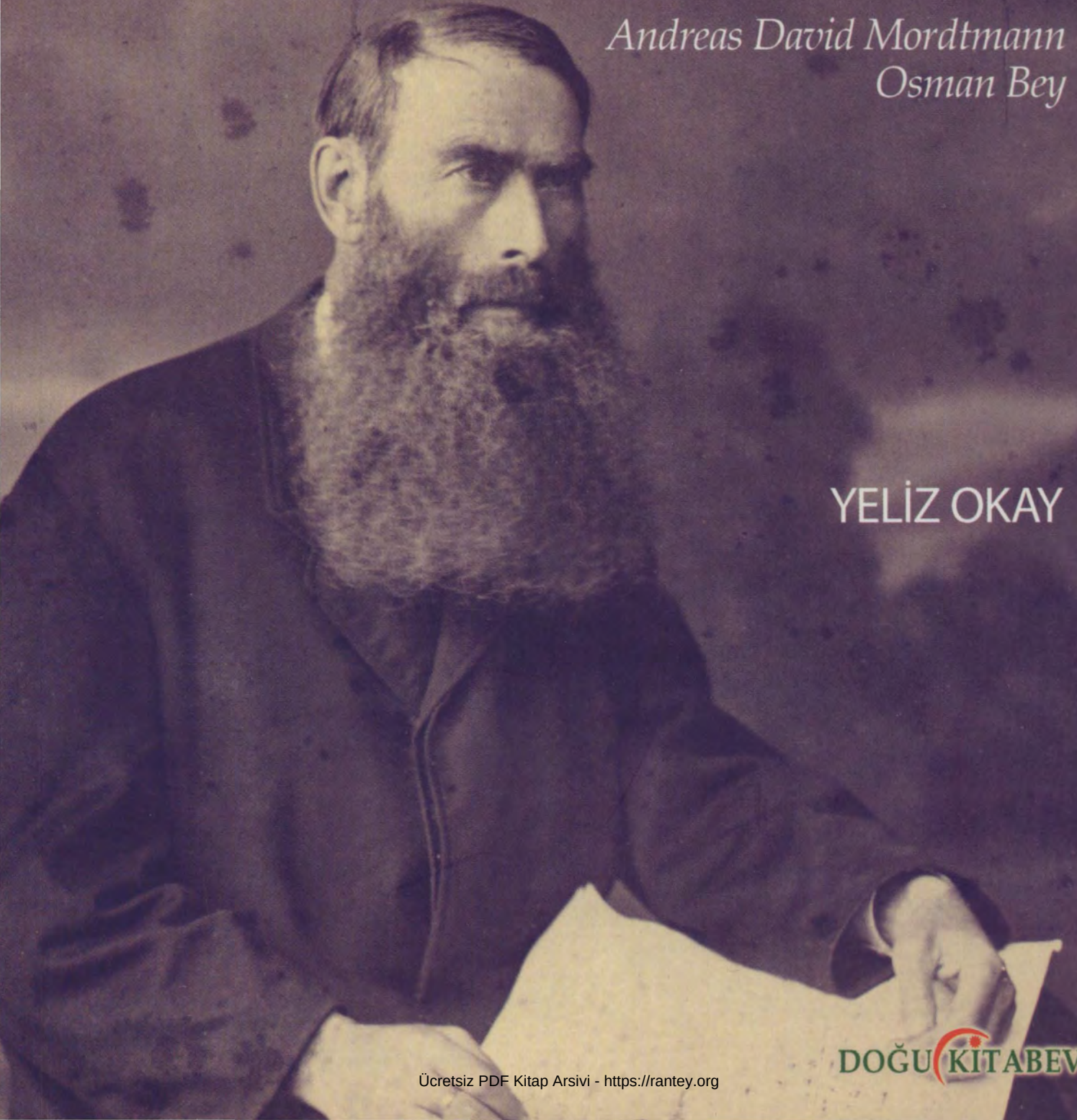
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi ve İlm-i Ahval-i Akvam

*Andreas David Mordtmann
Osman Bey*

YELİZ OKAY

YELİZ OKAY

ETNOGRAFYA'NIN
TÜRKİYE'YE GİRİŞİ
ve
İLM-İ AHVAL-İ AKVAM

Andreas David Mordtmann - Osman Bey

DOĞU KİTABEVİ

Doğu Kitabevi
Sosyologca Kitapları Dizisi
15

T.C
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No:
16997

Sosyologca Dizisi Genel Yayın Yönetmeni:
Ertan Eğribel
Ufuk Özcan

Kapak ve Sayfa Düzeni
Atilla Ceylan

Kapak Resmi
Andreas David Mordtmann
İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

Baskı
Ofis Matbaa Yayın Kağıt San. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi
B Blok No: 388 Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 576 47 15

1. Baskı,
İstanbul, Kasım 2012

Bu kitabın tüm yayın hakları Doğu Kitabevi'ne aittir.
Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar ve görseller
Kültür Bakanlığı Telif Hakları Sözleşmesi
gereği yayınevinin iznini gerektirir.

Yazılar yazarlarını bağlar ve yazıların hukuksal sorumluluğu ilgili yazara aittir.

ISBN: 978-605-5296-11-7

Doğu Kitabevi
Cağaloğlu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak, No: 6 Cağaloğlu İstanbul
Tel: 0212 527 29 26 Faks: 0212 527 29 26

www.dogukitabevi.com

*Canım anneannem
Hacer Yavaş'ın
aziz hatırasına özlemle*

İÇİNDEKİLER

Giriş Yerine	7
--------------------	---

I. ETNOGRAFYANIN KAYNAKLARI

A- Etnoloji / Etnografya Düşüncesi: Batı, Öteki ve Seyahatnameler	15
B- Etnologlar / Etnograflar ve Antropologların 'İlk'leri	25
C- Etnoloji / Etnografya Düşüncesi: Doğu, Öteki ve Seyahatnameler....	29

II. OSMANLI'DA ETNOGRAFYA

A- Osmanlı'da Etnoloji / Etnografya ve Antropoloji Literatürü ve Terminolojisi	63
B- Osmanlı Basınında Etnografya / Etnoloji ve Antropoloji	67
C- Osmanlı'da Etnografya / Etnoloji ve Antropoloji Konulu Kitaplar ..	85
D- Mekteb-i Mülkiye Müfredatı ve Etnografya Dersi: Andreas David Mordtmann - Osman Bey ve İlm-i Ahval-i Akvam ..	95

III. ANDREAS DAVID MORDTMANN, OSMAN BEY, İLM-İ AHVAL-İ AKVAM

A- Andreas David Mordtmann	105
B- İlm-i Ahval-i Akvam Ders Notlarının Sahibi: Osman Bey	117
C- İlm-i Ahval-i Akvam Kitabı ve İçeriği Üzerine	123
Sonuç Yerine	133

İLM-İ AHVAL-İ AKVAM

Mukaddime	136
İlm-i Ahval-i Akvam Neye Derler?	136
İnsan Nedir?	137
Ruy-ı Arzda İnsan Hangi Asırda Zuhur Etti?	138
İnsan Nerede Zuhur Etti?	138
İnsan Kaç Urukta İbarettir?	141
Bu Bab Amalyoz Dalua'nın Göstermiş Olduğu Uruk-ı Hamsenin Alâmatı Beyanındadır	142
Havass-ı Hamse	142
Kuvve-i Lâmise	143
Re's	143
İnsanın Mehasin-i Ahlâkı	147
Bu Fasıl Akvam-ı Muhtelifenin Ahlâk ve Tebaiyyet ve Âdet ve Din ve Ayinleri Beyanındadır	148
Afganlılar	148
Bu Makale Belucistan Ahalisi Beyanındadır	150
Bu Bahs İranîler Beyanındadır	151
Ahali-i Hind	152
Brahman Mezhebi	152
Kıbtîler	153
Kürdler	154
Yezîdîler	156
Ermeniler	157
Gürcüler	157
Çerkesler	158
İsveç ve Norveç	159
Danimarka	160
Sözlük	161
Bibliyografya	167
İndeks	173

GİRİŞ YERİNE

Etnografya, etnoloji ve antropoloji, batılının kendi tarihini inşa etme çabasının bir sonucu olarak *öteki*nin bilgisine ulaşmak üzere yaptığı yolculukların neticesinde düşünsel anlamda varlık göstermiş disiplinlerdir. Etnolojinin, etnografyanın ve antropolojinin geçmişinde, büyük oranda seyahat edebiyatının varlığından söz etmek mümkündür. Seyyahların etnolog / antropolog titizliği ile yaptıkları gözlemlerin etnografik değer taşımasının yanısıra, *öteki*'ne ait etnografik malzemelerin çok erken dönemden itibaren çeşitli amaçlarla doğuya seyahat neticesinde toplandığı bu konudaki batılı kaynaklardan yola çıkılarak söylenebilir. Ayrıca Batılının *öteki*'nin bilgisini ve imajını oluştururken kaynak olarak gösterdiği seyahatnamelerin sübjektif bir perspektiften kaleme alındığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu dikkatle bakıldığında etnografya / etnoloji / antropolojinin düşünsel olarak varoluştan bilimsel nitelikli disipline dönüşmesi ancak yapılan seyahatlerin akılcılık kimliğine bürünmesiyle başlamıştır denebilir. Etnografya / etnoloji ve antropoloji konusunda çalışmalar yapan ilk bilim adamları birincil ilgi alanları olan tıp, biyoloji, paleontoloji, zooloji, botanik, anatomi, jeoloji, jenealoji gibi bilim dallarının birikimini bu disiplinlerin bilgisini ve zeminini oluşturmak üzere kullanmışlardır. Bu bağlamda ilk yapılan çalışmalar genellikle insan nedir, insan nasıl ortaya çıkmış ve yeryüzüne nasıl yayılmıştır sorularına cevap aramanın yanısıra, insan ırkının tasnifi, ilk insanın nerede ve ne zaman ortaya çıktığı, ırkların farklılaşmasında coğrafyanın mı yoksa diğer değişkenlerin mi etkili olduğu, evrim düşüncesi ve kavimlerin hallerine ilişkin yığılmış bilgilerin tasnifi ve muhtevasına ilişkin konuları içerir. Genellikle ilk etnografya kitapları incelendiğinde etnografyanın tanımı, önemi, lisan, insanın diğer türlerden ayrıldığı noktaların neler olduğu, antropometrik özellikleri, beş duyu, ırklar ve tasnifi meselesi ile çeşitli kavimlerin (sübjektife varan nitelikteki) durumlarına ilişkin başlıkların yer tuttuğu görülür.

Batı kökenli etnografya/etnoloji ve antropolojinin bilim dalı olarak anılmaya başladıkları dönemden bugüne kadar olan kavramsal/tarihsel yolculuğu yine batıda literatür bağlamında köklü bir yer teşkil eder. Bu literatüre başlıklar halinde bakıldığında siyasi düşünce ve tavır ile etnolojik/etnografik ve antropolojik çalışmaların kapsamı arasında inkâr edilemeyecek bir ilişki olduğu dikkati çeker. Bu durumun ana nedeni batılının bu bilimlerin düşünsel temellerini kendi tarihini inşa etmek üzere *ötekine* dair kurguladığı imajın bilgisinden hareketle atmuş olmasıdır. Etnoloji, etnografya ve antropolojinin bilgi birikiminin ana kaynakları olarak kabul gören seyahatnamelerin *ötekinin* geri kalımlığına dair bilgilerden yola çıkılarak batının kendini inşa etme çabasının ürünü olduğu düşünüldüğünde belli bir siyasi tavır ve düşüncenin ilgili disiplinlerin düşünsel varoluş sürecinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Etnografya ve antropoloji literatürünün yoğun ırk çalışmalarından beslendiği süreçlerin varlığı bu durumun en net örneğidir.

Bu anlamda ilgili disiplinlerin bir doğu toplumu olan Osmanlı, daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti coğrafyasına girişi ve tarihsel seyrine bakılarak literatürde konu ile ilgili çalışmaların her iki dönemin de siyasal tarihi ile paralel gidişi batıdaki hakim genel duruma uygundur. Bunun yanı sıra bu alanların Türkiyedeki tarihine ilişkin literatür gözden geçirildiğinde sadece erken cumhuriyet döneminin yoğun bir şekilde incelenmesi ve öncesinin ise gidilebilen en eski tarih olarak Meşrutiyet'i işaret ediyor olması bir eksiklik. Osmanlı'dan itibaren etnografya başta olmak üzere etnoloji ve antropoloji batılının bilimi olarak algılanmış, özellikle *öteki'nin* bilgisini içeren etnografik malzemenin sergilendiği mekânlar olarak tasarlanan etnografya müzeleri bir kısım aydın çevrelerin ilgisini çekmiştir. Bunun yanı sıra bu bilim dallarına ilişkin kavramsal tartışmaların ve disiplinlerin sınırlarına, metodlarına ve geçişliliklerine dair makalelerin varolduğunu çeşitli süreli yayınlardan ve müstakil eserlerden yola çıkarak söylemek mümkündür.

Batının etnografik, etnolojik ve antropolojik düşüncesinin temelinde yatan seyahat edebiyatından doğu için de söz edilebilir ve adı geçen disiplinlerin izleri bu edebiyatın ürünleri için de sürülebilir. Ancak Batılının imajı üzerinden kendi imajını ve tarihi ortaya koymak gibi bir kaygısı olmayan doğulu mevcut etnografik düşünce ve gözlemlerini bir disiplini inşa etme sürecine dönüştürememiştir. Bu nedenle Osmanlı coğrafyasına etnografya, etnoloji ve antropolojinin girişi batılı kaynaklar üzerinden hatta batılılar tarafından olmuştur denilebilir.

Gerek basında gerekse müstakil eserlerde ya da süreli yayınlarda etnografya, etnoloji ve antropolojiye dair tartışmaların dışında Mekteb-i Mülkiye, Darülfünun gibi eğitim kurumlarının müfredatında da ilgili disiplinlere ilişkin derslere rastlanır. Burada derslerin içeriği bir yana bırakılırsa gözönünde bulun-

durulması gereken nokta etnografyanın bir ders olarak, Satı Bey'e kadar geçen sürede -ki söz konusu tarihler Meşrutiyet öncesine denk düşer- Mordtmann gibi oryantalist diplomat, Osmanlı toprağında seyahat eden seyyah, Osmanlı'da yaşayan Protestan Cemaati'nin lideri, sözcüsü, savunucusu kimliklerini taşıyan bir Batılı tarafından ya da ekalliyet kültürü ile yetişmiş Aristoklis Efendi tarafından verilmiş olmasıdır.

Bu anlamda, Türkiye'de etnografyanın tarihi ile ilgili Cumhuriyet döneminde kaleme alınan çalışmalara bakıldığında, Cumhuriyet öncesine ilişkin bilgi, Satı Bey'in ve onun Etnografya kitabının varlığı ile sınırlıdır. Son dönemde meseleyi bir başka disiplinin perspektifinden değerlendiren çalışmalarda da yine *Mekteb-i Mülkiye* ve Satı Bey'in işaret edildiği görülmektedir. Bunun gerekçesi olarak da Satı Bey'in değeri hiç tartışılmayacak nitelikteki eserinin bu disiplinlerin düşünsel olarak varolma sürecinden, bilim olarak varoluşuna geçişi sağladığı gösterilmektedir. Ancak literatürde sadece 1911 baskılı bu kitap gözönünde bulundurularak bunların ifade edildiği düşünüldüğünde, bu disiplinlerin tarihsel evrimi Batı ile paralel değil, gecikmeli olarak bu coğrafyaya girdiği gerçekleri göz ardı edilmiş olur. Yine bunu Satı'nın eserlerini gözönünde tutarak ifade etmek durumu ortaya koymak açısından önemlidir. Etnografya kitabının 1911 baskısından önce ilk baskısı 1324/1908 yılında ders notları olarak, ancak görsel malzeme olmadan basılmıştır. Aynı konuda Şemseddin Sami'nin, *İnsan* (1878), *Yine İnsan* (1886), Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Akvam-ı Cihan* (1913), Osman Bey'in *İlm-i Ahval-i Akvam* (1885)¹, Satı Bey'in *Etnografya* (1908), *İlm-i Akvam/Etnografya* (1911) ve Ebüzziya Tevfik'in Buffon'u anlattığı *Büfon* (1884) adlı eserini, tarihlerini de dikkate alınarak bu disiplinlerin Osmanlı'ya girişi kronolojisini yeniden değerlendirmek yerinde olur.

Yine süreli yayınlar açısından konuya bakıldığında son dönemde konuyu detayları ile Cumhuriyet tarihi açısından ele alan Zafer Toprak, kitabında "Tebit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'ye ilk antropolojik bilgileri getiren bir hekimdi. Abdullah Cevdet 1913 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti Talim ve Terbiye Kütüphanesi'nce yayımlanan *Dimağ Melekât-ı Akliyyenin Fizyolociya ve Hıfzı's-sıhhası* adlı eserinde ilk kez 'antropolociya'ya yer vermişti."² der. Ancak etnografya / etnoloji ve antropoloji ile ilgili metinler tarandığında İhsan Abidin'in, Şehbal'de yayınlanan "İlmi Beşer'e Dair" başlıklı yazısı, 15 Eylül 1328/ 28 Eylül 1912'ye tarihlenmektedir. Bu gibi örnekler kitabımızın ilgili bölümünde daha ayrıntılı olarak verilmiştir. Aynı eserde Zafer Toprak "1916'da yayımlanan Avan-

¹ Bu eserin yeni harflere aktarılmış tam metni ve eserin ayrıntılı bilgisi ilgili bölümde verilmiştir.

² Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, İstanbul: Doğan Kitap, 2012, s: 296.

zade Mehmed Süleyman'ın *Ulum-ı Hafiyeden Musavver ve Mükemmel Kıyafet-name* adlı eseri antropolojiye yer veren ikinci kitap oldu"³ demektedir. Halbuki Osman Bey'in müellifi olduğu *İlm-i Ahval-i Akvam* geniş çapta antropolojiye de yer vermiştir. Ayrıca bir kavram olarak Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Frans-evî*'sinde (1904. Üçüncü baskı) Antropoloji'nin "Tarih-i tabii-i beşer."⁴ tanımı ile yer aldığını söylemek mümkündür.

Yine bazı yazarlar Mülkiye Mektebi müfredatının 1908'de yaşadığı değişimden söz ederken "*Etnografya* dersi Osmanlı'da ilk kez bir ders programında yer alıyordu"⁵ demektedir. Buna karşılık Etnografya dersinin 1879'da başlayarak 1895'e kadar önce Andreas David Mordtmann, sonra da Aristoklis Efendi tarafından verildiği bilinmektedir. Ayrıca Darülfünun'un 1900 yılında açılması ile beraber Etnografya da Edebiyat Fakültesi ders programına girmiştir⁶. Yine *Etnografya* dersi için "bu ders Jön Türk döneminde bile (1908 sonrası) bir yıl dayanabilmişti"⁷ denilmektedir ki yukarıda da belirtildiği gibi "istibdad" dönemi olarak ifade edilen Abdülhamid döneminde ders 15 sene Mülkiye'de okutulmuştur. Dersin kaldırılmış olmasına rağmen Satı Bey'in ders notlarını 1911'de *Etnografya-İlm-i Akvam* başlığı ile yayınladığı pek çok yazarca belirtilmektedir. Halbuki Satı Bey ders notlarını 1324/1326 tarihinde sadece Etnografya başlığı ile taşbaskı olarak yayımlamıştır. 1327/1911 yılında yayımlanan *Etnografya / İlm-i Akvam* ise bu notların geliştirilmiş ve görsel malzeme ile zengileştirilerek yayımlanmış halidir. Şemseddin Sami için "Osmanlı yazınında ilk defa biyolojiye, tarih-i tabii'ye yer verildiği" çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak gerek biyoloji ve gerekse tarih-i tabii belirtilen tarihten önce (1887) Osmanlı basınında bir çok kere yer bulmuştur.

İlm-i Ahval-i Akvam (1885) kitabının tanınması hem konuyu tarihsel yolculuğu içinde ele almak ve dönemin perspektifini ortaya koymak, hem de aslında sadece Cumhuriyet döneminde değil Osmanlı döneminde de Meşrutiyet öncesinde o günün koşulları çerçevesinde tartışıldığını ortaya koymak açısından önemlidir. Osman Bey'in (1856-1920), Andreas David Mordtmann'ın (1811-1879), Mekteb-i Mülkiye'de 1879 yılında verdiği etnografya dersinin notlarından yola çıkarak bastırıldığı *İlm-i Ahval-i Akvam* aynı zamanda Mordtmann'ın kişisel tarihi açısından da yeni bir bilgiye ulaşılmış olması nedeniyle önemli-

³ Zafer Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji* ss: 296-297.

⁴ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevî*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1904 s: 101.

⁵ Zafer Toprak, "Mekteb-i Mülkiye, 'İlm-i Akvam' ve 'Antropolojiya'", *Toplumsal Tarih*, N:226, Ağustos 2012, s: 30.

⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun*. İstanbul: IRCICA Yayını, 2010, s: 573.

⁷ Zafer Toprak "İlm-i Akvam ve Antropolojiya", s: 30.

dir. Bu çalışmada Mordtmann ve Osman Bey'in hayat hikayeleri arşiv belgeleri ışığında aktarılmıştır.

Son olarak konuyu ele alan çeşitli süreli yayınlar ve matbu eserler Osmanlı'da etnografya, etnoloji ve antropolojinin girişine dair verdikleri bilgiler doğrultusunda ele alınmıştır. Konunun değişik yönlerine dikkat çekmeyi amaçlayan bu çalışma, bu alanda yapılacak diğere çalışmalara bir başlangıç olarak değerlendirilmelidir.

Malum olduğu üzere hiçbir çalışma aslında çalışmayı yapanın yalnız başına yaptığı bir iş değildir. Bu anlamda kaynaklara ulaşmam konusunda yardımlarını esirgemeyen Sadi Çöğenli'ye, başta Abdurrahman Hacıismailoğlu olmak üzere tüm İSAM kütüphanesi çalışanlarına, Başbakanlık Osmanlı Arşivi görevlilerine, Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi ve Kütüphanesi'nden Ali Akkaya, Banu Doğan ve diğer çalışanlarına, Feriköy Protestan Mezarlığı yetkililerine ve bu süreçte gösterdiği sabırdan dolayı Nurettin Albayrak'a, Osmanlıca metinlerin çözümlenmesi konusunda sabır ve desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim. Katkılarından ve desteğinden dolayı Ertan Eğribel'e, Ufuk Özcan'a, Ali Birinci'ye, Doğu Kitabevi çalışanlarına ve sahibi İbrahim Horuz'a teşekkür ederim. Son olarak da bu çalışma sırasında zaman zaman ihmal etmek zorunda kaldığım oğluma ve eşime gösterdikleri sabır için teşekkür ederim.

Andreas David Mordtmann

I
ETNOGRAFYA'NIN
KAYNAKLARI

A- ETNOLOJİ / ETNOGRAFYA DÜŞÜNCESİ: BATI, ÖTEKİ VE SEYAHATNAMELER

Başkasını tanıma ve merak etme eğiliminin eyleme dökülmüş hali olarak ortaya çıkan etnoloji “insan topluluklarını ırksal ve kültürel karakteristikleri temelinde sınıflamayı, karışma ve yayılmalar yoluyla onların geçmişte (tarihsel ve tarih öncesi devirlerde) ve günümüzdeki dağılımlarını açıklamayı amaç edinmiş” bir disiplindir.⁸ Jean-Loup Amselle etnolojinin kelime kökü olan “et(h)nos” kavramının ilk kullanımına Eski Yunanlılar’da rastlandığını söylemektedir. Bu kavramın site dışındaki komşu toplumsal örgütlenmeleri belli bir hiyerarşiye tabi tutmak için kullanıldığını belirten Amselle, Eski Yunanlılar’ın ethne (tekili ethnos) ile polis (“site”) arasında bir karşıtlık kurduklarını ifade eder. Ethne, Yunan kültüründen gelen, ama şehir-devlet örgütlenmesinden ‘yok-sun olan’ toplumları belirtmek için kullanılan bir kavram olduğundan, Etnoloji’nin de, ‘a-politik’ ve bu bağlamda, kendi tarihlerinin ‘öznesi’ olmaktan mahrum toplumların bilimi olması kaçınılmazdır.⁹

Batılı ya da modern denen insanın zihinsel şemasında farklılıklarını ilkel ya da geri kalmış olarak etiketlediği “öteki”/“başkası” ya da “yazısız” olarak adlandırdığı insana yönelten merak güdüsünün temelinde Jean Servier’ye göre, “insanlık tarihini yeniden inşa ederek uygarlığa doğru ilerleyişin aşamalarını ortaya sermek”¹⁰, öteki, az gelişmiş, Batı dışında kalan yazısız insan üzerinden kendini tanımlamak ihtiyacı yatmaktadır. Yaşam tarzı, varoluş biçimi, fiziki görünümü, giysileri, ten rengi ve dili ile farklı olan başkası/öteki aynı zamanda “başka yer-

⁸ Tayfun Atay, “Kavramlar Kargaşası Bilim Dalları Çatışması Dünyada ve Türkiye’de ‘Sosyal İçerikli’ Antropolojiyi Adlandırma Sorunu”, *Folklor/ Edebiyat*, N: 22, 2002/2, ss: 135-136.

⁹ Jean-Loup Amselle, “Etni ve Kabile: Her Kapıyı Açan Kavramlar”, *Uluslar ve Milliyetçilikler* içinde, (Haz.:Jean Leca, Çeviren: Siren İdemen), İstanbul, Metis Yayınları, 1998 s. 134.

¹⁰ Jean Servier, *Etnoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları 1992, s. 75.

de" ve mekâna göre, "diğer uça"¹¹ bulunan olduğundan, keşfedilebilmesi için coğrafi sınır ve uzaklık algısını aşacak eylem, insanlık mirasına sahip çıkma haklılaştırması ile "ötekine" doğru "seyahat" dir.

15.yüzyılın ikinci yarısında aynı denizde kıyısı olan ama Doğu'lu olan ötekinin güçlü yönlerini tespit etmek üzere batıdan yola çıkanların olduğu bilinmektedir. Hentsch'in Alain-Julien Sourdell'den aktardığına göre, Bourgogne Dükü Bertrandon de la Broquiere'in seyahat öyküsü bu durumu örnekler niteliktedir. Yazar'a göre La Broquiere'in *Le Voyage d'Outremer*'i, ilk bakışta bir hac seyahati gibi algılsa da çok gizli amacı olan ve "öteki"nin gücünü tartmaktan ibaret bir tetkik gezisi, görmek ve yoklamak amaçlı bir casusluk yolculuğudur.¹² 16.yüzyıl ile beraber iyiden iyiye itibar kazanan seyahatnameler ve onlara dayanarak yapılan derlemeler öteki'ne yapılan yolculuğun çeşitli amaçları olduğunun açık bir ifadesi olarak seyyahın merak duygusuna eklenen kolektif niyetleri ortaya çıkarır. Özel ya da devlet görevi olarak çıkan seyahatler yavaş yavaş erken dönem etnografik gözlem niteliğine de bürünmektedir. Bunlar arasında öncü olarak Alman Johannes Boehme'nin 1520 tarihli "Omnium Gentium Mores"i, İsviçreli Sebastian Münster(1544) ile Fransız André Thevet'nin(1575) "Kozmografya", İngiltere'de 16. asırda Richard Hakluyt'un gezi koleksiyonları, Almanya'da 17.asırda da çıkmaya devam eden Theodore de Bry'nun "Büyük Seyahatleri" sayılabilir.¹³

Avrupalının ötekine bakışını değiştiren nedenler arasında sıralanan "okyanusların aşılması", daha genel anlamda "mesafelerin fethi", aslına uygun ilk Mercator¹⁴ Haritaları'nın ortaya çıkışı aynı zamanda yolculuğun anlamını ve dışa bakışın niteliğini değiştirecektir. Ötekini ziyaret etmek artık iki açıdan ilginçtir: *Merak ve içten pazarlık*.¹⁵ Başlangıçta Batı için sömürgeleştirme düşüncesi çıkarların belirlenmesi, yaratılması anlamına geliyordu. Bu durum öteki-ne ulaşma fikrini ticarî, dinî, askerî, kültürel hatta haberleşmeye yönelik çıkarlar gibi nedenlerle besledi.

Sömürü ve kolonizasyon Hristiyan Batılı tarafından bir dinî ödev olarak algılandı. Humprey Gilbert ve Sir George Peckham'ın 1583 tarihli "*Son Keşifler Hak-*

¹¹ Servier, *Etnoloji*, s: 17.

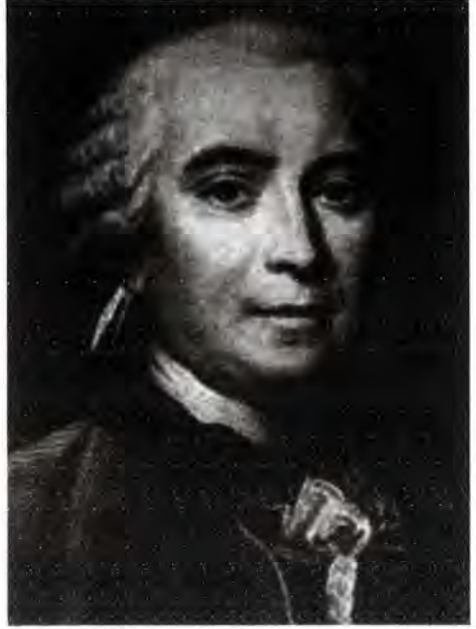
¹² Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, İstanbul: Metis Yayınları 2008. s. 102.

¹³ Strauss -Levi Claude, "Antropoloji", (çeviren. Ümit Meriç), *Sosyoloji Konferansları* , N: 16, 1978, ss. 106-107.

¹⁴ Gerardus Mercator (Gerard De Kremer) Matematikçi ve kartograf. 5 Mart 1512 Rupelmonde'de doğdu, 2 Aralık 1594 Duisburg'da öldü. Mercator harita projeksiyonunu geliştirdi ve bir dünya haritası yayınladı.

¹⁵ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu* s. 100.

kında *Gerçek Bir Rapor*" adlı yapıtında Gilbert'a göre yeni keşfedilen topraklarda Tanrı hakkında bilgisi olmayanlar yaşıyorlardı. Toprak, Tanrı tarafından insana, hayatında gerekli olan şeyleri üretmek üzere tahsis edilmişti. Bu yüzden Hristiyan olmak bütün barbar davranışlardan kurtulup medenî yaşama tâbi olmayı, toprağı işlemeyi, İngiliz tarzı bir yerleşik düzen oluşturmaya, toprakta çalışmayı gerektiriyordu. Bu düşüncelerin rapordaki haliyle ifadesi şöyledir: "*Allah bize bu onuru bahşetti. Seyahat kararlaştırıldı, geçitlerden acelece geçildi, zengin topraklar ve insanlar kolaylıkla kazanıldı. Bunları kazanmak imanımızı güçlendirdi ve ülkemizi zenginleştirdi.*"¹⁶

Naturalizmin öncü isimlerinden
Georges Louis Leclerc Comte de Buffon

İngiltere ile ilgili olarak din, kolonizasyon ve sömürü sürecinin bu erken dönem örneğinden sonra gelen aşaması da çok çarpıcı, bir o kadar da karmaşıktır. İngiltere için öteki, sömürgelerinin bir bölümü olan Müslüman topraklarıydı. Sömürgeleştirme eyleminin haklılaştırma nedenini o coğrafyadaki Hristiyan gücü olarak korumak zorunda olduğu meşru çıkarları olarak belirlemişti. Bu noktadan sonra belirtilen sözde çıkarları gözetmek üzere kendi yapısı içinde misyon düşüncesi temelli idealist örgütlenmeler gerçekleştirdi. Edward Said'in *karmaşık aygıt*¹⁷ dediği Hristiyanlık Bilgisini Geliştirme Cemiyeti (1698), Yabancı Bölgelerde İncili Yayma Cemiyeti (1701) gibi ilk örgütlerin ardından bunların düşüncelerini ve ideallerini savunacak ve yeni idealler ekleyecek olan Baptist Misyonerler Cemiyeti (1792), Kilise Misyonerleri Cemiyeti (1799), İngiliz ve Ecnebi İncil Cemiyeti (1804) gibi cemiyetler kuruldu.¹⁸ Bu cemiyetler ve misyonları, Batılı'nın/Avrupa'nın ötekine doğru yayılmasına katkı sağladı. Bu yapılara ticaret dernekleri, bilgi dernekleri, coğrafi keşif fonları, "öteki coğrafyalarda" okul, misyon elçiliği, konsolosluk hatta bilim-

¹⁶ Ziyaüddin Serdar-Merryl Wyn Davies-Ashis Nandy, **Batı Irkçılığının Kaynakları: Bir Manifesto**, (çeviren: Fatih Bayram), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1997, ss. 51-52.

¹⁷ Edward W.Said, **Şarkiyatçılık Batının Şark Anlayışları**, İstanbul: Metis Yayınları, 2008, s. 110.

¹⁸ Edward W.Said, **Şarkiyatçılık**, s. 110.

sel araştırma faaliyetleri de eklenirse “çkar”, “içten pazarlık” fikri geniş bir anlam kazanır.

Öte yandan 16 ve 17. Yüzyılda Batı düşüncesinde dinin düşünce üzerindeki baskısını hafifletmeye yönelik olarak “Akılcılık” adı verilen olgu yükselişe geçmiştir. Bu durum ötekine gidişin nedenlerini dinsel amaçlardan başka amaçlara yöneltmiştir. Bir anlamda bilgi edinme yolculukları başlamış ve öteki insanın örf ve âdetleri, bölgeye has bitki ve hayvan toplulukları hakkında detaylı bilgi toplama amacı efsanevî olanı aramanın yerini almıştır.¹⁹ Bu durum bir anlamda Etnoloji düşüncesinin varlığının ifadesi olmuştur.²⁰ Aydınlanma ile beraber seyahatnamelerde artık Avrupalılık ya da batı düşüncesinin önyargıları bilimsel bakış açısı ve merak tesiri ile törpülenmiştir. Bu dönemin Avrupalısı artık bilimsel düşüncenin inşası ile meşguldür. Batılı, değişen ve gelişen bir Avrupalı kimliğinin farkındadır. Ötekine ise gelişmeyen, değişmeyen dünyanın insanı olarak bakar. Bu anlamda seyyah artık bir “Antropolog” karakterine bürünür. Bu dönemin seyyahı ötekine ister vahşi, savaşan olarak, ister egzotik kültürün, şarkın adamı olarak, isterse Budist olarak baksın önyargısı artık bireye değil ötekinin sisteminin analizine yönelmiştir.²¹ Dönemin çoğu özel bazısı ise devletin resmî emri ile yapılan seyahatlerin raporlarında, yolculuk amacının belirtildiğini ifade eden Hentsch, bu durumu Pitton de Tournefort’un seyahat raporunun ilk cildinden alıntıladdığı giriş yazısı ile örnekler. Bu alıntı seyahat amacının belirtilmiş olmasının yanı sıra gözlem yoluyla etnografik veri toplama düşüncesinin belirginliği, seyyahın araştırmacıya dönüşen kimliğinin ortaya konulması bakımından çarpıcıdır:

“Akademi’den sorumlu ve bilimdeki gelişmeleri dikkatle izleyen Devlet Bakanı sayının Pontchartrain Kontu, 1699 yılı sonlarına doğru, yabancı ülkelere sadece doğa tarihi ile eski ve yeni coğrafya üstüne değil; aynı zamanda oralarda yaşayan farklı halkların dinleri ve törenleri ile ticaret hakkında gözlem yapabilecek kişiler gönderilmesi konusunda Majestelerine öneride bulundu.”²²

Gezginlerin ilk ağızdan anlattıkları hikayelerin ve ötekine ilişkin malzemenin ana kaynağını oluşturan raporların diğer bir önemi Batı merkeze alınarak Doğulu halkların tarihini konu alan eserler ile zenginleştğinde ötekine ilişkin bilginin sistemli olarak sınıflandırılmasını olanaklı kılıyor olmasıdır. 1697 yı-

¹⁹ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*, İstanbul:Metis Yayınları, 2008, s. 100.

²⁰ “History of Travel and Ethnography”; http://www.blumenbach.info/_/Introduction.html

²¹ İlber Ortaylı, “Türkler Hakkında Yazılmış Seyahatnameler” 1. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu. Eskişehir Anadolu Üniversitesi. 1987, s: 117.

²² Pitton deTournefort, “Relation d’un voyage du Levant, fait par ordre du Roy”. dan aktaran. Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, s. 131.

linda basılan *Bay d'Herbelot'nun Doğu Kitaplığı* adlı yapıt Doğu hakkında bilinenlerin ansiklopedik bir özeti niteliğindedir. Eserin genel olarak doğu halkları, tarihi, gerçek ya da masalsı gelenekleri, dinleri, mezhepleri, politikaları, bilimleri, sanatları hakkında her şeyi içeren "Genel Sözlük"²³ olduğunu söylemek mümkündür. Herbelot'nun teşviki ile Doğu'ya yolculuk yapan bir başka seyyah ise Jean Thévenot'dur. İstanbul'da dokuz ay kalan seyyah, seyahatnamesini üç bölümde kaleme almıştır. Birinci bölümde kenti betimleyen yazar ikinci bölümde halkın örf ve âdetlerine yer verir. Son bölüm ise siyasi, idarî ayrıntılar ile ilgilidir. Stefanos Yerasimos'un seyahatnamenin örf ve âdetleri anlatan bölümü hakkında "alışılmış seyahatname üslubundan farklı bir gözlem zihniyeti içerir ve Thévenot'nun giyim-kuşam alışkanlıklarını veya dinsel âdetleri betimlerken gösterdiği özen farklı âbdest şekillerini, namaz biçimlerini, defin işlemlerini, inançları titizlikle sıralamasının anlatısına etnografik bir nitelik kazandırır"²⁴ şeklindeki yorumu dikkat çekici ve bir o derece de seyahatler ve etnografya / etnoloji / antropoloji düşüncesi arasındaki ilişkiyi belirtmesi açısından anlamlıdır. Seyahatnamede kadınların giyim kuşamları, boş vakit geçirme biçimleri, alışkanlıklarına dair yazarın, etnograf objektifliği ile verdiği detayları içeren "Türk Kadınlarının Güzelliği, Âdetleri ve Kıyafetleri"²⁵ başlıklı bölüm henüz aydınlanma tesirinde kalmamış batılı bir seyyahın doğu gözleminde sadece merak ve keşfetme arzusu ile doğulu imgesini oluşturduğunun delili gibidir.

İrkların tasnifini de yapan Alman Naturalist
Johann Friedrich Blumenbach

Doğabilimci Tournefort'un Seyahatname'side²⁶ Thévenot'nunki gibi, birbirinin kopyası olan ve derinlikten uzak gözlemleri içeren diğer seyahatnamelerden, ayrıntı ve gerçeklik konusundaki titizliği nedeniyle ayrılan etnografik bir çalışma niteliğindedir. Tournefort'un seyahatine etnografik bir gözlem özel-

²³ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu* s. 130.

²⁴ Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, (editör:Stefanos Yerasimos) İstanbul:Kitap Yayınevi, 2009, s. 15.

²⁵ Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, s: 105.

²⁶ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, s: 32.

liği katan ayrıntılara Türk mutfağında pirinç kullanımına ilişkin detaylar verdiği bölüm örnek gösterilebilir.

“Türklerin bütün eylemlerinde tek biçimlilik egemendir; yaşama biçimlerini asla değiştirmezler. Evlerinde büyük şölenler vermelerini asla beklemeyin(.) Mutfağlarının temeli pirince dayanır. Pirinci üç farklı biçimde pişirirler. Pilav adını verdikleri kuru ağızda eriyecek kadar yumuşak pirinçtir ve birlikte pişirildiği tavuklardan, koyun kuyruklarından daha güzeldir. Pilav haşlama suyuyla birlikte kısık ateşte, karıştırmadan tencerenin kapağı kapalı olarak pişirilir, zira karıştırır ve hava almasına sebep olursanız pilav lapalaşır. İkinci yemek lapadır: Bizde olduğu gibi pişirilir, içine haşlama suyu katılır; bizde lapa kaşıkla yenir. Türkler ise pilavı başparmaklarıyla ağızlarına küçük lokmalar halinde sokarlar avuçlarının içi de tabak görevi yapar. Üçüncüsü çorbadır: Bu bir çeşit pirinç ezmesidir: Eski insanların hastaları beslemek için hazırladıkları pirinç yemeğine benzer.”²⁷

İlk sayısı 1888 yılında çıkan Fransızca adıyla *Archives Internationales d' Ethnographie* ya da Almanca adıyla *Internationales Archiv Für Ethnographie* incelendiğinde etnografya, etnoloji ve arkeoloji içerikli makalelerin dipnotlarında büyük ölçüde seyahatnamelerden faydalanılmış olması dikkati çeker. Bu bağlamda 17. yüzyılda başlayacak ve 18. yüzyılda bağımsız bir disiplin olarak anılacak olan etnolojik/ antropolojik/ etnografik düşüncenin temelinde büyük ölçüde seyahat edebiyatının yer aldığını söylemek mümkündür. 18. yüzyıldan itibaren seyahat edebiyatı, iki yeni yazı türü sayesinde genişler. Bunlardan ilki politik olayların arkasında yer alan görev gereği seyahat edenlerce kaleme alınan politik rapor nitelikli , diğeri ise coğrafi-istatistik ya da etnografik- tarihî alanlarda kaleme alınan bilimsel nitelikli yazılardır.²⁸

Öteki gerçeği ya da bilgisi Batılının nasıl bir bakış açısı ile meseleye yaklaştığı ile çok ilgilidir. Seyahatler bireysel eylemden amaçlı kolektif eyleme dönüştüğünde yani bilgi edinme işi Batılıya devlet tarafından görev olarak verildiğinde yolculuğun mahiyeti kendinden emin olmak için farklı olana gitme haline dönüşür. Kendisinden uzak olan bir coğrafi mesafeye yolculuğu sayesinde Batılı uygarlığının seviyesini ve modernliğinin kanıtını kendinden emin olma duygusunun hakimiyetinde ortaya koymuş olur.

18. yüzyılda da insanlık tarihinin kaderini belirleyen, farklı anlamda olsa da aynı anlama geliyormuş gibi kullanılan iki kelime yine “*seyahat ve keşif*”tir. İnsanın belli bir coğrafya üzerinde her türlü yer değiştirme hareketi olan seyahat, başkasını ve başka yerleri tanıma amacı ile girilen eyleme dönüşün-

²⁷ Tournefort Seyahatnamesi, s: 77.

²⁸ Harald Heppner Graz, “Aydınlanma Çağında Batılıların Türk İmajı”, 1. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu. Eskişehir Anadolu Üniversitesi. 1987, s: 109.

ce baskın nitelik olarak keşfetme halini alır. 18. yüzyılda keşfetmek amaçlı seyahatlerin başlaması için düşünsel zeminin akılcılık temelli oluşmasının nedeni “başkası” hakkında bilgi edinmektir. 19. yüzyılda ise Batı’da keşifler, seyahatler ve bilim üçgeninde yığılan bilginin profesyonel bir tutumla bütünlük içinde en doğru açıklama ile ortaya konması idealinin belirmesidir. Bu durum Et-nografya/Etnoloji’nin bir disiplin olmasına imkân verir. Mekânları doğuda olup da yaşamları, tarihleri ve töreleriyle, Batı’da haklarında söylenebilecek bir gerçekliğe sahip kültürler ve uluslar²⁹, Benjamin Disraeli’nin Tancred romanında yer alan ifade ile, Batılı için artık bir meslektir.³⁰

Bu noktada Batı’nın sömürgeci yayılmacı tavrı kültürlü yönetici, yargıç, öğretim üyesi ve misyonerin, Batı’ya yabancı çeşitli halkların ortasında³¹ belli bir süre yaşamaları sonucunu doğurur. Servier, *Etnografi*’nin gelişmesinde Fransa’nın denizaşırı yayılmacılığının ve sömürgeciliğin önemli rolü olduğunu belirtir ve nedenini sömürgeciliğin otuz yıl boyunca araştırmacıların serbestçe do-laşmalarına izin vermesine bağlayarak açıklar.³²

Bu anlamda etnoloji/etnografya ve modern antropolojinin başlangıcının Ko-lomb’un ve Avrupa’yı ilk ziyaret eden seyyahların raporlarına dayandıran gö-rüşlerinde varlığı da bilinir. Batı seyahat sayesinde biriktirdiği etnografik mal-zemeyi farklılıklar üzerinden kendini inşa etmek amacıyla kullanır.³³

İnsanın yer yüzünde zuhur etmesi ve yayılmasından itibaren var olan öte-ki söylemi en belirgin olarak 19. yüzyılda dikkat çekici biçimde sorgulanır ol-muştur. Bunun nedeni teknoloji ve sömürgeciliğin aynı anda hızlı gelişmesi-nin bilgi düzenleme teknikleri konusunda da hızlı bir gelişmeye yol açmış ol-masıdır.³⁴ Telgraf ve fotoğrafın icadı yakınlık etkisini kuvvetlendirmiş, demir-yolu ve buharlı gemiler de “imaj” ile “gerçek” arasında seyahati hızlandırmış-tır.³⁵ Ötekine ait bilgi elle dokunulur, gözle görülür bir hale gelerek , batılının zihinde ötekine ait var olan imajın karşılığını bulmasına neden olmuştur. Ön-celeri hayalî bir imaj olan öteki, teknolojik gelişme ve sömürgecilik ideali ile

²⁹ Edward W.Said, *Şarkiyatçılık Batının Şark Anlayışları*, İstanbul Metis Yayınları, 2008, s. 15.

³⁰ Benjamin Disraeli, *Tancred*, Vol: I London Henry Colburn Publisher, 1847.’den aktaran. Said, *Şarkiyatçılık*, s. 15.

³¹ Servier, *Etnoloji*, s: 103.

³² Servier, *Etnoloji*, s: 117.

³³ Ziyaüddin Serdar-Merryl Wyn Davies-Ashis Nandy, *Batı Irkçılığının Kaynakları: Bir Ma-nifesto*, s: 49.

³⁴ Carter V.Findley, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa’da*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s: 3.

³⁵ Findley, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa’da*, s: 3.

gerçeğe dönüşmüştür. Avrupalının geçmişine yaptığı düşünsel ve mekânsal seyahat olan ötekine yolculuk dışında hayalî imajın gerçeğe dönüşme sürecine müzeler, hayvanat bahçeleri, bilim ve diplomasi kongreleri, dünya fuarları ve sergiler oldukça önemli ölçüde hizmet etmiştir. Artık ötekinin varlığı üzerinden kendi gelişmiş kimliğini ortaya koyan batılının etnografya, etnoloji/ antropoloji düşüncesi bağlamında dünya bir sergidir.

Batı'lı tarafından keşfedilen ve seyrekleştirilen *öteki*, merak, bilgi, ayıplama ve egzotizm nesnesi haline gelir. Kıyaslanan ve hakkında fikir yürütülen *ötekine* yapılan baskı artık akılcılık gereği yapısal ve entelektüel niteliklidir. Artık Batılı'nın ötekinin içine yerleşme biçimi liman acentalıkları, tüccarları, elçi ve konsolosları, seyyahları ve casuslarının yanında bilginleri ile de sağlanır.³⁶

Bilimsel gezilerin klasik dönemi olan 18. yüzyılın seyyahları *ötekinin neden öteki olduğu sorusu*'ndan hareket etmişlerdir. Ardından gelen 19. yüzyıl bilimsel seyahatlerinin de nedeni geniş ölçüde aynı sorudur. Her iki yüzyılda da belli oranda direkt olarak doğaya, yabancı toplum ve milletlere karşı duyulan antropolojik ilgiyi farketmek mümkündür. Bu anlamda Schiffer, doğulu kadını harem ya da hamamda tasvir eden "doğunun cinsel çekiciliği" ve doğulu erkeği kahvede veya piknikte tasvir eden "doğunun tembelliği" fikrini ötekinin imajına dönüştürmeye çalışan batılı seyahatnamelerin kaynağı olarak 19.yüzyıl seyyahlarından kalma antropolojik teorilerin varlığına değinir. Bu teorilerin bir ulusun karakterini oluşturan iklim, toplumsal kuruluşlar, din gibi öğelerden hareketle ortaya konduklarını ifade eden Schiffer fizik antropolojiyi açıklamak için kullanılan iklim teorilerinin çok erken dönemden beri doğu ve batı insanı arasındaki farklılıkları ortaya koymak amacını güttüğünü ifade eder. Dolayısıyla 19. Yüzyıl antropoloji teorileri ile donanmış seyyahların, doğulu tembellik imajını oluştururken iklim determinizminden hareket ettiklerini belirtir.³⁷

19. yüzyılda batılı tarafından Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge olarak algılanmaya başlaması ile Avrupalı bilginler için Osmanlı coğrafyası cazip hale gelir. Özellikle coğrafya ve etnografya alanında çalışan Alman bilginlerinin bu dönemde saha araştırması yapmak üzere Türkiye'ye gelip Anadolu'nun çeşitli haritalarını yaptıkları bilinir. Bunların bir örneği Keifert'dir.³⁸ Bir diğer örnek, Osmanlı coğrafyasına devlet görevi ile gelmiş ve yerleşmiş hatta bu coğ-

³⁶ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, s :126.

³⁷ Rheinhold Schiffer, "19.yüzyıl Seyahatnamelerinde Türk Kadını ve Türk Erkeği İmajı", *1. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*. Eskişehir Anadolu Üniversitesi. 1987, s: 298.

³⁸ Ahmet Mumcu, "Almanca Yazılmış Seyahatnameler ve Bu Türe Giren Diğer Yazılar", *1. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*. Eskişehir Anadolu Üniversitesi. 1987, S. 109.

rafyada bir "Osmanlı" olarak yaşamını tamamlamış olan Andreas David Mordtmann (1811-1880) ve kitabı "*Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar*"³⁹ dır. Hansa⁴⁰ İstanbul temsilcisi olarak görev yapmak üzere 1846 yılında İstanbul'a gelen Mordtmann görevini 1859 yılında tamamlamış olmasına rağmen ülkesine dönmemiştir. 1860 yılında kurulan ticaret mahkemelerinde yargıç olarak göreve başlamış ve İstanbul'a yerleşmiştir. 1877 yılında *Mekteb-i Mülkiye*'de coğrafya, istatistik ve etnografi dersleri veren Mordtmann yaşadığı süre boyunca Avrupa'da çeşitli süreli yayınlarda yayınlanmak üzere gerek İstanbul'u gerekse değişik nedenlerle seyahat ettiği Osmanlı coğrafyasını etnografik ve siyasi açıdan betimleyen yazılar kaleme almıştır. Önce bir Avrupalı olarak görevli geldiği bu coğrafyada daha sonra bir memur hatta bilim adamı statüsünde yaşayan Mordtmann'ın Batı'lı tavrıyla (küçümseyen, tepeden bakan) doğu toplumu olarak yorumladığı Osmanlı'ya ilişkin gözlemlerini Avrupalı için aktardığı kitabı "*Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar*", yazarının deyişiyle "*siyasi, sosyal ve biyografik manzaralardan*" ibaret gibi görünür. Ancak devlet işleyişindeki geleneksel tutuma ve sosyal yaşama dair verdiği sınırlı etnografik nitelikteki bilgiler bir anlamda batılının kendinden emin olma eyleminin izlerini de taşır. 18 ve 19. Yüzyılın bilim ve rasyonellik adına hükmetmeyi tasarlayan oryantalist seyyahlarının, ampirik bilgi üretme iddası ve uygulamada antik dönem yazarlarının metinlerine bağlı kalma⁴¹ arasında yaşadıkları çatışma, seyahat edilen coğrafyanın diline hâkim olmama durumu ile iyice perçinlenir. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili seyahatname yazan seyyahların klasik dönem külliyyatına bağımlı durumları hem bu çatışmanın hem de dil bilmemenin bir sonucudur. Ancak Mordtmann'ın Osmanlı Türkçesine hakim olması nedeniyle aştığı bu durum, hem doğu hem batı için önemini artırır.

İngiliz etnolog
James Cowles Prichard

³⁹ Andreas David Mordtmann, *Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, (çeviren. Gertaude Songu Haberman), İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999.

⁴⁰ Kuzey Almanya Kentleri Birliği

⁴¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (çeviren. Ayşe Berktaş) İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 42.

Başlangıçta “başkası”nı, “öteki”ni ele alan yazarların, okurlarının dikkatine bir deniz yolculuğu, uzun bir deniz seferi, diplomatik görevler, misyonerlik faaliyetleri gereği yapılan bir seyahat, ticari yolculuk ya da yabancı saraylarda bir süre konuk olarak kalışlar sırasındaki gözlemler olarak sundukları ve modern antropolojinin temel metinleri sayılan seyyah raporları⁴², bilimsellikten uzaktır. Doğu hakkında oldukça zengin bir içeriğe sahip olan bu *sübjektif* metinlerin *öteki söyleminin* ya da Edward Said’in deyişi ile *şarkiyatçı söylemin*⁴³ inşasındaki katkısı büyüktür. Said, 1822’de kurulan *Asya Derneği*, 1823’de kurulan *Kraliyet Asya Derneği* ve 1842’de kurulan *Amerikan Şark Derneği* gibi bilgi kurumlarının görüş yayma gücünün yanı sıra yazıları ile “*şarkiyatçılığın resmi düşünsel soy kültüğü*” diye adlandırdığı, *öteki* imajını oluşturan seyyahların ve *Şark’ın/Doğu’nun/Öteki’nin* çeşitli coğrafi, zamansal, ırksal kısımları arasındaki şarkiyatçı bölümlmeleri pekiştiren imgesel yazın ürünü seyahatnamelerinin bu konuya büyük katkısının ihmal edilebildiğini ifade eder⁴⁴. Bu erken dönem sübjektif etnoloji/etnografi/antropoloji emareleri taşıyan yazılar, *Etnoloji*’nin, beşerî bilginin özel bir biçimi olarak diğer bilim dalları gibi, tanımlama, sınıflama ve veri toplama esaslarına dayalı olma halinin dışında kalan metinler gibi algılsalar da “batı-dışı” veya “yazısız” ya da “öteki”nin bilgisini yorumlayan bilimlerin ilk kaynaklarıdır. Bu anlamda kaleme alınmış seyahatnamelerde yer alan etnografik malzemeyi bugünün bilgileriyle yerli yerine oturtan bir tutum içinde olmak oldukça önemlidir. Bir seyahatnamede yer alan herhangi bir etnografik malzeme, 17. yüzyılda yaşamış bir kişi, bir âlet ya da coğrafi bir adı bugünün etnolog ve antropologunca yerli yerine oturtulmadığı taktirde seyahatname edebi nitelikli kurmaca bir metne dönüşür. İşlevi değişmiş olur. Seyyah, etnolog/antropolog gibi, seyahat ettiği toplumun içine girerek, hayatına katılarak, bilgisini edinmek istediği toplumun içinde bir süre yaşayarak gözlem yapar,⁴⁵ toplumların arşivlerinde, tarihlerde ve kroniklerde bulunmayan ilk etnografik malzemeyi bugüne taşır.⁴⁶

Bu anlamda seyahatnameler, etnoloji/antropoloji ve etnografya düşüncesi-nin hareket noktası olarak düşünülürse, öncelikle seyyahın içinde bulunduğu yüzyılın şekillenişini tanımak ve etnografik tutumu kavramak gereklidir. Ayrıca malzemeyi diğer bilgilerle de sinayarak değerlendirmenin gereği açıktır.

⁴² Serdar- Davies- Nandy, *Batı İrkçılığının Kaynakları: Bir Manifesto*, s: 49.

⁴³ Edward W.Said, *Şarkiyatçılık*, s: 109.

⁴⁴ Edward W.Said, *Şarkiyatçılık*, s: 109.

⁴⁵ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür: Antropolojiye Giriş*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1972, s: 69.

⁴⁶ Stefanos Yerasimos, “Giriş”, *Thévenot Seyahatnamesi*, s: 31.

B- ETNOLOGLAR / ETNOGRAFLAR VE ANTROPOLOGLARIN 'İLK'LERİ

Alexandre César Chavannes'ın (1731-1800), 1787 yılında "halkların uygarlığa doğru ilerlemelerinin tarihi" olarak tanımladığı etnoloji düşüncesinin belirlediği dönem, bilimsel düşüncenin kendi alanı dışındaki meselelerden etkilenecek şekilde şekillendiği bir süreçtir. Bu süreçte bilimin coğrafi evreni, sömürü ve ticaret yoluyla gelişti. Coğrafya, etnografya, doğa tarihi alanlarında gezgin, gözlemci ve kuramcı olarak katkıları bulunan Alexander von Humboldt'un (1769-1859) *Kosmos*'u bir sentez çalışması olması bakımından dönemin dikkat çeken eseridir.⁴⁷ Bu dönemde insanın ve tabiatın incelenmeye başlanması karşılaştırma etkinliği üzerinden olduğundan evrime dair çeşitli görüşler düzenli, düzen-siz çabalar neticesinde ortaya atılmıştır. Ancak bu görüşlerin nerdeyse tamamı dinsel nedenlerle, üstelik sadece politikacı ve rahiplerce değil, Cuvier gibi fosillerle çalışan bilim adamlarınca dahi reddedilmiştir. Fizik, kimya, jeoloji, biyoloji gibi disiplinlerin paralelinde ve etkililiği ile gelişen etnoloji, etnografya ve antropoloji bu dönemde başta ırk ayrımlarına dair çalışmalardan yola çıkıyor gibi görünse de, alanın ilkleri olan 15-16. yüzyıl seyahat metinlerinden anlamca çok da farklı olmayan çalışmalar niteliği taşımaktan öteye geçememiştir. 17-18. yüzyıl gezginlerine nasihat özelliği gösteren bu metinler "bir halkın kökenlerine ilişkin bilginin ne kadarını hafızalarında tuttuklarını, dillerinde ya da adetlerinde, sanatlarında, bilimlerinde ve zenginliklerinde, iktidarlarında ya da devletlerinde iç çekişmeler ve yabancı istilalar nedeniyle ne gibi devrimler yaşadıklarını keşfetmeye giden zenginlere tarihsel derinliği olan öğütler niteliğindedir."⁴⁸ Toplum bilimlerine ait ilk gelişme evresi olan dönemde sosyoloji, sosyal antropoloji, etnografya, paleoantropoloji gibi bilimleri, özel kuralları ve

⁴⁷ Eric. J. Hobsbawm, **Devrim Çağı Avrupa (1789-1848)**, Ankara: Dost Kitabevi, 2008. s: 302.

⁴⁸ Hobsbawm, **Devrim Çağı**, s. 312.

yöntemleri olan, çalışma alanları belli bağımsız disiplinler olarak görme iddiası ortaya atılmıştır. Ve insan ırkını incelemek üzere Fransa ve İngiltere’de özel etnoloji derneklerinin (1839-1843) kurulmuş olması, 1830 ve 1848 arasında istatistik araçlarının ve dernek sayılarının artışı anlamlıdır⁴⁹. Bu ilk gelişme süreci olan 18. yüzyıl, ortaya çıkan *ırk kuramları*; ten rengi farklılıklarına dayalı çeşitli insan ırklarının varlığı, tasnifi ve insanın tek tek mi yoksa toplu olarak mı yaratıldığı sorularına kafa yorulduğu dönemdir. Aynı zamanda evrime ve insanın eşitliğine inananların bu noktada bilimin inançla çatışmadığını görerek rahatlayanların yani monogenesisçilerin (Darwin öncesini temsil eden Prichard, Lawrence ve Cuvier) bir araya geldiği dönemdir. Bu dönemin araştırmacıları insan çeşitliliğini tür düzeyinde farklılaştırmaktan çok ırk düzeyinde ayrımla tanımlama ve kuramsal çerçeveyi İncil’e uydurma çabasında olmuşlardır. Yine aynı dönem etnoloğu / antropoloğunun “insanlığın erken prehistoryası” meselesine odaklanmış olduğunu söylemek mümkündür. Seyahatlerinde karşılaştıkları batı-dışı insana “yaşayan fosiller” olarak bakan batılı, ilkeli kendine dair yazılı kayıt bulunmayan dönemlerin tarihini inşa etmek üzere kullanmıştır. İlkel toplulukların tarih ve uygarlık öncesinden kaldığı düşünülen âdetlerini ve davranışlarını çözmek, etnoloji/etnografya ve antropolojinin misyonu haline gelmiştir. Henüz sosyal ya da kültürel antropoloji isimlerinin kullanılmadığı bu dönemde etnoloji, batı-dışı dünyanın “ilkel”, “öteki”, “yazısız” addedilen insanlarına ilgi yönelten, onların yaşam biçimlerinden yola çıkarak insanlığın “kayıp” tarihini yeniden inşa etmek amacıyla seferber olmuş bir etkinliğin adıydı.⁵⁰ Daha sonraki yüzyıl ise Poligenesisçilerin, kafataslarının toplanmasına, sınıflanmasına, ölçülmesine dayalı etkinliklerini içeren, antropometride patlamanın yaşandığı, masum ırk çalışmalarının bilimsel içeriğinden saparak ideolojik bir tutuma dönüştüğü süreçtir. Köken sorununu konu edinen etnoloji/etnografyanın bu anlamda beslendiği düşünsel kaynaklardan biri olan evrimcilik anlayışı, toplumsal evrim merdiveninin en üst basamağına Batıyı yerleştirmişti.⁵¹ Bu bakış açısı batı dışı tüm toplum ve kültürlerin öteki olarak algılanması sonucunu doğurmakla beraber, etnoloji/etnografya ve antropolojinin bilgisinin de bu doğrultuda şekillenmesine sebep olmuştur.

Bu anlamda, etnografik düşüncenin bilimsel temelini teşkil eden seyahatler yoluyla edinilmiş malzemenin yanında bu malzemeye yaklaşım biçiminin

⁴⁹ Hobsbawm, *Devrim Çağı*, s: 313.

⁵⁰ Atay, “Kavramlar Kargaşası Bilim Dalları Çatışması Dünyada ve Türkiye’de ‘Sosyal İçerikli’ Antropolojiyi Adlandırma Sorunu”, s. 144.

⁵¹ Atay, “Kavramlar Kargaşası Bilim Dalları Çatışması Dünyada ve Türkiye’de ‘Sosyal İçerikli’ Antropolojiyi Adlandırma Sorunu”, s. 144.

belirleyicisi üç ayrı felsefi eğilimden de söz etmek mümkündür: Natüralistler, ahlakçılar ve 18. yüzyıl derlemecileri.

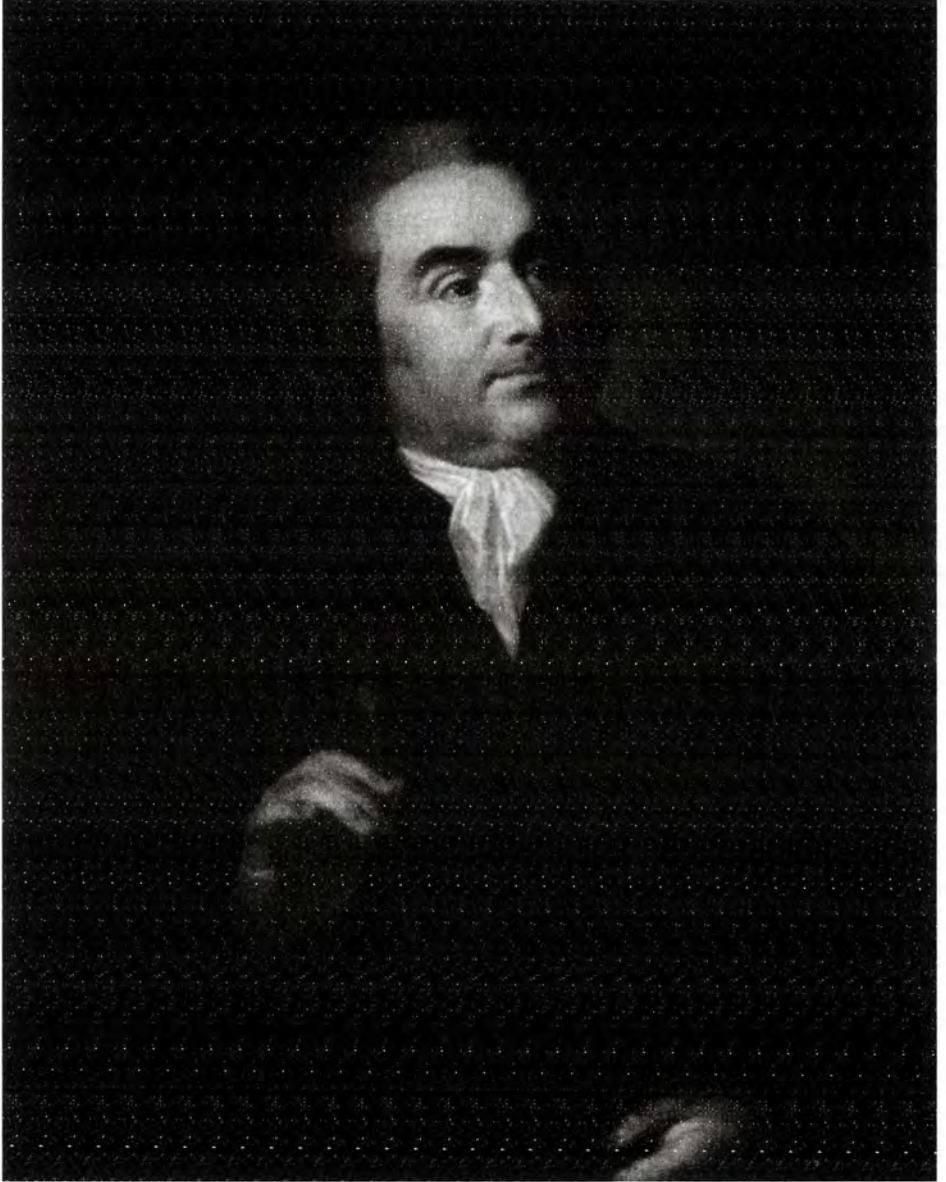
Natüralistler, hayvan türü içinde insan türünün yerini belirlemek ve insanoğlunun tek bir kökten mi, yoksa farklı köklerden mi geldiğini bilmek amacıyla kendine yabancı olandan, “*ilkel*”den hareketle insanlığın geçmişini, diğer bilimlerin verilerini de dikkate alarak araştırmışlardır.⁵²

Etnolojinin ve aynı zamanda birincil alanları olan disiplinlerin öncüsü sayılan natüralistler, Carl Linnaeus (1707-1778), Georges-Louis Leclerc De Buffon (1707- 1788), Petrus Camper (1722-1789), Gilbert White (1720-1793)⁵³, Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840), Georg Prochaska (1749 -1820), Lacépède (1756 -1825), Georges Chrétien Léopold Dagobert Cuvier (1769-1832), Bory de Saint-Vincent(1778-1846), Julien-Joseph Virey (1775-1846), Louis-Antoine Desmoulins (1796-1828), James Cowles Prichard (1786–1848), Jean Baptiste Julien d’Omalius d’Halloy (1783-1875) kavim, ırk tasnifi, ilk insanın ortaya çıktığı coğrafya gibi temel konular üzerinde o günün koşullarında ilkler mahiyetinde derinlemesine çalışmalar yapmışlardır.

Natüralistlerin çalışmalarında dikkate değer olan bir başka özellik de birincil ilgi alanları olan tıp, biyoloji, paleontoloji, zooloji, botanik, anatomi, jeoloji, jenealoji gibi disiplinler ile ilgili çalışmalarının etnografya/etnoloji düşüncesinin şekillenmesine hizmet etmiş olmasıdır.

⁵² Strauss –Lévi Claude, “Antropoloji”, **Sosyoloji Konferansları** , N: 16, 1978, ss. 106-107.

⁵³ Strauss –Lévi Claude, “Antropoloji”, s. 107.

Hollanda'lı anatomist, paleontolog

Petrus Camper

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

C- ETNOLOJİ / ETNOGRAFYA DÜŞÜNCESİ: DOĞU, ÖTEKİ VE SEYAHATNAMELER

Misyonerlerin, seyyahların, tüccarların, diplomatların “öteki”ni sübjektif olarak yorumlaması halinden sistematik gözlemler sonucu “öteki”ni tanıma ve bilgisini aktarma eylemine dönüşen etnografi/etnoloji algısı Batılının meselesiymiş gibi görünse de Doğu için de Batı, merak edilen ve tanıma çabası gösterilmesi gereken olmuştur. Bu amaçla Doğu insanı devlet görevi ya da kişisel eylem olarak Batı’ya doğru yola çıkmış, gözlemlerini ötekine bakış perspektifinden kaleme almıştır. Ancak Doğulunun seyahatnameler ya da gözlemlerinden oluşan gezi notları, kaleme alındıkları yüzyılda birer beşerî bilim olan etnoloji/etnografya/antropolojinin temel metinleri olarak değerlendirilmemiştir. Bugünün perspektifinden o gün kaleme alınan seyahatnameler bir başka bakış açısı ile değerlendirildiğinde şüphesiz Doğu için öteki olan Batı bilgisi ya da imajı etnografik perspektiften algılanabilir.

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı aydını, ilgisini çeken hatta gıpta ile baktığı batıya doğru tıpkı batılı gibi bir devlet görevi ya da gözlem niyeti ile yola çıkmış, batılıyı ve batı düşüncesini anlamaya çalışan tespitlerde bulunmuştur. Bu anlamda kaleme alınan seyahatnamelerden ya da sefaretnamelerden bugüne ulaşanların içinde rastlanılan detaylar etnografik malzeme olmaları dışında etnografya/etnoloji düşüncesinin doğduğu merkezlere ilişkin gözlemleri içermesi bakımından da “arzun merkezine yapılmış seyahatler” değerindedir.

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin 18. yüzyıl başında kaleme aldığı Fransa Sefaretnamesi⁵⁴ bu bağlamda ele alınabilecek ayrıntılarla doludur. *Jardin des Plantes*’ta bulunan Doğa Tarihi Müzesi’nin 1720-1721 yılları arasındaki görüşünün bir Osmanlı sefiri tarafından tasviri, kendinden sonra aynı coğrafyaya yolculuk yapacak olan doğuluya bir rehber niteliğindedir. Ayrıca bir Osman-

⁵⁴ Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi, (sadeleştiren:Şevket Rado). İstanbul: Hayat Tarih Mecmuası Yayınları, 1970.

lı devlet adamının etnoloji, jeoloji, zooloji, botanik, paleoantropoloji, anatomi, fizik antropoloji bilimleri ile karşılaşması ve gördüklerini nasıl algıladığını yansıtmaları açısından da mühimdir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Jardin Des Plantes*'a ilişkin izlenimleri şöyledir:

“Şehir içinde acaip ve garaip binalar ve saraylar ve bahçeler vardır ki saymak mümkün değildir. Bir bahçe daha gördük. Kralın imiş. Bu bahçe bir kaç daireden ibarettir. Bir dairesi teşrihanedir. Mahsus müderrisi var. Ne kadar kuş varsa teşrih edip mahsus odalara koymuşlar. Bu arada bütün bir fili teşrih edip zincirler ile öyle tutturmuşlar ki, güya ayak üzre durur. Lakin etten ve yağdan âri olup kemikleri birbirinden ayrılmamak için her bir mafsalı başka demir tellerle bağlamışlar. Her uzvu gereği gibi seyir ve temaşa olunur. Bütün kuşlar da öyle. Ve bir çok erkek, kadın ve çocuktan insanlar var, her uzvu seyrolunur. Etleri yağları, damarları ve sinirleri dahi görünsün için balmumundan her uzvu mücessem tasvir etmişler. Bir bir temaşa olunur ve talebelere ders vaktinde gösterirler. Damarların sinirlerin renklerini benzetmişler. Bu türlü işlere ihtimamlarında söz yoktur. Ve bir dairesi dahi Tabibhanedir. Onun dahi mahsus müderrisi var. Bahçe ona teslim olunmuş.

Devahaneye vardık. Müteaddid odaları hep hücrelere bölmüşler. Şişeler ile türlü ilaçları toplamışlar. Öyle ki dünyada mevcut olandan bir şey hariç kalmamak üzere. Nice deniz ve kara acaibinden taşlar, ağaçlar ve milhler ve madenler toplamışlar ki, saymak kabil değildir.

Geldik bahçeye. Gezip dolaştıkta, tıp kitaplarında adı geçen ve yazılı ne kadar nebat var ise toplamakta o mertebe ihtimam etmişler ki, Acem ve Özbek diyarında hasıl olan nebatlardan getirip dikmişler. Ve Hind'den ve Çin'den ve bilhassa Yeni Dünya'dan o kadar ağaç, çiçek ve nebatlar getirmişler ki, sayısı belli olmayan garip ve acaib görülmedik ağaç, çiçek ve nebatlar gördük ki, görmeyenlere tarif ve tavsif ile ifade mümkün değildir. Paris şehrinin havası soğuk olmakla Yeni Dünya nebatlarının terbiyesine uygun olmadığından limonluk gibi kışlıklar yapıp dört tarafını camla çevirmişler. Bunların altları boş olup ocaklar yapmışlar, şiddetli kışta Yeni Dünya havasına muadil olacak kadar ateş yakmakla hamam gibi altından ısıtırlar ve havası ılık olsun diye bakır döşeyip onunla ısıtırlar.”⁵⁵

Tarihi ve içerdiği etnoloji / antropoloji düşüncesine ilişkin ayrıntıları bakımından dikkat çeken bir diğer eser ise Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'den 143 yıl sonra aynı coğrafyaya yolculuk yapan Hayrullah Efendi'nin (1818-1866)⁵⁶

⁵⁵ Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi*, ss: 69-70

⁵⁶ Hayrullah Efendi (1818-1866). Tarihçi, devlet adamı. Şair Abdülhak Hamid Tarhan'ın babası Meclis-i Ziraat, Meclis-i Maarif-i Umumiye, Meclis-i Nafia, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliği, Encümen-i Daniş ikinci başkanlığı, Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı ve Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı, Tahran elçiliği yaptı. 16 Şubat 1862'de Altıncı Daire-i Belediye Reisi oldu. (Ömer

kaleme aldığı *Avrupa Seyahatnamesi*⁵⁷dir. Hayrullah Efendi'nin kitabın kaleme alınış nedenine ilişkin verdiği bilgi seyahatname edebî türü geleneğine bağlı olarak etnografya düşüncesinin neden geç dönemde Osmanlı bilim dünyasına girdiğini aydınlatması bakımından önemlidir:

“(.)Bu asr-ı bâhir-ün-nasrda velinimetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin himmet ü inâyet-i şâhâneleri semere-i celilesi olarak neşrolunan kütüb ve tevârih ve evrâk-ı matbûa ve gazeteler ile herkesler dünyanın hâline haber almaya başlayıp, dünyada isimleri işitilmemiş nice kuvvetli hükûmetler ve milletler bulunduğunu ve bunların memleketlerinde servet ve asayiş ile taayyüs olunduğunu öğrenip müstevlî olmuş olan zulmet ve cehalet yavaş yavaş mündefi olup, halk hâb-i gafletten uyandıkça şu sakın olduğumuz İstanbul'a evkâtı mahsûsada gelip giden vapurların gelip gittiği memleketleri görmek ve bu memleketlerden tevârüd eden sanâyi-i mütenevvia mahsulâtı olan nice nice eşyâ-yı nefisenin imal olundukları fabrikaların menfaatlerinden hissedar olmak heves ve arzusu meydana çıkar ise de, gidecekleri memleketlerin usul ve âdetlerini ve tekellüm eyledikleri lisanlarını bilmeyip, Türkçe lisanıyla dahi henüz bunlara dair bir kitabın olmaması mülâbesesiyle heyecan, heves ve emelleri bir takım suûbât ve müşkilata karışarak mahvolduğunu bilir idim. Her ne kadar Avrupa ahvaline dair bir takım sefaretnameler ve bin iki yüz kırk bir senesi li-ecl-it tahsîl Mısır'dan Paris'e i'zâm olunan Şeyh Rifâe'nin elli dört senesi dahi Devlet-i Aliyye sefaretine serkâtibi olan Sami Efendi'nin ve daha bir nice zevât-ı sâmi-sıfâtın Avrupa'ya vaki olan sefer ve seyahatlerinde bazı şeyler zabt ve tahrir olunmuş ise de, bir yabancıyı ikrar edecek mertebede mufassal ve meşruh olmadığı cihetle ona (bir yabancıya) delil ve rehber olmayıp, yalnız bir zatın görüp bildiğini beyandan ibaret idi. Hatta ben Avrupa'ya azimetimi pek çok vakitten beri arzu eylediğimden naşı buna dair hayli kitaplar taharri etmiş isem de, hiçbirisinden muradımca istifade edememiş idim. Fransızca'yı öğrendikten sonra her tarafların yolculuğuna dair mufassal kitaplara malik oldum. Binaenaleyh yabancıların heves ve gayretlerini tahrik eyleyecek surette mükemmel bir yolculuk kitabının tertibini niyet eder idim. Çünkü memâlik-i mütemeddine ile ebvâb-ı münasebâtı açmış olan otuz altı milyon nüfusun dünyanın en memduh ve her şeyle münasebetli olan bir mevki'inde komşularının ahvalinden bîhaber olarak cehl ve nâdani içinde duramayacağını ve bizim memleketimizde dahi Avrupa'ya seyahat etmek bayağı âdet ve moda hükmüne gireceğini bildiğimden hasb-el beşeriyye üç seneden beri müptelâ olduğum hastalıktan naşı ruhsat-ı seniyye ile Avrupa hamamlarına iki defa

❖ Faruk Akün, “Hayrullah Efendi”. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 17 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul 1998. ss:67-75) Kendi adı ile anılan tarih kitabı ile tıp kitaplarının yanında Avrupa gezisini anlatan seyahatnamesi de yeni harflerle yayımlanmıştır. Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, (hazırlayan: Belkıs Gürsoy), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

⁵⁷ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss: 3-4.

seyahât-i âcizânem vaki olmakla havsala-i idrâk-i kasırânemin mütehammil olduğu mer-tebe aldığım malumatı vatandaşlarıma vermek ve insanın muktedir olduğu sanâyi-i mütenevviadan ibret alarak vatanımızda dahi icra eylemek üzere Avrupa diyarına se-yahat ve azimetin usul ve âdetlerini beyan ve ifade niyet-i hayriyyesiyle iş bu yolcu-luk kitabı tertip olundu."⁵⁸

Avrupa Seyahatnamesi adlı kitap aydın doğulunun kendi perspektifinden öte-kini âdetleri ve alışkanlıklarının yanında bilim ve kültür kurumları ile de göz-lemlemiş olduğunun bir kanıtıdır. Hayrullah Efendi'nin, seyahat ettiği coğraf-yanın insanının yaşam biçimine dair verdiği etnografik bilgilere örnek olarak Batılı'nın (ötekinin) eğlence kültürünü tasvir ettiği bölümler gösterilebilir:

*"(.)mevsim-i şita takarrub eylediği zaman herkesler köylerden şehre toplanıp, bah-celer ve açık seyr mahalleri kapanıp, onlara bedel olarak bir takım balo salonları ve sair cemiyetler küşad olunur. Ahalinin bir takımı tiyatrolara, bir güruhu işbu raks-hane-lere toplanıp dans ederler. Kezalik gece ziyafetleri ve akşamdan sonra büyük hanelere toplanmak adetleri başlayıp, ahali her gece eğlenceden eğlenceye gidip mevsim-i şita-yı güzel cemiyet ve saz ve söz ile imrar ederler. Kezalik bal masqué dedikleri eyyam-ı karnavalda maskara baloları açılıp, türlü türlü kıyafetlere girerek balolarda gezerler. Ve bu mevsimde üç gün (bir tuhaf) alay ile bir semiz boğa gezdirip, ismine brancard derler, bir cesim arabaya koyup trampetler ve zurnalar enva-ı tuhafliklar ile esvak-ı şeh-ri dolaştırırlar ba' dehu sair nasın danaları semin ve semiz olmak zu'mu ile o boğayı kur-ban ederler. Bin, binyüz kıyyeye kadar cesametlisi olduğu vardır.(.)"*⁵⁹

Doğu kültüründe yetişmiş bir aydın olan Hayrullah Efendi'nin Batı insa-nının yaşam biçimine dair verdiği ayrıntıların bir etnolog ya da antropolog ti-tizliği ile kişisel düşüncelerden bağımsız oluşu dikkat çekici olduğu kadar ba-tılı seyyahların Doğu hakkındaki gözlemlerinin subjektifliği ile mukayese edil-diğinde ise şaşırtıcıdır.

Avrupa Seyahatnamesi'nin içinde eğitim sistemine dair bilgileri içeren "*Pa-ris'in Cem'iyyet-i İlmiyye Mevaki'i ile mekâtib-i umumiyyesi beyanındadır.*"⁶⁰ baş-lığı Fransa'da o dönemde ötekinin bilgisine ulaşmak yani seyahatler yoluyla kendi fen ve sanayi gelişimine katkı sağlamak ve etnografik gözlem ça-lışmaları yapmak amacıyla kurulmuş cemiyetlerden ve amaçlarından kısaca bahseder:

"(.)Bunlardan başka olarak bir takım sosyeteler daha vardır ki, bazılarını misal ol-mak üzere irad edebiliriz. Şöyle ki ulûm-i şarkiye cemiyeti, Asya Cemiyeti, Afrika Ce-miyeti gibi coğrafya cemiyeti müzakeratı dahi mesela bir şahıs bilad-ı baideye sefer ve se-

⁵⁸ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi* ss. 3-4.

⁵⁹ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 138.

⁶⁰ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 116.

yahat edip avdet eyledikte, gördüğünü ve tahkikatını yazıp cem'iyet-i mezkûre ulemasına takdim eder. Onlar dahi tedvin eyledikleri kitaplarına tasdik ederek derc ve ilan ederler. Bir cemiyet dahi bilcümle Fransızları fûnûn ve sanayi'e teşvik için ihtiraat-ı cedideyi atâya ile mükâfat ederek tergib ederler.”⁶¹

Seyahatnamede Hayrullah Efendi'nin batılının doğuludan elde ettiği zenginliği ve bilgileri nasıl sergilediğini uzun uzun anlatmış bölümler de bulunmaktadır. *Avrupa Seyahatnamesi* seyyahın etnografya / etnoloji / antropoloji düşüncesinin köklendiği, kurumsallaştığı yer olan *Jardin des Plantes*'a ve Buffon'a yer veriyor olması Osmanlı'nın bu düşünce ve düşünürlerin ne denli yakınına ulaştığını görmek açısından önemlidir:

“(.)*Jardin des Plantes* dedikleri nebatat bahçesinde kâin, ma'deniyyat ve hayvanat ve nebatat ve tahaccür eylemiş bir takım eşya-yı mütenevvianın kadidleri mevcut olduğu misli cins ve nevileri ile birlikte olarak müteaddit dairelerde sağları dahi vardır. Kezalik

nebatat enva'ından da soğuğa dayanamayanlar olur ise, mahsus sobalar içinde beslenirler. Bu sobalar dahi müteaddit olup, her birisinin derece-i hararetleri farklıdır. Mesela limon, portakal hıfz olunacak sobalardan ananas, hurma, muz, kahve enva-ı arazi-i hâre nebatat ve eşcarı için sıcak sobalar vardır. Büyük sobaların birisinin vasatında bir havuz olup içinde nebatat-ı bahriye mevcut idi. Ahcar-ı mütenevvianın ecnas ve derecatını mübeyyin tanzim olunan ma'deniyyat numunehanesinde tabiatın tekvin eylediği hazine-i himmeti burada müşahade olunur. Bu bahçeyi Fransa krallarından ondördüncü Louis inşa etmiştir. Sonraları Bufon nam hekimin taht-ı nezaretinde olarak kesb-i nizam eylemiştir. Burada teşrih numunehanesi olup, bazı zevat-ı meş-

Avrupa Seyahatnamesi yazarı
Hayrullah Efendi

⁶¹ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 117.

hurenin azasından dahi balsamlar içinde hıfz ederler. Mısır'da general Kleber'i katl eden Halepli Süleyman'ın dahi kalbi bu numunehaneye celp edilmiştir.

Hayvanat-ı berriyye ve tuyur enva'ının içleri saman ile doldurulmuş olduğu halde hıfz olunan salonlarında eşkâl-i muhtelif üze bulundurulmasından vehle-i ulâda adamın nazar-ı taaccübünü celp edecek surette dehşetli idi. Hususen fil ve gerge dan ve bakar-ı bahri ve zürefa ve yabani hayvanların kadidleri bulunduğu salona girdiğimde, kendimi Afrika çöllerinin içinde, yani berr-i beyabanda vuhuş-ı seba arasın da kalmış gibi bir hal gelmiş idi.

İşbu bahçenin derununda mevcut olan hayvanın ve nebatatın ve ma'deniyyatın ve diğer tabiiyyatın bil'etraf tarifine bu kitabın tahammülü yok ise de muradımız Paris'in ahvalini görmeyenlere bildirmek, bilenlere dahi muhtıra olmak üzere bazılarının hika yesine şüru olunur. Ez cümle Amerika'nın ve Asya ve Afrika'nın maymunlarından mezkûr bahçeye birkaç yüz adedi celp ettirilip, kendilerine mahsus önleri tel örme kafes ile tefrik olunmuş hanelere koymuşlardır. İmdi bu ahali-i garibe yekdiğerinin arkasından koşup, vasatta olan ağaca sarılıp çıkmak ve kuyruğundan dallara asılıp sallanmak gibi harekât-ı acibe ihzar ederler idi. Eğer hariçten francala ve şeker paresi şeyler ilka olundukta, gösterdikleri harekât-ı acibe pek gariptir.

Kezalik arazi-i baride hayvanları ile kutb-i şimalide olan siyah ayılar ki, buzlar içinde taayyüş ederler idi. Onların soğuk sular da yaşadıklarını ve azim ve cesim fillerin hissi hayvanilerinde müşahede olunan zekâvetlerini ve bakar-ı bahri dedikleri cesim ve muhit hayvanın sular içinde taayyüş eylediğini ve aslan ve kaplan ve sırtlanların enva'ı ve mevâki-i mahsusada hal-i tabiileri üze bulunduklarını ve tuyur aksamının dahi takım takım mahalleri olup, papağanların elvan-ı latife ile mülevven enva'ını hususen dünyayın her tarafında ne kadar nevi nebatat ve eşcar var ise cümlesinin bulundukları iklimin havasına göre harareti uydurulmuş soba bahçelerinde nebatat-ı garibeyi bir anda seyr ve temaşa etmek insanın malumatını ilerletip, pek çok noksanlarını ikmale sebep olur. Bunları öyle bir yere toplamak dahi o kadar ikdam ve himmete menut ise de payitaht olan her bir belde-i cesimede umumun seyr ve temaşa edebilmek şartıyla böyle bir bahçenin bulunması ez-her cihet elzem olduğundan Avrupa payitahtlarında birer tanesi olduğu gibi meşhurca olan şehirlerinde dahi vardır. Bazı şehirlerde bu misilli bahçelere girenlerden ücret alınmaz ise de Paris ve Londra ve Brüksel'deki bad-ı heva ve her gün seyr ve temaşa olunabilir. Mezkûr bahçede ahalinin geşt ve güzârı için iki taraflı âli ve bâlâ-kadd giürgen ve kestane ağaçları dikilmiş ve sayelendirilmiş caddeler olup akşamları etrafta olan hanelerden ve mekteplerde bulunan şakirdan çıkıp, teneffüs ve tenezzüh ederler.

İmdi mezkûr bahçenin tanzimi ve bu maâdin ve hayvanatın cem ve hıfzı yalnız öyle bir heves ve taazzun kabiliden olmayıp, ma'deniyyat salonunda ve öteki dairelerde evkat-ı mahsusada olarak umumi dersler verilir. İşbu umumi derslerin muallimlerine akademya tarafından vazifeler vardır. Mesela tabiiyyat müzelerinde tabiiyyat dersleri okunup, esnâ-yı derste bir hayvanın vâsf ve tarifi olunur iken o hayvanın içi saman ile kadidi ihzar olup, cümleye irae olunur. Velhasıl mezkur bahçeye umumiyyet üze iha-

le-i nazar olundukta, kâffe-i mevcudat ecnas ve enva ve esnafıyla ve mevalid-i tabiiyyat deracat ve meratibiyle görünür. Evsaf-ı umumiiyyesinden hususiyyesine nakl olunur ise, devair-i adidesinde ondört nevi ders tedris olunmaktadır. İş bu hayvanat müzesinde yalnız zevat'üs- sedy aksamından olarak beş yüz nevi olmak üzere bin beş yüz adet hayvan olup, kuşlar dahil ikibiniüçyüz nevi olarak altıbin adetden ziyadedir. Paris'te bulunduğum müddetçe tabiiyyat derslerinde hazır olmayı arzu eylediğimden, birkaç sabah gitmiş idim. Fakat bulunduğum semti mezkûr bahçeye uzak olduğundan, layıkıyla devam edemedim. Eğer bir daha o tarafa azimetim mukadder olur ise mezkûr derslerde hazır olmak için Jardin des Plantes'a yakın bir mahalde hane istikra etmeyi şimdiden niyet etmişimdir. (her ne kadar mahalle-i mezkûr talebe yatağı bir mahal ise de, her nevi fiünûn akademyalarına yakın olduğu için tercih olunmuştur.)⁶²

Hayrullah Efendi'nin Jardin Des Plantes 'a dair izlenimlerine yer verdiği yuvarıda aynen alıntılanan bölüm etnobotanik, etnozoloji, antropoloji, paleontoloji ve etnoloji ile ilgili çalışmaları Doğu'lu gözünden aktarması bakımından önemlidir. Diğer bir önemi de ötekileştirilen coğrafyadan bir bilim adamının, bilimin arzının merkezine seyahati sırasında ders takip etmeye kadar varacak olan ilgisidir. Hayrullah Efendi'nin gelecekte mümkün olduğu takdirde Paris'e yapacağı ilk seyahatinde ders takip etmek ve bilimsel çalışmalar hakkında daha detaylı gözlem yapmak üzere Jardin des Plantes'a yakın bir ev tutmaya kararlı olduğunu ifade ettiği bölümde, bu kurumda verilen dersler ve bu derslerin kimler tarafından verildiği ve içerikleri ve işleyişleri hakkında detaylı fikir sahibi olduğu açıktır. Ayrıca seyyahın bugünkü *Museum National d'Histoire Naturelle*'de (Millî Doğa Tarihi Müzesi) bulunan karşılaştırmalı anatomi ve paleontoloji, evrim, mineroloji ve jeoloji müzeleri, botanik ve hayvanat bahçelerini büyük bir ilgi ile gezmesine rağmen kendi coğrafyasına tatbiki konusunda en azından bu bölümde bir fikir beyan ettiğine rastlanmamaktadır. Ancak eserin Hatime-i Kitab⁶³ başlıklı bölümünde seyahatlerinin yazarda bıraktığı izlenimler dışında bir doğulu olarak batının sahip olduğu ilim, fen ve sanayi alanlarındaki birikimini kendi toplumu ile mukayese ederek doğu toplumu olan Osmanlı coğrafyasındaki yoksunluklara adeta isyan etmekte olduğu gözlenir.

Osmanlı aydınının ötekini tanıma araçlarından biri olan seyahat eylemi, etnografya/etnoloji/ antropoloji düşüncesi ile karşılaşmanın ötesine belki de ilk kez Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) ile geçmiştir. II.Abdülhamid devrinin aydını olan Ahmed Midhat Efendi'nin düşünce dünyasında öteki olan Avrupa'ya doğru yola çıkışı 1889 *Stockholm Şarkiyat Kongresi* ile *Paris Dünya Sergisi* ziyareti nedeniyle olmuştur. Ahmed Midhat Efendi'nin düşünce dünya-

⁶² Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 125-127.

⁶³ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 187.

sında doğu ve batı çatışmasının tezahürleri kendi yaşam öyküsü ile yakından ilişkilidir. Yazarın Batı medeniyeti ile ilk karşılaşması, Niş'te Vali Midhat Paşa'nın zorlaması neticesinde Fransızca öğrenme girişimi ile olmuştur.⁶⁴ Ahmed Midhat Efendi'nin amacı olmaktan çok aracı olan yabancı dil, onu merak ettiği bilim dallarının dünyasına sokmuş⁶⁵ ve öteki coğrafyanın bir entelektüeli olarak ilgilerini, öğrendiği yabancı dilin birikimi üzerinden şekillendirmiştir. Yazarın bu duruma dair kendi ifadeleri batılının ötekileştirdiği doğulunun bilgiye mesafesini anlamak açısından çarpıcıdır: *"Kütüphane-i millîmizi bu asırda bir adamın muhtaç olduğu vukuf ve malumatı itaya kafi görmediğimizden bir ecnebi lisanı öğrendik de o lisanın kütüphanesiyle ihtiyacımızı tesviye edebildik."*⁶⁶

Ahmet Midhat Efendi'nin kendi düşüncesinde yaşadığı doğu-batı çatışmasının tohumları Bağdat ve Rumeli memuriyetleri sırasında atılmıştır. Yazarın batı ile etkileşiminin ikinci aşaması ise Beyoğlu'dur. Gerek dinî nedenlerle gerekse sahip oldukları yabancı dil bilgileri ile ekalliyetler -diğer Osmanlı topluluklarına göre- Avrupa medeniyetini benimsemiş ve Osmanlılık ile bütünleştirebilmiş olup, ecnebilerle beraber daha yoğun yaşadıkları Beyoğlu'na da Payitahtın batılı semti niteliğini kazandırmışlardır. Ayrıca Beyoğlu İstanbul'a gelen seyyahların ve batılı entelektüelin geçici ikametgâhı olması nedeniyle de Ahmed Midhat için vazgeçilmez bir semttir. Müsteşrikler Kongresi öncesi Arminius Vambery (1832-1913) ile de böyle bir ortamda tanışan yazar dönemin batılısının öteki hakkında bilgi sahibi olma ve sahip olduğu bilgiyi kendi coğrafyasına nakletme sürecini şöyle ifade eder; *"Konsolos vekili, vapur ve ticaret acen-tası gibi işlerle seyahatimizde meşgul olan Avrupalılar ne mütecessis, ne kadar vakıf adamlar olurlar! Vali, mutasarrıf, kaymakam gibi rüesâ-yı hükümet ile dost olurlar. Avrupa gazetelerinden aldığı malumatı bunlara tebliği edip bunlardan aldıkları malumat-ı mahalliyeyi de muhabir sıfatıyla Avrupa gazetelerinde yazarlar."*⁶⁷

Batı ile doğulu entelektüelin kendi coğrafyasındaki karşılaşması Ahmed Midhat Efendi'nin serüveninde 1889 Avrupa seyahati ile başka bir boyut kazanır. Artık gözlem yapan ve edindiği bilimsel bilgiyi kendi coğrafyasına aktaran entelektüel ve seyyah 'Osmanlı'dır. Ötekileştirilen, nesneleştirilen etnografik malzeme ise 'Batılı'dır.

Yazarın 1889 yılında Stockholm Şarkiyatçılar Kongresi ve Paris Dünya sergisine katılmak üzere yola çıkışı ile başlayan Avrupa seyahati, devlet tarafın-

⁶⁴ Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008, ss. 22-23.

⁶⁵ Orhan Okay, **Batı Medeniyeti**, ss. 22.

⁶⁶ Orhan Okay, **Batı Medeniyeti**, s. 23.

⁶⁷ Orhan Okay, **Batı Medeniyeti**, s. 22.

dan bilimsel bir kimlikle gözlem yapma misyonunu taşıyor olmasının yanında Müslüman/ Doğulu ve Osmanlı entelektüelin kendine göre öteki olan coğrafyada hem batılı hem de diğer doğulu entelektüellerle bir araya gelmesi bakımından önemlidir.

Ahmed Midhat Efendi'nin seyahat güzergâhı önce gemiyle İstanbul'dan Marsilya'ya, trenle Kopenhag'a, sonra da vapur ve trenle Stockholm'e uzanan bir hat üzerindedir. İsveç ve Norveç'in içinde bulunduğu siyasi yapılanma nedeniyle Şarkiyat Kongresi hem Stockholm'de hem de Christiania'da yani bugünkü adıyla Oslo'da toplanır. Daha sonra Ahmed Midhat Efendi birkaç Rus bilim adamı ile üç günlüğüne Berlin'e, oniki günlüğüne Paris'e, beş günlüğüne de İsviçre'den geçerek Viyana'ya gider. Trenle Trieste'ye geçip oradan da vapurla İstanbul'a döner.⁶⁸

Yazarın seyahat güzergâhı aynı zamanda *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı seyahatnamesinin de yol haritasıdır. Ahmed Midhat Efendi'nin 1870 yılından beri yayınladığı kitaplarında seyahat düşüncesinden hareketle Avrupa'yı Osmanlılara tanıtmak amacı hâkimdir. Ancak *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı eser "seyahat-ı fikriye'nin, seyahat-ı hakiki'ye"⁶⁹ dönüşmesi bakımından mühimdir. Bu durumu kendisi şöyle ifade eder;

"Romanlarımda şimdiye kadar kari'lerim efendilerim hazeratına icra ettirmiş olduğum seyahat-ı fikriye kendimin de fikren vuku bulan seyahatlerimin semere-i hasılası olmadığı için iki ciheti de hayal üzerine mübteni birer seyahat demek idiler. İşbu cevellanameye gelince: Onun bana ait olan ciheti hayalî olmayıp hakiki olması için bir cihetini hem de cihet-i esasiyesini hayalden kurtarmış olacağından bu hal kari'in seyahat-i fikriyelerini de hayal-i mahz olmaktan kurtarıp şibh-i hakiki denilebilecek bir mertebeye isal eyler."⁷⁰

Avrupa'da Bir Cevelan yazarı
Ahmed Midhat Efendi

⁶⁸ Carter V.Findley, **Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da**, İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s: 3.

⁶⁹ Findley, **Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da**, s: 12.

⁷⁰ Ahmed Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevelan**, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası 1307, ss: 2-3.

Yazar, bu seyahate kendi entelektüel sürecinde adım adım hazırlanmış olduğundan *Avrupa'da Bir Cevelan* bilinçli hedefleri olan bir Doğulu / Müslüman / Osmanlı seyyahın kaleme aldığı seyahatnamedir. Ahmed Midhat'ın "Haya-lilikten, hakikiliğe intikal"⁷¹ diye ifade ettiği Avrupa seyahati, batılının haya-lindeki öteki imajına kendi gerçeğini bulmak üzere yaptığı yolculuğun coğraf-ya ve benlik açısından tersine dönmesi mahiyetindedir.

Avrupa'da Bir Cevelan adlı seyahatnameye bütün olarak bakıldığında Ahmed Midhat Efendi'nin Avrupa'nın ötekileştirme ve seyahat yoluyla ilerleyişinin de-recesini saptama ve kendi coğrafyası ile mukayese etme gayretinin hakim ol-duğunu söylemek mümkündür. 19. yüzyıl Avrupasının düşünce ve teknolo-jideki maddi ilerlemesinin karşısında manevi olarak sorgulanabilir oluşuna da değinen yazar, Avrupa'da kadın, eğlence kültürü ya da ilkel olanın batılı ta-rafından sergilenme şekli ile ilgili intibalarını aktardığı bölümlerde yumuşak hatta iyimser denebilecek Oksidantalist kimliğini ortaya koyar. "Batılı olma-yan modern Osmanlı fikri" ile ortaya çıkan mukayese ve gözlem eylemi Pa-ris Sergisi ve Şarkiyatçılar Kongresi'nde sosyal Darvinci bir cetvel⁷² şekline dö-nüşmüştür.

Ahmed Midhat Efendi gibi birçok doğulunun da bulunduğu kongrede ya-sananlar Doğulu ve Batılının bir araya gelmesi birbiri için öteki olan iki tara-fın karşılaşmasının neticesi olması nedeniyle ilginçtir. Doğulu olan katılımcı-ların hayranlık, şaşkınlıkla ötekileştirerek baktığı batı ve batılının, ev sahibi olan batılının ise küçümseyerek, adeta siz busunuz dercesine ötekileştirerek bak-tığı doğu ve doğulunun etkileşimi Paris Sergisi'nde ve kongrenin sosyal etkin-lik kısmında doruğa ulaşır. Batı'nın yaptığı seyahatlerde edindiği etnografik bilgi ve malzemenin de sergilendiği 22 kapılı *Paris Sergisi*'nin her bir kapısı ade-ta ötekinin dünyasına açılır.

Batının sömürgeci ve küçümseyen tavrının bir neticesi olan bu sergiyi ge-zen Ahmed Midhat Efendi'nin bir Osmanlı olarak gördükleri karşısında izle-nimleri, algısı ve duygusu Doğulu-Müslüman ve öteki olmasına rağmen sö-mürülen öteki ile her zaman empati kurar nitelikte olmamıştır.

"Perde açıldıkta saha-i temaşa üzerinde kuzguni siyah üç erkek ile yedi kadın görüldü. Erkeklerin birisi kabak, diğeri kavala şebih bir düdük ve üçüncüsü ne san-tura ne kanuna benzemeyen ve onlardan başka da hiçbir şeye teşbih edilemeyen bir

⁷¹ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s:4 "Zira bunca ehl-i maarif bendegânu hümayun-ları meyanunda müsteşrikîn kongresine bu abd-i nâcizlerini intihab buyurmamış olsalar idi bu cevelan vukua gelemez idi ki tahririne imkan tasavvur olunabilsin. Seyahatler hayallik-ten hakikiliğe intikal edemez idi ki suver-i seyyahiyede terakki-i maddi görünsün"

⁷² Findley, *Ahmed Midhat Avrupa'da*, s. 40.

saz çalıyor idi. Kadınlardan birisi daire ve diğeri de testisi bakırdan mamul bir darbuka çalıp ötekiler raksa hazır ve amade bulunuyorlar idi. Afrika konsertosuna işte bu sazların velvelesine zamimeten bir de acib ü garib şarkı ile bed' olunarak kadınlar dahi ellerini ayaklarını çarpıtıp kaşlarını, gözlerini, dudaklarını türlü harekâtla tahrikten ibaret bir raksa koyuldular ki erbab-ı temaşa gülmekten çatlayacak dereceye geldiler. Biz dahi kendimizi zabtlemeyerek gözlerimiz yaşarınca kadar kahkahalarla güldük.”⁷³

Aynı şekilde Kahire Sokağı'nda Oryantalist tavrı Batılı'nın Doğu kadınına şehvet nesnesine dönüştürmesine anlam verememiş, eleştirmiş ve uzun uzun Kahire Sokağı'nı bu yönüyle tasvir etmiştir. Ziyaretçilerin sergiyi izleme nedenlerinin dekor ya da diğer ayrıntılar olmadığını ifade eden yazar, burada egzotik oryantalist tavrın eleştirisini yapmıştır.

“Sergi-i umumîdeki Mısır Sokağı Fransa ahlakiyununu büyük büyük itirazlara mecbur eylemiş bir yerdir. Zira sergiyi temaşa edenlerin en mergub müracaatgâhları burası olup sebab-i rağbet ise ne Mısır'dan sevk edilen malumat-ı sinaiye, ne eşekler, ne eşekçiler ve ne de orada yapılmış olan Mısırkâri binaların letafet-i mimariyesi değil, belki yalnız hanende ve rakkase karıların teganni etmeleri ve göbek atmaları kaziyesinden ibaret bulunmasıdır.

Bu karıların hemen kâffesi kendilerine birer Müslüman ismi takınmışlar ise de hiçbirisinin İslam'dan olmadığı mertebe-i tahakkuktur. En çoğu Tunus ve Mısır'ın Yahudi karılarından ve birazı Mısır Kıbtîyelerindendir. Bu karıların türlü evz'â ve harekâtla vücudlarını bi't-tahrik raks etmeleri bizim buralarca dahi müstahsenattan ad-dolunacak şeyler olmayıp hatta Tunus'ta ve Mısır'da bile raksın bu türüsünü görmek bunlara mahsus olan bazı hücre yerlere gitmeye vabeste olduğu ve bu temaşanın bir nevi sefahat sayıldığı malumdurFransızların balet denilen oyuncu kızları hemen hemen çırpçırak zann olunacak surette dar fanilalar ve tüller, bürümcükler ile telebbüs ederek tiyatrolar saha-i temaşalarında birer bacıklarını nevbet nevbet başlarından yukarıya kadar kaldırmak derecesindeki evzâ' ve harekâtıyla Mısır rakkaselerinden daha az mı yoksa daha çok mu muharrik olduklarını elbette karilerimiz takdir etmişlerdir. Bizim burada asıl enzar-ı mülahazaya arz edeceğimiz şey Avrupalıların şu Mısır ve Tunus rakslarına çıldırmasıya bir rağbetle can atmaları kaziyesidir(.)”⁷⁴

Fransız bir girişimci tarafından sokağın tamamı egzotik oryantalist bir tutumla inşa edilmiş olup “bina cepheleleri ve birkaç binadan oluşan 25'e 160 metrelik eski ve tozlu bir sokak manzarası, Mısırlı esnaf, ziyaretçilerin sokakta eşekle gezilmesi, içinde dansözlerin göbek attığı kahvenin önündeki cami dekoru” etnografik malzemenin sergileniş biçimi Batı'nın doğu algısının göstergesidir.

⁷³ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s: 808.

⁷⁴ Ahmed Midhat, *“Avrupa'da Bir Cevelan”*, s: 525-526.

Paris Sergisi'nde Mısır Sokağı'nı Rus Türkolog Madam Gülnar ile gezen yazar, adını koymasa da Şark'a ait her bir coğrafyaya ilişkin çeşitli geleneklerin tasvir edildiği ve alet edevatların sergilendiği bölümleri müze olarak niteler. "Metanet ve mekanet ile izlenmesi gereken" birer etnografya müzesi.

"Oradan döne dolaşa Mısır sokağına geldik ki buradaki eşyâ- yı şarkıyye Madam Gülnar'ın fevk-al-hadd memnûniyyetini celb ederek hele Mısır merkezlerine binen frenklerin acemîyâne vazîyyet ve tavırlarına karşı gülmekten kırıldık. İskenderiyeli Beyrutlu Şamlı İzmirli İstanbullu bir takım Arap ve Türk ve Hristiyan ve Yahûdilerle kâh Türkçe kâh Arapça söyleşerek boncuk ve kırmızı meşinden mamul papuş ve sigaralık ve kurabiye ve rahat-ı hulkum şekeri gibi ufak tefek mübâyaaatımızda şark usûlünce çekeşe çekeşe ettiğimiz pazarlıklar bunların meftûnu olan Madam Gülnar'ı hiç bir şeye kıyâs kabûl edemeyecek surette eğlendirmekte idiler. Hattâ bu Mısır sokağının en büyük medâr-ı şevk ve şetâreti olan Arap rakkâselerini ve bunlar miyânında bilhassa güzel Fatîma'yı da temâşâ eyledik ki bugünün nihâyetinde müşâhedâtın bu cihetleri de alâ kadr-il-imkân îzâh ve onlardan mütevellid mülâhazât serd olunacaktır. Bir müzeyi seyr ve temâşâda en mâhir ve muktedir delil olabilmek iktidârını hâiz bulunan arkadaşımın bir çok müzeler ictimâından ibâret demek olan işbu sergi temâşâsındaki mahâretsizliği nazar-ı hayretimi celb eyliyor idi. Bu hâl kendisinde dün akşam dahi vâki olup hele bu akşam bir kat daha artmış idi. Her neyi görse vâlih ve hayrân olarak o kadar mütelâşîyâne ve mütehâlikâne bir hursa mübtelâ oluyor idi ki zannıma kalır ise böyle cihet cihet mâhir-i ukûl olan bir sergiyi temâşâda insâna mekânnet ve metânetin en büyüğü muktezîdir."⁷⁵

Doğulu bilim adamı kimliği ile Şarkiyatçılar Kongresi'ne ve Paris Sergisi'ne katılmış olsa da batılı tarafından ötekileştirilen olduğunu yine Ahmed Midhat Efendi'nin naklettiklerinden yola çıkarak anlamak mümkündür. Yazar, kılık kıyafeti yerel özellikler gösteren doğulu bilim insanlarından nezaket kurallarına uyma davranışı beklenmez ve hata yaptıklarında tepki gösterilmezken, batılı giyinen doğuluların herhangi bir kural konusunda bilgisizlikleri ortaya çıktığında ayıplanma ve dışlanma ile karşılaşmalarını ifade eder. Aynı durum ötekileştiren batılın, doğulu ile iletişim kurma sürecinde sergilediği tutum için de geçerlidir:

"Bundan da kat-ı nazar kongreyi teşkil eyleyen ulemâ bizimle konuştukları zamân âdetâ mütemeddin bir halk ile âdetâ kendi cinslerimizden adamlar ile konuşuyorlarmışcasına tavr-ı i'tilâf ile görüşüp konuştukları hâlde aramızda şeyhler veyâhûd Ce-zâyirîliler bulundukları zamân gûyâ bir başka nevi'den mahlûklar pîşgâhında bulunuyorlar imiş gibi hemen tavırlarını değiştiriveriyorlar idi. Âdetâ büyük bir hazm ve ihtiyâtla musâhabe ve mübâhase eyliyorlar idi. Musâhabenin Fransızca olmasında bir tesir vardır zannetmemeli. Ben Fransızca söylüyör idiysem de Fikri Paşa bu lisân ile

⁷⁵ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevlan*, s: 525-526.

tekellîme muktedir olmadığından ya Arapça ya Türkçe söylüyor idi veyâhûd ben ve oğlu Emin Bey tercümânlık ediyor idik. Mücerred kisve-i cedîde erbâbından olduğu için kendisinden aslâ tevahhuş edilmiyor idi. Cezâyirli Beşir bin Bustan Fransızca'yı oldukça düürüst söylüyor idi. Fakat mücerred kisve-i kadîmesinden dolayı kendisinden âdetâ tevahhuş ediliyor idi"⁷⁶

Ahmed Midhat Efendi'nin ilgi duyduğu bilimlerin dünyası ile arasındaki duvarın kısmen kalkması yabancı dil öğrenmesiyle gerçekleşir. Ancak seyahatinde bu süreç başka bir hale dönüşür. Artık ilgilendiği bilimlerin düşünsel temellerinin atıldığı, uygulamalarının yapıldığı araştırma merkezleri, enstitüler, müzeler, galeriler ile arasında mekânsal uzaklığı aşmış olmasından dolayı duvarlar tamamen kalkar. Avrupa'yı Osmanlı'ya tanıtmak amacıyla gezdiği coğrafyaya ilişkin gözlemleri artık sadece okuyucuya nakletmek için kaleme almaz aynı zamanda bilimlere ilişkin uygulamaların "Batılı olmayan modern Osmanlı" da nasıl tatbik edileceği hakkında da fikirlerini belirtir.

Bu noktada *Avrupa'da Bir Cevelan*, seyahatname olmasının yanında aynı zamanda bilimsel bir rapor niteliği taşır. Seyahatnamenin etnografya/etnoloji ve antropoloji düşüncesinin Avrupadaki serüveni ile yolları kesişir. Gerek 1889 yılında düzenlenmiş olan Şarkiyatçılar Kongresi gerekse aynı tarihli Paris Sergisi'nin içinde bulunduğu yüzyıl etnografya/etnoloji ve antropoloji'nin bilim olma serüveni açısından da oldukça önemlidir. Ötekileştirilen dünyanın etnografik malzemesinin sergilendiği 22 kapılı Paris Sergisi adeta Avrupa'nın ötekinin bilgisini edinme ve edindiği bilgiyi üstünlük duygusu ile ortaya koyma sürecinin bir sonucudur. Ahmed Midhat Efendi'nin "*eşya-yı şarkiye*"nin gösterildiği sergileri bir küçük alet edevat ve ahval müzesi olarak yorumlaması ve "*böyle cihet cihet mâhir-i (?) ukûl olan bir sergiyi temâşâda insâna mekânnet ve metânetin en büyüğü muktezîdir.*" diyerek gördükleri karşısında duygularını ifade etmesi bu çalışmada ele alınan konu açısından oldukça önemlidir. Doğulu/Müslüman/Osmanlı aydını olan yazar seyahat güzergâhında etnografya/etnoloji ve antropoloji düşüncesinin izleri ile karşılaştıkça kendi tanımlarını, algısını ve bu disiplinlerin meselelerine ilişkin düşünceleri ile izlenimlerini okuyucuya nakleder. Etnoloji düşüncesinin çıkış noktası seyahat ve ötekinin bilgisini merak ve aktarma olarak düşünüldüğünde *Paris Sergisi* başlı başına etnografya/antropoloji ve etnoloji bilimlerinin ev sahipliğinde düzenlenmiş bir etkinlik niteliğindedir. Ahmed Midhat'ın izlenimlerine net olarak adı konmasa da bu durumun yansıdığını görmek mümkündür.

Ahmed Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan*'da etnografyaya olan ilgisi ni ve etnografyanın önemini Madam Gülnar ile Köln'den Paris'e dönerken yap-

⁷⁶ Ahmed Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s: 228.

tiğı tren yolculuğu sırasında Osmanlı ve Rus milletlerine dair yaptığı sohbet-te belirtir.

“Rusya’daki tecdîdât ve tenvîrât-ı fikriyyenin derece-i sahîhasını ve Rus milletinindeki usûl-i maîşet-i kadîme ile ahlâk ve âdâb-ı millîyye gibi hasâis-i mânevîyyeyi öğrenmek olduğundan ve arkadaşım ise ne bir fikr-i temeddühe ve ne de bir gayret-i muâhezeye kapılmaksızın her şeyin doğrusunu söylediğinden Cologne’ dan ayrıldığımız zamân işte bu musâhabeye koyularak Rus milleti içinde sihre, efsûna, cadî karısına, periye filana ne derecelerde i’tikad eylediğine varıncaya kadar gûnâ-gûn istihbârât-ı müfide ile pek tatlı zamân geçiriyor idik. (.) Tatarlar ile mahlûten yaşayan Rusların bu komşuları hakkındaki ihtisâsât-ı mahsûsalarının gerek iyi gerek fenâ ciyetlerini de anlatıyor idi. Fakat kendisinden öğrendiğim sey yalnız Rusların bir zamân “serf” esîr denilen sınıflarıyla bir de “mujik” ya’nî köylü ve ayak takımı denilen sınıfların ahvâlerinden ibârettir zannolunmasın. Hattâ bu musâhabe yalnız bugün vâkî oluyor diye de i’tikad edilmesin. Şimdiye kadar bir kaç def’a bu yoldaki mebâhis ve îzâhâtından istifâde eylemiş olduğum arkadaşım bana bundan evvel Rusya’nın kibâr sınıfına âid birçok ma’lûmât i’tâ’sıyla da istifâdeme hizmet eylemiş idi. Âdetâ epeyce bir müddet Ruslar nezdinde yaşamışım da pek çok ahvâllerine vukuf peydâ eylemişim gibi haberdârlığımı te’min etmiş idi. Mümkün olsa insân her milletin ahvâl-i umûmiyyesini böyle etrâfıyla öğrenmelidir. Coğrafya ve etnoğrafyanın bu yoldaki ma’lûmâtı insânı hem ziyâdesiyle eğlendirip hem de pek ziyâde müstefid eylemektedir. Hele mücâveret hasebiyle lâ-yenkatî münâsebât-ı ticâriyye ve siyâsiyye ve harbiyye ve sâiresi olan milletlerin ahvâlini pek etrâflı öğrenmek bi-l-vücûh muvâfık-ı hikmettir.”⁷⁷

Ahmed Midhat Efendi ve Gülnar Hanım, etnografyanın konusu ve gereğini belirtmişlerdir. Ayrıca seyahatin “milletlerin ahvalı umumiyesini” öğrenmek için gereğini vurgulamaları da dikkate değerdir.

“Seyâhatimizin bu kısmında arkadaşım ile bu sûreti de mevki’-i bahse koyduk. Kendisinin bana, Rusların ahvâlini bu derecelerde merâk etmenize nazaran sizin için Rusya’ya da bir seyâhat vererek re’y-el-ayn müşâhedât ve tettebbuâtta bulunmak lâzımdır. demesiyle ben dedim ki:

- Ona şübhe mi edilir? Seyâhat zâten en ziyâde eğlenceli ve fâideli bulduğum şeylerdendir. Bilhassa komşumuz bulunan azîm milletinizi daha yakından tettebbu’ en ziyâde arzu eylediğim ahvâldendir. Lâkin benim şimdiki meşguliyyetlerim bu arzularımın husûlüne mâni’dir. Devlet ve milletime görebileceğim hizmet İstanbul’dan adem-i infikâkimi istilzâm eder. Kendi huzûzât-ı mahsûsama hizmet edecek hâl ve mevki’de değilim. Bu sûretle açılan söz vatanımdaki hizmetime dâir arkadaşımın ba’zı ma’lûmât vermeye yol açtığından bu ma’lûmât-ı mezkûre ahvâl-i Osmâniyye ve İslâmiy-

⁷⁷ AhmedMidhat , *Avrupa’da Bir Cevelan*, ss: 461-462.

ye'ye de intikal eylediğinden onun bana Ruslara dâir vermiş olduğu ma'lûmâtın mukabilini ben de Osmanlılar hakkında i'tâ'ya başladım."⁷⁸

Yazarın doğrudan bu disiplinlerle karşılaşması ise *Avrupa'da Bir Cevelan*'ı diğer seyahatnamelerden etnografya düşüncesinin varlığının Osmanlı'ya nasıl ve neden aktarılması gerektiğine yer vermesi bakımından ayırır.

Ahmed Midhat Efendi'nin Stockholm Etnografya Müzesi ile ilgili izlenimlerini anlattığı bölüm, yazarın, hem etnografya tanımını ve algısını ifade etmesi hem de kendi coğrafyasında bir etnografya müzesi fikrini neden ve nasıl ile ele alması bakımından önemlidir.

"İmdi İstokholm şehrinde türlü koleksiyonlara ait yedi sekiz kadar müzehaneleri gezdiğim sırada 'Şimal Müzesi' namıyla 1873 senesinde yani bundan onaltı sene mukaddem doktor Artur Hazelius tarafından tesis olunarak, o zamandan beri lâyenkatî zengileşe zenginleşe bilâhare iki salon daha ilavesine lüzum görülmüş olan etnografya müzehanesini, bilhassa etraflı olarak temaşa ettim ki bu müzehane İsveç-Norveç milletinin kadimden beri o memleket-i bârîdede suret-i taayyüşlerine ait kâffe-i eşyayı câmi bulunmasıyla mea tarih bu ahalinin musavvir-i ahval-i umumîyesi denilebilecek bir sergi hükmündedir."⁷⁹

Yazar, bu bölümde Stockholm Etnografya Müzesinden yola çıkarak okuyucuya ayrıntılarıyla Etnografya Müzesi'nin ne olduğunu ve işlevini anlatır. Bir anlamda "kadimden beri o memleket-i bârîdede suret-i taayyüşlerine ait kâffe-i eşyayı câmi bulunmasıyla mea tarih bu ahalinin musavvir-i ahval-i umumîyesi denilebilecek bir sergi hükmündedir" ifadesiyle müzeden yola çıkarak etnografyanın eski çağlardan beri o ülkedeki halkın yaşama şekillerine ait bütün eşyayı bir arada bulundurarak bunların genel durumunu betimleyen bir ilim olduğunu okuyucuya izah eder. Ardından *Stockholm Etnografya Müzesi*'nde etnografik malzemenin nasıl sergilendiğini ve halkın müzeye gösterdiği ilgiyi anlatır:

"Laponlara varıncaya kadar kaç nevi akvam sâkin ise bizdeki yeniçeri resimleri gibi cümlesinin insan suretleri üzerine giydirilmiş acaip ve garip kıyafetleri burada görülür. Yalnız kıyafet mi ya? Muaşeret-i beytiyyeyi teşkil eyleyen ahvalin kâffesine göre ne gibi kıyafetleri lâbis oldukları ve ne misillü eşya istimal ettikleri ve haneleri nasıl munkasim ve mefruş olduğu ve sayd ve şikâre ve cenk ve cidale mahsus olarak ne gibi esliha ve edevat kullandıkları ve denizlerde büyük balıkları sayd için ne türlü âletler müstamel olup bunları ne vechile istimal eyledikleri ve oralara Hristiyanlığın duhulünden evvel ne şekilde putlara tapındıkları ve falcıların ve sihirbazların ne eşya kullanıp halkın bunları nasıl bir ehemmiyetle dinledikleri derecelerine kadar bu milletin her halini her şanını tasvir ve irâe eyleyen eşya ve mankenler ile âdeta öyle bir sergi-i umumî suretine konulmuş-

⁷⁸ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, ss: 461-462.

⁷⁹ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, ss: 235-237.

tur ki bunu teşkil eyleyen halkın yalnız canlarından ve zihayat olduklarını gösterecek hareketlerinden mâada hiç bir eksikliği yoktur. İstokholm şehrine gelen ecnebilerin asıl kemal-i rağbetle hatta defaatle temasına can attıkları müze bu müzedir.”⁸⁰

Yazının devamında ise, Ahmet Midhat’ın “Batılı olmayan modern Osmanlı” modelinde Etnografya Müzesi’nin var olmasının neden gerektiğini anlatması belki de ilk kez etnografyanın kurumsal bir yapı niteliği ile Osmanlı coğrafyasında düşünülmesi bakımından önemlidir. Seyyah, böyle bir müze kurulacak olursa, Yemen’den, Orta Avrupa’ya kadar yayılmış olan Osmanlı topraklarının içinde çok sayıda milleti barındırmasından dolayı zengin bir malzeme ile donatılabileceğini söyler .

“Ben iki defa temaşa eyledim. İkisinde de böyle bir müzenin İstanbulda vücuda getirilmesi hulyasına düştüm. Düşünülsün ki tarihimize ait kıyafetler, silahlar ve çadırdan heybeye varıncaya kadar levazım-ı süfera ve saire ne kadar mütenevvi ne güzel şeylerdir. Bunun tesisinde göze aldırılmayacak külfet ve tahammül edilmeyecek masraf dahi yoktur. Bundan onbeş onaltı sene mukaddem Viyana Sergisi’ne gönderilmek için vilâyet-i şahaneden celb-i eşya hususunda vukua gelen teşebbüs derecesinde bir teşebbüs ile şu müze vücuda gelebilir. Hatta bizde bunun için yapılacak binanın öyle yekpare ve kârgir olarak yapılması da lazım gelmeyip vilayetlerimizin her cihetindeki mesakin-i beşeriyenin birer numunesini ve ahalinin o meskenler dahilindeki suret-i muaşeretini irâe eder yolda yapılmalıdır. Yani Edirnekapısı ve Silivrikapısı tarafları gibi şehrimizin binnisbe hâli ve ucuz bir cihetinde gayet vâsi bir arsa tedarik olunarak urban-ı bedeviyenin, ekradın, Anadolu yörüklerinin birbirine benzemeyen enva-ı haymelerinden bed ile kamıştan hurma dalından zenbül ve hasır gibi örülmüş şeylerden urban-ı sâkinesinin yaptıkları arışlere ve fındık dalından ve bağ çubuklarından ve mısır saplarından bazı ahali-i kurânın yaptıkları kulübelere ve toprağın hafriyle ve gayr-ı muntazam ağaçlar çalılar ve çimenlerle yapılan zeminliklere ve çitten kerpiçten mamul köylü hanelerine ve ahşaptan ve tuğladan ve taştan mamul binalara varıncaya kadar her nevi ebniyeyi ve bu mesâkinde müteayyiş halkın kendi kıyafet-i millîye ve eşya-yı beytiyyeleriyle suret-i mâîşetlerini hâvi bir sergi heyetine konulur da onun bir tarafı dahi büyük şehirlerimizin ve ezcümle payitahtımızın kibar sınıfına ve zevat-ı resmiyyesine mahsus olacak hale konulur ise böyle bir sergiyi tettebbudan yalnız ecnebilerce değil bizce dahi hâsıl olacak duhuliye ücretleriyle mesarif-i inşaiyye ve tertibiyyesini az zamanda tesviye edebilmeyi mutlaka temin eder. Şehrimiz gibi bir payitaht-ı azimin bu misillü müessesat ile ehemmiyet-i asliyesini bir kat daha arttırmak lüzumu bir kere zihinlerde yerleşecek olur ise bu yoldaki şeyler hakikaten pek kolaylıkla yapılabilir.”⁸¹

⁸⁰ Ahmed Midhat, *Avrupa’da Bir Cevelan*. ss: 236.

⁸¹ Ahmed Midhat, *Avrupa’da Bir Cevelan*. ss: 236-237.

Avrupa'da Bir Cevlan

Muharriri
Ahmed Midhat

Efendi-i Müşarünileyh Hazretleri'nin
İsthokolm Şehrindeki Müsteşrikîn
Kongresi'ne Vuku-ı Memuriyetleri
Hasebiyle Avrupa'da İcra Eylemiş
Oldukları Seyahat üzerine Kaleme
Aldıkları Seyahatnamedir. Tercüman-ı
Hakikat Gazetesine dercinden sonra:
"ilk defa olarak"
Maarif Nezaret-i Celilesi'nin Ruhsatıyla
Kitab Olarak dahi Basılmıştır.

İstanbul

1307

Osmanlı için Ahmed Midhat Efendi'nin açık hava müzesi olarak tasarladığı ve kaleme aldığı modelin çıkış noktası olan Stockholm Etnografya Müzesi bir açık hava müzesi dir. Yazar bir Osmanlı olarak, 1889 tarihinde Batılının etnografya bilimine dair bu uygulamasını giderek yerinde görmüş ve hayata geçirmenin gereğine inanmıştır. Aynı müzeyi cumhuriyet döneminde etnografya konusunda çalışan Can Kerametli, 1962 yılında görerek benzer hatta aynı cümlelerle bir açık hava müzesinin Türkiye için gereğini vurgulamıştır.⁸²

Ahmed Midhat Efendi, Avrupa yolculuğunun önemli bir bölümünü müzeleri gezmeye ayırmıştır. Stockholm'dan sonra Trocadéro Sarayı'nın Etnografya Müzesi oluşunu anlattığı kısımda yine etnografya tanımına yer verir.

"Trocadero sarayı ise 1878 senesinde yapılan sergi-i umûmî esnâsında inşa edilerek sergiden sonra yıkılmayıp müstakil bir müzehane ittihâz edilmiştir ki alt katı he-yâkil-i mütenevviaya tahsis kılınıp gerek alttan ve gerek üstten bir çok daireler dahi

⁸² Can Kerametli, "Folklor ve Açık hava Müzelerinin İctimai Önemi", *Türk Etnografya Dergisi*, N:5, 1962, ss. 85-88.

kilise eşyasıyla etnografya yani ilm-i ahvâl-i milele ait numunelere mahsus birer sergi hâline konulmuştur."⁸³

Etnoloji ya da Antropoloji ifadelerinden çok, gerek ders adı gerekse bilim dalı olarak etnografyanın tanımının *ilm-i ahval-i milel* olarak karşılık bulması kavimlerin halini tasvir eden bu ilimin Osmanlı'da algılanışını ve adlandırılışını da ortaya koyar.

Yazar'ın gezdiği bir diğer Etnografya Müzesi Berlin'dedir. Öncelikle okuyucuya plan üzerinden müzenin konumunu aktarır. Daha sonra dikkati çeken nokta ise yazarın sabahın ilk ışıkları ile müzenin önüne vardığını anlattığı bölümdür ki Ahmed Midhat'ın heyecanını yansıtmaları bakımından önemlidir:

"Ve Kaiserhof oteli gibi binalar caddenin ehemmiyyetini arttırdıkları misillü bu sokaktan Zimmer Strasse sokağına saparak König Rayh Strasse sokağı köşesine varıldı-ğı zaman birisi etnoğrafya ve diğeri sanayi-i mütenevvia müzeleri olarak iki mühim müzeye dahi varılacağını evvelce dahi plan üzerinde icra eylediğim tettebbuattan anlamış bulunduğumdan doğruca oraya kadar varmış idim. Bu müzelere vardığım zaman kapıcıları ve biletçileri yeni gelmişler ve sokağın köşesinde çubuklarını yakıp tü-tün içmekte bulunmuşlar idi. Kemâl-i dikkatle müzehaneleri temâşa eylediğimi gö-rerek, kalıbımdaki kıyâfetimdeki ecnebiliğe dikkat eyleyerek niyetim müzeleri temâşa ol-duğunu anlamışlar idi. Böyle umumî mahalleri ecânibe temâşa ettirmek vazîfesiyle mu-vazzaf olanların ağılebi az çok Fransızca bildiğinden içlerinden birisi selâm verip me-ramımı istizah dahi eyledi. Filvâki müzeleri temaşa arzusunda bulunduğumu bildirince dedi ki:

*- Müzelerin birisi yani Etnografya müzesi saat dokuzda ve diğeri saat onda açılır-lar. Şimdi ise saat henüz sekiz olmadı. Biraz dolaşp gelecek olur iseniz memurlar dahi iş başına gelmiş olacaklarından saat sekizden sonraca sizi Etnoğrafya müzesine idhal eyleyebiliriz.*⁸⁴

Ahmed Midhat Efendi'nin Berlin Etnografya Müzesinde gördüklerini ve müzeyi anlatmaya başladığı bölümde Osmanlı coğrafyasına arkeoloji ile ilgilenen bir bilim adamı olarak seyahat etmiş Dr. Schilemann'ın doğunun bilgisini kendi coğrafyasına aktarış biçiminin detayları dikkat çekicidir. Berlin'de Etnografya Müzesi ile Arkeoloji Müzesi'nin aynı yerde bulunuşu batıda arkeoloji ve etnografyanın uzun yıllar iç içe algısına da bir örnektir.

"(.) Ben Etnoğrafya müzesinin kapısına vardığım zaman evvelce iki markı avucu-na sıkıştırmış

olduğum hademe adeta beni kapıda bekliyor imiş. Bilâ tehir müze dahiline girdim ki taştan yapılmış mücedded bir bina olup orta yerinde otuz metre kadar kutrunda bir

⁸³ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s: 497.

⁸⁴ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*. s: 436.

rotunt yani camekân-ı müdevver vardır. Oraya kadar bir kemer altından geçilip gidilir. Bu kemer mozayik işli güzel bir yerdir. Kemerden öte tarafa geçildiği zaman Hind mabedlerinden birisinin alçı ile aynen kopya edilmiş gayet cesim kopyası ve Hindlerin mazhar-ı perestîşi olan Buda'nın heykeli ve Hind padişahlarından birinin statüsü ve Hind ve Amerika'ya müteallik diğer bir takım tesâvîr müşahede olunur. Müzehane altlı üstlü iki kattan ibârettir ki zemin katında Almanya'nın ittılaât-ı târihiyye hâricinde addolunacak kadar eski zamanlarına âit bir takım antikalar ile bir de Doktor Şlimann'ın⁸⁵ bizim Anadolu sevâhilinden çıkarmış olduğu altından mamul müzeyyenât-ı kadîme ve madalyalar teşhir olunmuşlardır. Bu Doktor Şliman'ın âsâr-ı atîka taharrîsi için icrâ eylediği hafriyat merreten bâde uhrâ matbûât-ı Osmâniyye sahâifini işgal eylemiş ise de böyle yıllarca devâm eyleyen taharriyyâtın bahs eylediği semerâtı görmek için Berlin müzelerine mürâcaat edilmedikçe işin ehemmiyeti anlaşılamaz. Eski ve yeni müzelerde zîynet-efzâ olan bir takım güzel mermerlerden mâada baş kilisenin arkasında nâtamam kalmasından dolayı antika anbarı ittihâz olunduğunu evvelce haber verdiğim yeri de Doktor Şliman doldurmuştur.

Hele burada gördüğüm âsâr-ı zehebiyye pek çok ve mühim şeylerdir ki beni gezdiren zâtm ifâdesine göre Berlin'in âsâr-ı atîka ulemâsı telif eyledikleri kitaplara bunları "Priyamen hazînesi" sernâmesiyle kayd eylemişlerdir. Gerçekten de bir hazîne itlakına şâyân görülecek kıymet-i azîme teşkil eder.

Üst kattaki salonlarda bir çok dolaplar içinde mevzu ve Kongo ve Borneo ve Vaday ve Bakirmi ve Niam-Niam ve Habeş gibi Afrika memâlikinden celb olunmuş mütenevvî ve tuhaf eşyâ mevzu'dur ki bunlar içinde bir Habeşistan İmparatoriçesinin merâsim libâsıyla bir de Habeş Necaşisi Teodor'un altın ve gümüşten mahlût ve müzeyyen olarak yapılmış olan kadehi en ziyâde câlib-i nazar-ı ehemmiyetlendirir. Diğer bir salonda Tunus ve Cezâyir ve Fas taraflarından getirilmiş bu misillü eşya bulunup dolapların bir takımı da Meksika ve Amerika'nın etraf-ı sâiresine âid eşyaya tahsis kılınmıştır. En vâsi ve zengin salon cezâir-i okyanus tarafından getirilmiş eşyayı hâvî olan salondur ki cezâir-i mezkûre ahâlî-i vahşîyyesinin esliha ve esvabı hakikaten pek tuhaftırlar. Amerika'nın ve Hindistan'ın bir çok yerlerinden toplanmış bulunan hâne eşyası ve ibâdete müteallik edevât ile o mahaller ahâlîsinden kadın ve erkek ve çocukların şekillerini gösterir mücesssem tasvîrler ve cengâverlerin yüzlerine giydikleri maskeler şâyân-ı temaşadırlar ki bu maskelerin bazıları kadîd kesilmiş insân çehresini mebnîdirler. Kemik üzerine işlenmiş bazı evânî ve müzeyyenât epeyce güzel şeyler olup esliha meyânında da epeyce letâfeti teslim olunabilecek süslüleri bulunmaktadır. Bu müzenin üstünde bir kat daha bina var ise de Çin ve Japonya eşyasına tahsis edilecek oldukları hâlde henüz tertîb ve tettebbuâtını müyesser olamamış bulunduğu için kapalıdır. Saat ona henüz gelmemiş olduğu halde bu etnografya müzesini şöylece bir te-

⁸⁵ Heinrich Schliemann (1822 – 1890) Alman Arkeolog.

*mâşâyâ muvaffak olabildiğim için gayet memnun oldum ve yine saat-i muayyenesinden evvel olarak sanayi müzesine de girdim.*⁸⁶

Seyyah, Berlin'den sonra nihayet etnografya düşüncesinin köklenerek bir bilim haline gelmesinde katkısı büyük bilim adamlarının şehri olan Paris'e varır. Öncelikle Paris Dünya Sergisi sayesinde etnografyanın konuğu olan Ahmed Midhat nihayet müzeler dışında ekoller bağlamında bu ilmin kapısını aralar. Ahmed Midhat Efendi'nin gözlemleri sadece etnografya / etnoloji / antropoloji'ye dair değildir. *Avrupa'da Bir Cevelan* aracılığı ile Ahmed Midhat Efendi, Paris'te ilgisini çeken diğer bilim dallarının eğitimine ilişkin yaptığı gözlemlerini, ilgili bilim dalları hakkında verdiği bilgileri de katarak okuyucuya aktarır.

Maden Mektebi'ni anlattığı bölüm buna bir örnektir. Yazar öncelikle okula giriş koşullarına değinmiş ve ardından öğrencilerin jeoloji, mineraloji ve paleontoloji ilimlerini neden tahsil ettiklerini ilimlerin tanımından yola çıkarak ayrıntılı olarak anlatmıştır.

*“Ma'den mektebine girmek için şâkirdân fûnûn-i müteaddidede ma'lûmât-ı lâzıme-yi bi-l-ihrâz kabûl ve duhûl imtihânı vermeye mecbûrdur. Burada ise jeoloji ya'nî fenn-i tabakat-ül arz ile mineroloji ya'nî fenn-i ma'deniyyeyi ve paleontoloji ya'nî fenn-i hayvânât-ı tabakat-ül arz ilimlerini mükemmelen tahsîl eyleyeceklerdir.”*⁸⁷

Ma'lûm olduğu üzere tabakat-ül arz fenni kürei arzın ceofini dolaştırmış olan nâr-ı yek-pâre üzerinde âdetâ bir portakala nisbetle kabuğu derecesinde kalmayan kışr-ı arzın soğan katmeri gibi münkasım olduğu tabakattan bahs eden ilme denilip işbu tabakatin her biri tabiat-ı **jeolojikiyyesine** göre birer nev'i ma'deni hâvî oldukları gibi bir de tabakat-ı mezkûre kim bilir nice binlerce sene mukaddem sath-ı arz hükmünde iken oralarda müteayyiş olan hayvânâtın mütehaccir hâlinde na'şları aralık aralık zuhûr ediverilir ki işte bu hayvânlardan bahs eden ilme dahi **paleontoloji** denilir.⁸⁸

Bilimlerin tanımlarına ilişkin ayrıntılardan sonra Ahmed Midhat Efendi, ilimlerin içeriğine ve konularına dair birçok ders kitaplarının mevcut olduğundan bahseder. Ancak bu ders kitaplarının içerdiği bilgilerin konunun kendini görmek kadar eğitici olamayacağından yola çıkan Fransızların büyük bir maliyetin altına girerek dünyanın birçok yerinden malzeme getirmek suretiyle her üç ilim ile ilgili eğitim, öğretim amaçlı, okulun sınırları dahilinde eksiksiz birer müze kurduklarını ifade eder.

“Vâkıâ ulûm-ı mezkûreyi hikâyeye ve beyân sûretinde mufasssal meşrûh musavver kitâblar yapılmışlar ise de bunlardaki tarîfât re'y'el-ayn görmek derecesini aslâ hâsıl edemeyeceğinden tederrîs ve temessükleri için mekteb-i mezkûr dâhilinde şu ulûm-i

⁸⁶ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*. ss: 437-438.

⁸⁷ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 699.

⁸⁸ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 699.

selâseye âid birer müze vücûda getirilmiştir. Bu müzelerin üçü de gayet mükemmel olduklar ve bunlar için milyonlarca frank sarf edilerek dünyanın her tarafından numûneler celb edildiği ta'rif-nâmelerinde musarrahtır. Muallimler dershânedeki hangi ma'denin ahvâlinden bahs edecekler ise kitâb yerine o ma'deni aynen önlerine koyarak şâkirdâna doğrudan doğruya mahsûl-i tabiatı irâe ve ta'rif ederler imis."⁸⁹

Paris Dünya Sergisi'nin dışında Ahmed Midhat'ın gezemediği *Invalides*'de Fransa'nın askeri tarihine ilişkin etnografik malzemenin sergilendiği etnografya salonunu şöyle anlatır; "Invalidler kilisesi yanında 'Etnografya Galerisi' nâmıyla bir dâire daha bulunup onda dahi Amerika ve Avustralya ve cezair-i bahr-i okyanus gibi kitâat-ı bâidenin vahşi cengâverânı elbise eslihası teşhîr olunarak hattâ bugün kapıları da açık idiye de hâtırına gelmeyen ba'zı esbâb-ı isti'câlden dolayı oraya dahi giremeyip(.)"⁹⁰

Ahmed Midhat Efendi'nin etkilenererek gezdiği bir diğer mekân *Jardin des Plantes*'tir. Öncelikle botanik bahçesinin konumunu ayrıntılı olarak tarif eden yazar "labirent" kelimesini de belki de ilk kez bu bölümde Osmanlı'ya tanıtır.

"(.) Paris'in 'Jarden de Plant' denilen nebatat bahçesinin en başlıca medhali buradadır. Orada arabadan inip maabahşiş arabacının ücretini verdim. İşbu nebatat bahçesi şarap halinin cenub-ı garbîsi cihetine mülâsik olup ben iki defa mezkûr şarap haline gelmiş olduğum halde şu bahçeyi cevellan ve ziyaret edememiş idim. Her iki defasında mezkûr bahçe tertibatından hariç kalmış idi. Bu defa Valober meydanından bahçenin hutut-ı müstakime ile matruh olan kısım-ı cenubîsine girip onu şarktan garba doğru ilm-i hayvanat dairesi denilen yere kadar ayrıldıktan sonra şimal tarafına tahvil-i istikametle kış mevsimlerinde soba ile teshin edilen seralar arasına vardım. Bahçenin bu kısmına 'labirent' deniliyor ki girilmeye yol bulunabildiği halde çıkılmaya yol bulunamayan bir takım mağaralara bu nam verilir. Hakikaten de buraya bir yoldan girmek mümkün olduğu halde yollar o kadar dolambaçlı yapılmıştır ki çıkılmak adeta müşkilattandır. Nihayet döne dolaşa yolum bahçenin Küviye Sokağı cephesindeki ebniye-i muntazaması önüne gelerek burası bahçenin kısım-ı şimalîsini bitteşkil yolları hep hutut-ı gayr-ı müstakime ile mürtesim bulunduğundan yine bir hayli döne dolaşa Küviye Sokağı'na ve oradan da şarap haline halinin müskirât-ı küüliyye çarşısı denilen cenûbî geçidine düştüm.(.)"⁹¹

Seyyah; "Paris'in Jarden de Plant denilen nebatat bahçesi tarih-i tabiinin ilm-i nebatat denilen şube-i azimesi için hem bir mekteb hem de bir müze itlakına şayan olan müessesat-ı azime ve mühimmedendir."⁹² diyerek *Jardin des Plan-*

⁸⁹ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevellan*, ss: 699-700.

⁹⁰ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevellan*, s: 564.

⁹¹ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevellan*, s: 667-668.

⁹² Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevellan*, s: 700.

tes'in bir botanik bahçesi olmasının yanında önemli bir müze ve eğitim kurumu olduğundan bahseder. Burasının sadece bitki bilimine mahsus görülme-yebileceğini diğer kısmının zoolojiye ayrıldığını belirtiyor. Ama bu kısım o kadar güçlü olmadığı için tabiat tarihi bahçesi olarak değil bitki bahçesi olarak anıldığını şöyle ifade eder: "Hatta bu bahçeyi yalnız ilm-i nebatada da münhasır addetmeyebiliriz. Bir kısmı da ilm-i hayvanata mahsus ise de bu kısım nebatat kısmı kadar mükemmel olmadığı için bahçenin namında 'tarih-i tabii bahçesi' denileceğine yalnız 'nebatat bahçesi' denilmiştir."⁹³

Yazar, bu kısa gezisinin bahçenin mahiyetini tam anlamıyla ortaya çıkarmak için yetersizliğinin farkında olduğunu ancak önceki yıllarda bu seyahatin ardından bile geçmediği dönemde *Jardin Des Plantes* hakkında etraflıca bir araştırma yaptığından bu ziyaret kendisine sanki daha önceden aşına olduğu bir yere gitmek gibi gelir.

"Şu bahçeyi ziyaretim pek de derece-i kâfiyede görülemeyip bunu arzu-yı sahihim vechile tettebbu için aylarca müddet devam etmekteyim lazım gelir ise daha Paris'e gideceğimi tahattur bile edemeyeceğim zamanlarda bu tesis-i azîm-i ilmîyi pek etraflı tettebbu etmiş bulunduğumdan ziyaret-i vakıam sanki zaten tanıdığım bir yeri gezmekte bulunduğum muhkemini aldırmuş idi"⁹⁴

Seyyah uzun uzun botanik bahçesini şu cümlelerle tasvir eder;

"(.) girilir girilmez insanın karşısına nebatat-ı günâ gün ile mağrur tarhlar gelir ki sol tarafa sapılarak bu tarhun cenup tarafında bulunan ihlamurlar alesine girilir ise adeta mun-tazam bulvarlar gibi şarktan garba doğru imtidad eden ve yer yer cenuptan şimale doğru tekâtü eyleyen bu ale üzerinde kâbil-i akl olan nebatat ve sanayide müstamel nebatat ve tıpta müstamel nebatat ve çiçekler ve yalnız gölge ve ziynet için yetiştirilen nebatat tarhları sağda ve çekirdekli fidanlar ve çelikten yetişen fidanlar ve aşılı fidanlar ve Fransa'ya mahsus fidanlar tarhları solda bulunarak ilm-i hayvanat galerisine kadar varılır."⁹⁵

Ahmed Midhat Efendi, bahçenin zooloji, jeoloji ve kütüphane bölümlerini de anlattıktan sonra özellikle doldurulmuş hayvanları büyük bir hayranlıkla anlatır;

"(.)ilm-i hayvanat galerisidir. Bu galeriye müteveccih olan adanın sağ tarafında yine büyücek iki bina teşkil edilen sıcak ve mutedil sular ve sol tarafında ilm-i madeniyat ve kütüphaneyi hâvi olan gereği gibi uzun ve fakat bir kattan ibaret diğer daireler görülmür. İlm-i hayvanat galerisinde gerek kadid ve gerek dolma ve dondurma hayvanat numuneleri mahfuzdur ki bunların bir çoğu vaktiyle şu bahçede ber hayat iken vefat eden hayvanlardan olup bâkisi memalik-i bâide-yi âlemden celb yahud sair Avrupa mü-

⁹³ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevlan*, s: 700.

⁹⁴ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevlan*, s: 700.

⁹⁵ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevlan*, s: 700.

zelerinden mübadele tarikiyle istihsal edilmiştir. Avrupa'nın bu yoldaki galerileri meyanında en zengini şu galeri addolunsa sezadır."⁹⁶

Bahçede en dikkate değer bölümü ise Cuvier tarafından kurulan uygulamalı anatomi galerisidir ki aynı zamanda çok sayıda hayvan iskeleti barındırmaktadır.

"(.)Küviye caddesidir. Buradan garba doğru tahvîl-i hareket eyledikte çarçâbük ebniyeye tesâdüf ediliyor ki bunların en büyüğü ve en ziyâde şâyân-ı ehemmiyyet olanı tatbikat-ı teşrihiyye galerisidir. Tabî-i meshûr Cuvier tarafından te'sis edilmiş olan ve mükemmel bir tesrîh müzesi hükmünde bulunan ve dâirenin üçü alt katta büyük ve onu üst katta küçük salonları bulunup her birinde gûnâ-gûn hayvânâtın iskeletleri mahfûzdur. Hîn-i tedrîste burası şâkirdâna küşad edilerek zikr olunan iskeletler üzerinde tatbikata girilir. Yine bahçenin bu cihetindeki en büyük ebniyenin birisi de "amphithéâtre" denilen dershânedir. Bu dershâne bir takım muallim odalarından mâadâ nîmdâire şeklinde bir büyük salonu hâizdir ki bin beş yüz kadar talebenin ders istîmâ'ına müsâiddir. İşte vâdî denilen kısım dahi bu vecihle temâşâ edildikten sonra labirent bayırına çıkılmaya mübâseret olunur. Bu bayırın ortalık yerinde sedir nâmıyla cebel-i Lübnan'dan getirilmiş bir ağaç görünür ki sâkianın muhîti üç metre olup bir az enlice bir yolun orta yerine dikilmiş olduğu hâlde dalları birçok mahalle kadar münteşir olur. Rivâyete göre Jussieu nâmında bir senyör 1735 sene-yi milâdiyyesinde bunu bir küçük fidan olduğu hâlde bir şapka derûnuna gars ederek Suriye'den getirip buraya dikmiştir. Bu hâlde dıraht-ı mezkûr yüz elli beş yaşındadır demek oluyor. Yine bu bayıra çıkar iken bir yol kenârına granit tastan epeyce yüksek bir kolona dikilmiş olduğu görüldüğü bunun da 1799 senesinde vefât eden de Dobenton nâm natüralistin mezârı olduğu anlaşılır. Tepenin ta zirvesinde pirinç tellerden levhalardan yapılmış kameriye gibi bir şey vardır ki oraya varıldığı zaman ceman yekûn otuz hektar vüs'atinde bulunan bahçenin her cihetine îsâl-i nazar kabildir. Hattâ şîmâl tarafına doğru dönülerek Küviyer sokağının Cinne sokağı ile birleşerek teşkil eylediği zâviye üzerinde yine hakîm-i müşârûn-ileyh Küviyer nâmına mensûb olan bir güzel çeşme bile görüldü ki mini mini üç katlı bir kavş-i zafer resminde yapılar üzerine de azîm bir arslan üstüne oturmuş bir tabîat heykeli vaz' edilmiştir. İşbu nebâtât bahçesi pek mükemmel bir târih-i tabîi mekteb ve müzesi demek olup dersleri dahi bâd-ı hevâ ve umûmdir. Mezkûr bahçe 1630 sene-i milâdiyyesinde meşhûr botanik âlimi Dö la Bros marifetiyle te'sis edilerek bir aralık hakîm-i meşhur Büfon buraya müdir nasb olunmuş ve ondan sonra şöhret-i hikmeti Bufon'dan aşağı olmayan Bernarden dö Sen Piyer buraya müdir tayin edilmiştir. Yüz yaşından mütecâviz olduğu hâlde geçen sene vefât eden kimyâger-i meşhûr Mösyö Şevrole dahi buranın müdiri idi."⁹⁷

⁹⁶ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*. s: 701.

⁹⁷ Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*. ss: 702-705.

Ahmed Midhat Efendi'nin seyahati gerek nedeni gerekse tarihi açısından oldukça ilginçtir. Osmanlı'yı temsilen bir delege olarak 8. *Müsteşrikler Kongresi* ve dolayısıyla *Paris Dünya Sergisi*'ne katılması batılının belli bir amaçla başlattığı ötekileştirme eyleminin tersine dönüşmesi mahiyetindedir. *Müsteşrikler Kongresi* ve *Dünya Sergisi*'nde ötekileştirme süreci doğu ve batılılar arasında aynı mekânda ve entelektüel düzeyde adeta içiçe geçen bir hale dönüşerek yaşanmıştır. Delegeler, birbirlerine inceleyen gözle bakarken doğulu yaptığı seyahat ile batı coğrafyasında olup bitenlere zaman zaman bir etnolog titizliği ile inceleyen gözle bakmış ve batının "kendinden ithal ederek geliştirme sürecininin" yakın tanığı olmuştur. "Batılı olmayan Modern Osmanlı" düşüncesini batıda gördüğü teknolojik ilerlemeye karşın ahlaki gerilemeden yola çıkarak zihninde yapılandıran Ahmed Midhat Efendi gibi ilimlerin dünyasına yolculuk eden diğer doğulu delegelerin etnografik düşünce tarihine, tanımlarına ve bu anlamda gördüklerini yorumlamalarının tümüne ulaşmak maa- lesef mümkün değildir. Ancak bu seyahatin neticesinde kaleme alınan "*Avrupa'da Bir Cevelan*" bu anlamda içerdiği bilgiler ve yazarın kendi yorumları ve gözlemleri itibarıyla oldukça önemlidir. Müsteşrikler ve etnografik düşünceye yaklaşımları, batılının seyahatler yoluyla ötekinin etnografik bilgisine ulaşarak bu bilgiyi sergilemeleri bağlamında etnografya ve dünya sergileri ilişkisi ve birbiri için öteki olan doğulu ve batılının yine seyahat eylemi neticesinde bir araya geldiğinde hangi disiplinin mensubu olurlarsa olsunlar aynı zamanda etnoloji / antropoloji / etnografya ile çepeçevre sarılışlarını göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı coğrafyasından Avrupa'ya doğru yola çıkan bir diğer seyyah ise Ahmed İhsan'dır (1868-1942).⁹⁸ Seyahat izlenimlerini *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı eseri ile okuyucuya aktarmıştır. Dönemin ilk resimli seyahatnamesi olan

⁹⁸ Ahmed İhsan Tokgöz (1868-1942): 1887 Mülkiye Mezunudur. Öğrenci iken 1887'de Fransızca'dan çevirdiği Bir Serseri romanı ile Babiali'ye adım attı. Mezuniyetinden sonra Hariciye Nezareti Tercüme Bürosu'nda, sonra da Tophane Müşirliğinde çevirmen olarak görev yaptı. Asıl ilgi alanı gazetecilik ve yayın dünyası olan Tokgöz, Ekim 1887'de Ümrân adında 15 günlük bir gazete çıkardı. Jules Verne'in fenni roman (bilimkurgu) adı verilen kitaplarını Türkçeye çevirmeye başladı. Bu kitapların resimli yayınlanmasıun daha ilgi çekeceğini düşünerek klişelerini Fransa'dan getirterek sonuçları yayın dünyası açısından önem taşıyan bir ilki gerçekleştirdi. 27 Mart 1891'de o dönemin dünyaca ünlü Fransızca *Illustration* ve İngilizce *Illustrated News* türü yayınların Türkçe benzeri olan *Servet-i Fünun* 'u başlattı. Bir yıl sonra yayın kaliteli bulunarak Yıldız Sarayı tarafından maddi olarak desteklenmeye başlandı. Bu destek sayesinde dönemin en mükemmel baskı makineleri getirtilerek, klişelerin ülkede yapılması için Avrupa'lı bir usta sağlandı. Ayrıca kendisi Avrupa'yı gezip baskı tekniklerini öğrendi. Çıkarttığı dergi 1893 Chicago fuarında kalite madalyası kazandı. (Orhan Koloğlu, *Yasamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, Cilt:2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, ss: 625-626.)

Avrupa'da Ne Gördüm? yazarın matbaa konusunda Avrupa'da meydana gelen gelişmeler hakkında bilgi edinmek üzere çıktığı seyahatte batının kendisine ilginç ya da tuhaf gelen yönlerine de yer verir.

Ahmed İhsan Bey, batıda matbaa dünyasında neler olup bittiğini ve Avrupasının nasıl çalıştığını görmek amacıyla çıktığı seyahatinin güzergâhını "*Avrupa'da uzun bir lamelif çevirdim*"⁹⁹ diyerek medeniyet eserlerinin parladığı yerleri şöyle belirtir; "*İstanbul'dan Mayıs'ın ikinci günü hareket ederek Marsilya tariki ile Paris'e geçtim. Paris'de otuz dokuz gün gibi uzun bir müddet geçirerek Havr tariki ile Londra'ya muvasalat ettim. Londra'dan sonra cevelanım Belçika ve Felemenk pay-ı tahtlarından geçerek Hamburg, Berlin, Frankfurt, Bal, Zürih, Lüserin, Ceneve, İtalya'da Cenova, Roma, Venedik, Avusturya'da Triyeste, Viyana, Peşte tariki ile devam ve Varna hattını takip ederek İstanbul'a müntehi olmuştur.*"¹⁰⁰

Osmanlı'nın ilk resimli seyahatnamesi olan *Avrupa'da Ne Gördüm?*' adlı eserin bu özelliği hakkında yazar, "*Seyahatnameye letafet vermek için birçok resim ilave ettim. Resimler hep geçtiğim yerlerde alınan fotoğraflardan bilhassa yapılmıştır.*"¹⁰¹ diyerek okuyucuyu bilgilendirir.

Yazar, Paris gezisinde kendi ilgi alanı dışında olan mekânların ve ilimlerin bilgisini de okuyucusuyla paylaşmıştır. Paris'i gezen diğer seyyahlar gibi o da "*Nebatat Bahçesi*" olarak sözettiği Jardin des Plantes'a uğrar ve Buffon'dan da bahsederek izlenimlerini şöyle aktarır: "*(.) Burada tarih-i tabiiye müteallik her şey yani nebatat, hayvanat, koleksiyonlar, kimyahane, kütüphane mevcuttur. İşbu nebatat bahçesi iki buçuk asır akdem tasavvur ve o zamanlar tesis kılınmış, bilahare mütefennin-i meşhur Bufon'a havale edilmiş bundan sonra dahi Bernarden dö Sen*

Ahmed İhsan [Tokgöz]
Avrupa'da Ne Gördüm başlıklı kitabının
iç kapağında yer alan resim

⁹⁹ Ahmed İhsan[Tokgöz], *Avrupa'da Ne Gördüm?*, İstanbul: Âlem Matbaası, s: 7.

¹⁰⁰ Ahmed İhsan[Tokgöz], *Avrupa'da Ne Gördüm?*, ss: 5-6.

¹⁰¹ Ahmed İhsan[Tokgöz], *Avrupa'da Ne Gördüm?*, s: 7.

Piyer'in zir-i idaresinde kalmış böylece bidayeten yalnız nebatata mahsus iken şimdi halini almıştır. (.)Hayvanat-ı garibe ve tabiiyyenin cümlesinden numune bulunuyor."¹⁰²

Etnografya ve müzeler ile ilgili bilgilere yer verilen seyahatnamede, Saint Germain kasabasını anlatan yazar, müzeye çevrilmiş etnografik malzemelerin sergilendiği bir şatoyu tanıtır, "*Şatodaki müze şayan-ı dikkat idi. Birinci katta her türlü âlât ve esliha-i atika, evâni-i beytiyye mevcud idi (.) gümüş işlemeli evâni, eski toprak ve maden ev takımları, en eski zamandan kalma şişeler*"¹⁰³

Avrupa'da Ne Gördüm, etnografyadan, Osmanlı dünyasındaki karşılıklardan biri olan "*ilm-i ensab*" yani "*soy bilimi*" olarak şöyle der: "(.) *Diğer cenah müzesi de Etnografya yani ilm-i ensaba mahsus bulunuyor. Trocadeo müzelerini gezmeye gittiğim gün Etnografya Müzesi kapalı idi.*"¹⁰⁴

Payitahtın dışında, 19.yüzyılda Mısırlı entelektüellerden batıya yolculuk eden seyyahların varlığı da malumdur. Egzotik ötekinin dünyası olarak algılanan Mısır'ın reformist aydını Rifa'a Rafi Tahtavi'nin (1801-1873), "*Paris İzlenimleri*" olarak Türkçeye aktarılan seyahatnamesi, muhteviyatı açısından sosyo-antropolojik, etnolojik/etnografik perspektiften incelenebilecek özelliktedir. Seyahatnamenin bir diğer önemi ise Tahtavi'nin gözünden çizilen Avrupalı portresinden hareketle şarklının dünya görüşünü ve sosyokültürel düzeyini 19.yüzyıl sınırlarında batılı ile mukayese etme olanağı sunmasıdır.

1826 yılında Mehmed Ali Paşa'nın valiliği döneminde (1805-1848) Paşa tarafından Paris'e gönderilen kırk iki öğrencinin içinde yer alan Tahtavi, eğitim amaçlı olmayarak Paris'e gönderilmiştir. İmamlık, vaizlik ve irşat görevi nedeniyle yola çıkan Tahtavi, "*hikmet ve edebi sanatlar öğrenmem için Firengistana gönderilen efendilere ilhak olunduğumda, o tarihe kadar, Firengistan'a gidip gelenlerin halleri duvaklı geline benzemektedir. Hiçbir kimse gelinin yüzündeki bu örtüyü aralamadığından, özellikle Paris halkının durumu ve tavrını açıklayan tarihi bir eser bulunmadığından Firengistan'a gidenlere rehber olmak için yolculuk anında ve diğer yerlerde rastladığım, gördüğüm erbabından tahkika vakıf olduğum şeylerin hepsini kaydetmemi bazı akrabalarımın üstadım Hasan Attar*"¹⁰⁵ bana tembih et-

¹⁰² Ahmed İhsan[Tokgöz], *Avrupa'da Ne Gördüm?*, s: 119-122.

¹⁰³ Ahmed İhsan[Tokgöz], *Avrupa'da Ne Gördüm?*, s: 137.

¹⁰⁴ Ahmed İhsan[Tokgöz], *Avrupa'da Ne Gördüm?*, s: 106.

¹⁰⁵ Hasan Attar(1766-1835).Eğitimci, reformist ve 1830 yılında El Ezher Üniversitesi rektörlüğü yapmıştır. Ölümünden sonra reformlarını ve ekolünü sürdüren Tahtavi'nin hayatında oldukça önemli bir yere sahip adeta bu seyahatin misyonunun belirleyicisi olan kişidir. Seyahatnamenin içinde kendisine teşekkür edilmekte ve mektuplaşmalarına yer verilmektedir.(Arthur Goldschmit, *Biographical Dictionary Of Modern Egypt*, Lynne Rienner, Boulder, 2000, s: 27.)

Avrupa'da Ne Gördüm

Müellifi: Ahmed İhsan

Âlem Matbaası

Maarif Nezaret-i Celilesi'nin Ruhsatıyla

CE QUE J'AI VU EN EUROPE

FRANCE, ANGLETERRE,
BELGIQUE, HOLLANDE,
ALLEGMANE, SUISSE,
ITALIE, AUTRICHE
&
HONGRIE
PAR

AHMED IHSAN

mişlerdi. ¹⁰⁶ diyerek eseri kaleme alma nedenini Batıya doğru yola çıkacak olan doğuluya, batılı halkın yani ötekinin durumunu ve tavrını açıklayan rehber hazırlama gereği olarak ifade eder.

Yazarın, mukaddime bölümünde "tetkikiyle de bütün Müslümanları gafletten uyandırma" ¹⁰⁷ dediği eseri kaleme almasının bir başka nedenini ise şöyle açıklar; "(.) Paris'te gördüğüm şeylerin hepsini yazdım. Bazı faydalı notlarla ve zahir olan şeylerle süsledim. Bize yabancı olan ilimlerin, edebî sanatların Firengistan'daki olgunluğunu söylemekle insana yaraşır bir iş yaptım. Müslümanları bu ilim ve sanatlara heveslendirdim. Paris'te ikametim anında Fransa halkının mezkûr ilim ve sanatlardan uzak kaldığına teessüf ederdim. İleride zikredilecek ilimler ve diğer nesneler adete muhalif görünüyor. Bunlar ya ifrat ve mübalağaya ya da hezeyana haml olunursa aksi sanılmasın. Zannın bazısı günahtır. Gaib olanların gör-

¹⁰⁶ Rifa'a Rafi Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, (hazırlayan: Cemil Çiftçi), İstanbul: Ses Yayınları, 1992. S: 29.

¹⁰⁷ Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, s: 30.

mediklerini hazır olanlar görür. Hilali görmeyenlerin de görenlere teslim olmaları gerekir.”¹⁰⁸ Yazarın, batının/ötekinin bilimsel üstünlüğünü objektif bir tutumla kabul etmek gereğinin üzerinde duruyor olması açısından oldukça önemli olan bu görüşler “Fransızların, Peygamberimizin emirlerine muhalif olmayan âdetlerini ve işlerini beğendim”¹⁰⁹ ifadeleri ile son buluyor.

Sosyolojik/etnolojik/antropolojik ayrıntılar içeren bu eserin başlıklarından da bu özelliği anlaşılır: Paris halkıyla ilgili birkaç söz, Paris’in evleri ve ev eşyaları, Paris halkının yiyecekleri yeme içme adetleri, giyecekleri, oyun ve eğlenceleri, beden sağlığı konusundaki siyasetleri, tıp bilimine duyulan ilgi, Paris’lilerin kazanç, hüner ve marifetleri, ibadet ve ayinleri, bilim ve sanattaki üstünlükleri. Ayrıca “Paris İzlenimleri” Fransa’nın coğrafi, tabii ve iklimsel özellikleri, devlet idaresi ve yapısı, eğitim koşulları ve kurumları, bilim dalları da eserde değinilen diğer konulardır.

“Paris Gözlemleri” adlı seyahatname henüz batıda bilim olarak etnoloji ve antropoloji izahı yok iken seyahatname olarak kaleme alınmış etnografik bir yaklaşımla ötekinin bilgisine ulaşmak üzere seyahat fikri olduğunun göstergesi niteliğindedir. Mısır’ı Modern Batı ile buluşturan eğitim reformcusu Tahtavi’nin seyahat izlenimlerini aktarma biçiminin oldukça objektif oluşu dikkati çeker. Paris halkının yiyecekleri, yeme içmede geçerli olan âdetleri¹¹⁰ başlıklı bölümde verdiği bilgiler bu düşünceyi destekler niteliktedir;

“Fransız halkının en başta gelen yiyeceği buğdaydır.(.)Buğdayı, yel ve su değirmenlerinde öğüttükten, fırınlarda ekmek yaptıktan sonra dükkânlarda satarlar. Herkes bir işle meşgul olduğu için, evlerde ekmek pişirmenin işlerine engel olacağı düşüncesiyle her fert gereği kadar ekneği fırınlardan alırlar.(.)Paris’te, insanların dinlenmelerine, yemelerine, içmelerine mahsus restaurant adı verilen yerler vardır. Burada ne aranırsa bulunur. Restaurantların döşemeleri, ziynetleri içeren odaları nefis ve temiz bir biçimde uyku için, dinlenme için hazırlanmış türlü türlü yiyecek ve içecekler, çeşitli kuru ve yaş meyveler bulunur. Fransızlar bakır kapta yemek yemedikleri için İran ve Çin yapısı tabaklar kullanırlar. Sofrada herkesin önünde bir çatal, bıçak, tabak ve kaşık bulunur. Çatal, bıçak ve kaşıkların gümüşten olması âdettendir.(.)Herkesni önüne bir bardak bırakılır.....”¹¹¹

Batılı’nın ötekileştiren tavrına muhatap olan ve aynı anda batılıyı ötekileştiren tavır sergileyen Tahtavi aynı bölümde bir anısına yer verir:

“(.) Birgün Paris’te bir sokaktan giderken “Ey Türk! Ey Türk! diyerek giden bir sarhoşa rastgeldim. Bana yaklaştı elbisemden tuttu. Yola yakın bir şekerci dükkânı var-

¹⁰⁸ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, s: 29.

¹⁰⁹ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, s: 29.

¹¹⁰ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, s: 139.

¹¹¹ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, s: 141.

di. Sarhoşla beraber şekerçi dükkanına girdim, adamı bir sandalyaya oturttum. Dükân sahibine latife ederek;

– Bu adamı sana vereyim. Değeri karşılığında bana şeker, çerez ver dedim. Şekerçi:

– Burada, -sizin memleketinizde olduğu gibi- bir insan, diğer bir insana sahip olamaz, dedi.

– Bu zavallı öyle bir halde ki, insan yerinde değildir, diyerek latifemi sürdürdüm.

Konuşmamızdan bir şey anlamayan bu sarhoşu şekerçi dükânındaki bir sandalye üzerinde bıraktım, gittim.”¹¹²

Avrupa'ya dair izlenimlerinin büyük bölümü ilimlere ve batı insanının ilime duyduğu ilgiye ayıran Tahtavi'nin çeşitli kütüphaneleri anlattığı bölümde *Nebatat Bahçesi Kütüphanesi* dediği *Jardin des Plantes*'in kütüphanesinden “tabii bilimlere ait 10.000 cilt kitap vardır”¹¹³ diyerek bahseder. *Jardin des Plantes*'a dair verdiği diğer bilgiler de şöyledir;

“Paris'teki Kral Bahçesi'ne *Nebatat Bahçesi*' de denilir. Bilmediğimiz topraklarda yetişmiş olan ve insanın tanınması mümkün olmayan bütün bitkiler bu bahçede ekilidir. İlm-i akair ile yabancı bitkileri öğrenmek isteyen öğrenciler, derslerde mütalaa ettikleri ve kitaplarda okudukları bitkileri zikredilen bahçede ekilmiş olarak görürler. Her türlü bitkiden bir parça kopararak, kağıt üzerine korlar. O bitkinin adını, özelliklerini kağıt üzerine yazarak kitapta okudukları özelliklerle bitkilerin özelliklerini karşılaştırırlar. Kral'ın Bahçesi'nde her türlü hayvan bulunur. Ehlî ve vahşi yılanları, beyaz ve siyah ayıları, garip beldelerin koyunları, hind fili, berbere ceylanı, maymunlar(). Bu hayvanların bazılarının derileri samanla doldurulmuş olup gören insan onu sağ sanır. Bu durum Mısır'daki fellahların buzağı derisinin içine saman doldurarak insanları aldatmalarına benzer. Bu bahçe odalarından bazıları nefis madenlerle ve tabii taş-

H.Ayni "İlmü'l Beşer"

Mekteb Mecmuası. N:36. 23 Mayıs 1312

¹¹² Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, ss: 141-142.

¹¹³ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, s: 202.

larla dop doludur. Bu bahçeye bakıldığında türlü cins ve sınıflarda düzenlenmiş birçok tabii şeyleri görmek mümkündür. Madenler, hayvanlar ve bitkilerle ilgili her şey mevcuttur. Adını bilmediğimiz çok garip eşyalar vardır. Amerika'dan getirilmiş bir takım hayvanlar, bitkiler, taşlar bulunur.(.) Fransızca ve Latince ile üzerlerine adları yazılmıştır.(.)Bahçedeki odalardan birisine de 'Anatomi Odası' adı verilir. Odanın içinde bazı ilaçlarla terbiyelenmiş maymun cesetleri bulunur. Fransızların Mısır'ı istila ettiklerinde General Kleber öldürülür. Onlarda buna karşılık Şeyh Süleyman Halebi'yi şehit ederler. Bu zatın cesedinin bazı parçaları da bu odada bulunmaktadır."¹¹⁴

Tahtavi'nin Parislilerin ilme ve kütüphaneye olan ilgilerine değindiği bölümde detaylar kadar tanımları ve eğitim konusundaki düşünceleri de ilginçtir; "Özellikle bütün zenginlerin evlerinde, kütüphaneler, araçlar, gereçler, maden ilmini araştırmaya vesile olan taşlar gibi garip şeylerin bulunduğu odalar vardır. Paris'te bulunan bu odalara "Hazine-i Müstağrebat" adı verilir. Tabii bilimlerin inkişafına yardımcı olan madenler, taşlar, deniz ve kara hayvanlarının cesetleri, faziletli kişilerin yardımlarıyla buralarda saklanır. Taşlar, bitkiler, eski eserlerle ilgili eşya zikrolunan bu odalarda bulunur. Bir eşyanın faydasını, kitaptan okuduğu bir şeyle bu eşyayı karşılaştırmak suretiyle anlamak mümkündür. Bir kimse bir taşın veya hayvanın özelliklerini bir kitaptan okuduğunda, okuduğu şeyleri zikredilen eşyaya tatbik ederse daha rahat anlama ve öğrenme imkânına sahip olur."¹¹⁵ Tahtavi ardından *Jardin des Plantes*'ta eğitimin böyle olduğuna ilişkin gözlemlerini anlatır. Tahtavi'nin değindiği bir başka konu da Paris'teki okullar ve müfredatları ile ilgilidir. *Edebî İlimler Akademisi* diye anlattığı bölümde etnografyanın adı konmasa da izlerini sürmek mümkündür:

"Edebî İlimler Akademisi'nin bilginleri 30 kişiden oluşmaktadır. Eski eserleri, faydalı dilleri, garip yapıları, edebî ilimleri, **muhtelif milletlerin ahlak ve âdetlerini** araştırmakla meşguldürler. Latin, Arap, Fars, Hint, Çin, Yunan, İbrani, Kipti dilleri gibi dillerle ilgilenererek Fransız Dili ve Edebiyatı'nın eksiklerini tamamlamaya çalışırlar."¹¹⁶

Tahtavi'nin verdiği bilgiler Batılı'nın ötekileştirdiğinin kültürüne ve diline olan ilgisini göstermesi açısından önemlidir. Yazarın, Batı'da o dönem için muhtelif milletlerin ahlak ve âdetlerini araştırma meşguliyetinin varlığından haberdar etmesi ve batılının ötekinin lisanını öğrenme çabasını kendi eksik bilgisini tamamlama ihtiyacına yorması ilginçtir.

Paris Gözlemleri olarak Türkçe'ye aktarılan eserin anlattığı diğer bir eğitim kurumu ise *Ulûm-ı Sultaniye Akademisi*'dir. Tahtavi, bu akademi ile ilgili olarak, on iki bölüme ayrıldığını ve bölümler nedeni ile bilginlerinin de on iki kıs-

¹¹⁴ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, ss: 203-204.

¹¹⁵ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, ss. 202-203.

¹¹⁶ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, s: 207.

ma ayrıldığını söyler ve bölümleri sıralar; *hendese aritmetik gibi riyazi ilimler, makine ve mekanik ilmi, gök cisimleri, coğrafya ve tecrübi ilimler, genel tabii ilimler, özel tabii ilimler, maden ve taşlar, botanik, muhasebe, veterinerlik, anatomi ve otopsi, tıp ve cerrahlık.*¹¹⁷

19.yüzyılda çeşitli faaliyetleri ile artık bir disipline dönüşmüş olan etnoloji/ antropoloji ve etnografya'nın çeşitli faaliyetleri nedeniyle yolunun keştiği araştırma merkezleri ve fonların Tahtavi'nin gittiği dönemde gözlemlemiş olması ve ilim meclisi olarak adlandırması dikkati çeker.

"(.) Bunlardan birisi **La Société Philomathque** adı verilen topluluktur. Bunun kuruluşunun esası yeni doğan ilimlerin gelişmesine yardımcı olmaktır. Nebatat, hayvanat, madenler gibi. Diğer birisi de inşa ve belâgatla ilgili olan kimselerin cemiyetidir. Bu Cemiyetin amacı Fransız dilinin bozulmasına engel olmak, edebî ilimlerin toplanmasını sağlamaktır. Bir kimse garip bir icadda bulunursa, bir soruya cevap verirse veya güzel bir şiir yazarsa bu meclisin bilginleri, bu tür kişilere ödülleri verirler. **Hüs-nü'd-Dürus** adı verilen bir cemiyet daha vardır. Bu cemiyetin görevi, **Katolik adabını ve Katolik Mezhebini anlatmak ve öğretmektir.** Apollon Akademisi adı verilen cemiyet edebî sanatların ustalarının meclisi demektir. **La Société Asiatique** adıyla anılan cemiyet, **Asya Dilleri ya da Şark Dilleri** meclisi demektir. Buradaki bilim adamları garip dilleri neşrolunmak üzere Fransızca'ya çevirirler."¹¹⁸

Yazarın, saydığı çeşitli cemiyetler erken dönem etnografya/ etnoloji/ antropoloji çalışmalarının gerçekleştirilmesi için yapılan seyahatleri çeşitli şekillerde teşvik etmiş ve seyahat izlenimlerini diğer bilimlerin teknikleri ve bulguları ile sistematikleştirerek ötekinin bilgisini yorumlamışlardır. Böylelikle etnografya/ etnoloji/ antropoloji düşüncesi bir düşünce olmaktan bir bilim olmaya doğru yol almıştır. Yukarıdaki alıntıda satır aralarından okunan ayrıntılar, ötekileştirmek, merak, seyahat, ötekinin dili, misyonerlik, ötekinin bilgisinden kendine ulaşmak, yeni gelişen bilimlerin ortaya çıkış nedenleri olarak sıralanabilir.

Tahtavi'nin, 19.yüzyılın ilk yarısında Avrupa gözlemleri, etnografya/ etnoloji/ antropoloji bilimlerinin batı düşünce dünyasındaki gelişmelerinin tarihsel seyrine bir doğulu perspektifinden âdeta ışık tutar niteliktedir. Seyyah'ın, cemiyetlerin bilgilerini vermeye devam ettiği bölümde coğrafya cemiyeti ile ilgili detaylar hem ilginç hem de bu çalışmanın çıkış noktasını destekler nitelikte olması bakımından önemlidir:

"(.) Bir diğeri de coğrafyacılara mahsus olan yerdir. Burası, coğrafya sanatını tamamlamak için hazırlanan yer demektir. Coğrafya'nın önemli olması **araştırma yap-**

¹¹⁷ Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, s: 207.

¹¹⁸ Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, s: 208.

mak için onları, durumu belli olmayan uzak beldelere yolculuğa yöneltir. Bir kimse, yolculuktan döndüğü esnada, seyahat boyunca gördüklerini ve araştırdıklarını yazar. Bu meclisin bilginleri, bu seyyahıtan aldıkları şeyleri coğrafya kitaplarına katarlar. Bu nedenle Coğrafya, ilim olarak her gün ilerleme katmaktadır. Bu meclisin bilginleri harita ve benzeri şeylerin basılmasıyla ilgili her şeye el atarlar.”¹¹⁹

Yine cemiyetler kısmında, eski dilde âsâr-ı atika (arkeoloji), eski eserler ile ilgili bir cemiyetin varlığından ve faaliyetinden söz eden yazar, bu cemiyeti eskilerin eserleri olan antikaları koruyan topluluk olarak tanıtır. Görevinin daha önceleri yaşamış insanların inşa ettiği binalar, mumyalar, elbiseler gibi zahir olan eşyayı korumak, derslerinin tetkikine vasıta olan şeyleri araştırmak olduğunu söyler. Tahtavi’nin verdiği örnek ve bu konudaki algısı oldukça ilginç ve çarpıcıdır:

“(.) Üzerinde burçların resimleri çizilmiş ve Mısır’dan naklolunan taşlar gibi birçok nefis şeyler bulunduğundan eski Mısırlıların yolunda yürürler ve gökyüzünün sırlarını aramaya çalışırlar. Bu tür şeylerin ücretsiz olmalarına rağmen kıymetini bilirler. Hem korurlar hem de ayrı ayrı fayda sağlamaya çalışırlar.”¹²⁰

Batılının ötekileştirdiği doğulu seyyah, batının bedel ödemeksizin doğu coğrafyasının bilgisini sahiplendiğini ve bunu ötekileştirdiği pahasına yaptığını yorumlayamamaktadır.

Tahtavi, *Şark Dilleri Okulu*’nda Rumca, Fransızca, Arapça, Türkçe, Ermenice öğretilendiğini bir de Arkeoloji okulu olduğunu söylediği bölümde yine *Kral Bahçesi Okulu* yani yazarın daha önceki değışıyle *Nebatat Bahçesi* okulundan bahseder ve onüç ders olduğunu ve bunların adlarının bitki bilimi, tabii bilimler, kimya, maden, insan ve hayvan bedeni anatomisi ve karşılaştırılmaları olduğundan bahseder.

Gerek payitahttan gerekse Osmanlı’nın yayıldığı geniş coğrafyanın diğer yerlerinden Batı’ya birçok amaçla seyahat eden seyyahların yazdıkları dikkate alındığında ve batılı seyahatnamelerle mukayese edildiğinde etnografya/etnoloji/ antropoloji bilgisi ve düşüncesinin belli bir döneme dek her iki uçta da bilinçsiz de olsa var olduğunu ancak Aydınlanma sonrası bu varoluşun batıda bilinçli olarak sistematik bir bilimin inşası amacına yöneldiğini söylemek mümkündür.

¹¹⁹ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, s: 208.

¹²⁰ Tahtavi, *Paris Gözlemleri*, S: 209.

II
OSMANLI'DA
ETNOGRAFYA

Jardin des Plantes'da Buffon'un Heykeli
Museum National d'Histoire Naturelle
Paris

A- OSMANLI'DA ETNOLOJİ / ETNOGRAFYA / ANTROPOLOJİ LİTERATÜRÜ VE TERMİNOLOJİSİ

Bir kısım Osmanlı aydınları ve seyyahlarının yaptıkları Avrupa yolculuklarını, Batı'nın bilgisinin sınırlarını, Batılı insanın yaşam biçimini, âdetlerini, inanç ve geleneklerini görmek amacına bağlamak mümkündür. Bu kişilerin yaptıkları gezilerin sonunda seyahatname kaleme almalarının sebepleri olaraksa yola çıkacak olan diğer seyyahlara bir rehber hazırlamak, Osmanlı halkının veya idaresinin Batı hakkında bilgilenmesini sağlamak gösterilebilir. Genelde Türk edebiyat tarihi açısından önemli bir kaynak ve tür olarak görülen seyahatnameler, aslında coğrafya başta olmak üzere tarih, etnografya, etnoloji, antropoloji ve sosyoloji gibi bilim dalları için de temel kaynaklar arasındadır. Ancak bu temel kaynakların kullanımı ile ilgili dikkat edilmesi gereken en önemli nokta seyahatnamelerin, araştırmacıya zengin malzeme ve yeni bir bakış açısı kazandırdığı ölçüde, -kullanım ve yoruma göre- yanıltıcı da olabilmesidir. Metinlerin yorumunda; maddi verilerin başka kaynaklarla kontrolü kadar, seyahatname yazarının mensub olduğu kültürel çevre ve zamanının da iyi bilinmesi gerekir. Kısacası seyahatnamenin kendisi gibi, yazarının da incelenmesi, yeni tarihî bilgiler ve hatta bir araştırma alanı açacak kadar da önemlidir.¹²¹ Bu anlamda etnolojik / etnografik ve sosyo-antropolojik yönden ötekinin imgesini oluşturan ve aynı zamanda bilgisini inşa eden batılının, kaynak olarak seyahatnameleri temel aldığı düşünüldüğünde, batı kökenli disiplinlerin çatısı altında "Doğu -Batı Çatışması" merkezli çalışmalar yapan günümüz bilim insanının çok yönlü olarak bu noktayı göz önünde bulundurması gerekir.

Disiplinlerin kaynağında belli bir yönden meseleyi ele alıp düşünme eylemi olduğundan, bilimlerin adı konmadan önce söz konusu bilimin düşünce ola-

¹²¹ İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, N: 3-4, 1992, ss: 271-278.

rak var olduğunu söylemek mümkündür. Etnografya/ etnoloji, antropoloji bilimleri için de bu açıdan konuya bakıldığında henüz tanımlarının, yöntemlerinin, içeriklerinin bilgisi olmadığı dönemde “başkasını merak etme ve bilgisini yazılı ve görsel olarak aktarma” özelliği taşıyan seyahatnamelerden yola çıkarak doğu ve batıda her iki bilimin teşekkülü için etnolojik, etnografik ve antropolojik düşüncenin çok erken dönemde oluştuğunu söylemek mümkündür.

Doğu toplumu olan Osmanlı’da etnografya/ etnoloji/ antropoloji düşüncesi bağlamında literatüre ilişkin terminolojiyi ya da Osmanlı’da etnografya ile ilgili ilk makaleleri ele alarak bir değerlendirme yapmak mümkündür. Ayrıca etnografyanın ders olarak Osmanlı eğitim sistemi içinde yer alış süreci ve ders içeriğinin belirleyicisi metinlerinin kaynağı gibi başlıklarda bu değerlendirmeye eklenebilir.

İlgili disiplinlere Osmanlı aydınının Türkçe karşılık bulma çabaları değişik sonuçlar doğurmuştur. Örneğin antropoloji; *İlm-i Beşer*, *İlmü’l Beşer*, *Mebhasü’l Beşer*, *Tarih-i Tabii-i Beşer* olarak adlandırılırken, etnografya; *İlm-i Akvam*, *İlm-i Ahval-i Akvam*, *İlm-i Ahval-i Milet*, *İlm-i Ensab*, *Tasvir-i Akvam*, etnoloji; *İlm-i Ensâl*, *İlmü’l Ümem*, *Mebhasü’l Akvam* olarak adlandırılmıştır.

Şemseddin Sami (1850-1904)’nin 1901 yılında yayınlanan resimli Osmanlıca/ Fransızca sözlüğünde yer alan etnografi ve etnoloji tanımları içeriği bakımından dikkate değer olduğu kadar meselenin algılanışını ortaya koyması bakımından da önemlidir.

Dönemin algısını yansıtan sözlüğe göre, “*Ethnographie: Ümem ve akvamın taksimatından ve her birinin nerelerde sâkin bulunduğundan ve tabâyi-i mümeyyizelelerinin nelerden ibaret olduğundan bahseden ilim. Mebhas-i tavsif-i tevâif-i beşer.*”¹²² olarak tanımlanan etnografyanın, ümmetlerin ve kavimlerin her birinin yaşadığı coğrafya ile ayırt edici özelliklerinin nelerden ibaret olduğu ve cinslerinin vasıflarına değinen ilim olarak sınırları çizilirken, *Ethnologie*, “*Nev-i beşerin ümem ve akvama suret-i inkisâmunı ve beher kavim ve ümmetin ahvalini beyan eden ilim. Fenn-i menşe-i akvam*”¹²³ yani insan türünün ümmetlere ve kavimlere ayrılma şeklini bir anlamda ayırt edici özelliklerin neler olduğunu ve her kavim ve ümmetin durumlarını yani yaşam şeklini açıklayan ilim olarak tanımlanır. Etnografi tanımı daha çok beşerî bir ilmin tasviri iken etnolojinin tanım itibarıyla karşılaştırmalı bilimlerle yolunun kesiştiğini belirten içeriği dikkati çeker.

Bilimleri tanımlama çabasında olan bir başka kişi Satı Bey’dir. Satı Bey özellikle ondokuzuncu yüzyıl boyunca insanları, ırkları, kavimleri değişik yönleri ile anlama gayretlerinin sonucu olarak üç yeni bilim dalının ortaya çıktığını

¹²² (Şemseddin) Sami, *Resimli Kâmus-ı Fransevî*. İstanbul: Mihran Matbaası 1318/1901. s: 992.

¹²³ (Şemseddin) Sami, *Kâmus-ı Fransevî*. s: 992.

dan söz eder. Bunlar *Antropoloji*, *Etnoloji* ve *Etnografya*'dır. Satı Bey *Etnografya*'nın Rumca "Etnos" ve "Grafos" kelimelerinden oluştuğunu ve "tasvir-i akvam" anlamına geldiğini belirtir. *Etnoloji* ise "mebhasü'l-akvam" yani "akvamın ahval-i umumiyesinden bâhis" dir; "her kavmi ayrı ayrı tedkik etmeyip bütün veya müteaddid akvama aid ahvali tedkik eyler". *Antropoloji* de "mebahsü'l-beşer" yani "nev-i beşerin tarih-i tabiisidir" ve "suret-i umumiyede insan ve insan ırklarının ahval-i maddiye ve maneviyesinden bâhisdir"¹²⁴

ETİ	۹۹۳	ETH
علمته ، فن منشأ اقوامه متعلق ونفسوب.		[۱] Ethmopathie (ط) داء نسج
[۱] Ethnologie [۱] اخلاق وعادات بحث		جروی.
ایدن علم، مبحث اخلاق وعادات، علم عادات		[۱] Ethmophymie (ط) دون نسج
اصلاف.		جروی.
[۱] Ethopœe [۱] اسانلرک اخلاق وعادات		[۱] Ethmorrhœmie (ط) نزف نسج
واحتراماتک تعریف ونصویری.		جروی.
[۱] Ethrioscope [۱] (ح) مقياس نغمه		[۱] Ethmosa (نقر) نسج جروی.
روشنبین.		[۱] Ethnarchia (اسکی رومالرده)
[۱] Ethylamine (ک) ایتیلیمین.		ولایت. § والک.
[۱] Ethylcarbylamine [۱] (ک) ایتیلکار		[۱] Ethnarque [۱] (اسکی رومالرده)
بیلامین.		برولایت اداره ایدن والی.
[۱] Ethyle [۱] (ک) ایتیل.		[۱] Ethnique [۱] (اسکی کتب دینی)
[۱] Ethylène [۱] (ک) مکرر غم ثانی		لصرائحه (نویس، دینیر، II (میر)
موله الماء ایتیل.		بر مملکت نیت بیان ایدن صفت. = [۱]
[۱] Ethylénique [۱] (ک) ایتیلک.		برقومک نام وعنوانی.
[۱] Ethylidène [۱] (ک) ایتیلیدن		[۱] Ethnographie [۱] (ا) علم واقوامک
ذوتناوی ترکیبی، ایتیلدن.		تقسیمی وهر برینک نوره لده مساکن
[۱] Ethyllique [۱] (ک) ایتیلک		بولدیندی وعلیایع میزه لرینک نوره لده عبارت
[۱] Ethylsulfurique [۱] (ک) ایتیل		اولدیندی یازان وپعلله اشتغال ایدن محرر،
خبری.		علم توصیف طوائف بئیر معلی، جروی.
[۱] Etiage [۱] نهر صورلرینک قوراق		[۱] Ethnographie [۱] (ا) علم واقوامک
موسسده کی مقاداری، درینکی.		تقسیم ایدن وهر برینک نوره لده مساکن
[۱] Etier [۱] دکردن مملعه لره مو آلفه		بولدیندن وعلیایع میزه لرینک نوره لده
مخصوص خندق، علمه آرقی، § برشیری		عبارت اولدیندن بحث ایدن علم، مبحث
بر نهر ویا دکره ریط ایدن جدول.		توصیف طوائف بئر.
[۱] Etincelante [۱] (ص) قیولیم صلیان		[۱] Ethnographique [۱] (ص) مبحث طوائف
پارلایان، لامع، شراره باش.		بئیر مرسوم و متعلق. II. Géographie.
[۱] Etinceler [۱] (ا) قیولیم ساجق، پارلا.		— carte اهلانک قیویت و جلیقی اعتبارله
مقی، شراره باش، شعله باش اولقی.		پازلش جغرافیا وخریطه.
[۱] Etincelle [۱] (ا) قیولیم، شراره.		[۱] Ethnologie [۱] نوع بشرکلام واقوامه
[۱] Etincellement [۱] (ا) قیولیم بشری.		صورت انسانی وهر قوم وامتک احوالی
پارلامه، شعله.		بیان ایدن علم، فن منشأ اقوام، مبحث الامم.
[۱] Etiolé, [۱] (ص) (نبا) غیبی ایتیلدن		[۱] Ethnologique [۱] (ص) علم واقوامک
صولش، ذایل.		احوال و انسابتدن بحث ایدن مبحث الامم

Şemseddin Sami Kamus-ı Fransevi, s:992
etnograf, etnografi, etnografik, etnoloji, etnolojik maddeleri

¹²⁴ M. Satı[el Husri], *Etnografya – İlm-i Akvam*, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri 1330 ss: 6-7.

B- OSMANLI BASININDA ETNOGRAFYA / ETNOLOJİ VE ANTROPOLOJİ

Osmanlı basınında gazete ve dergilerde sınırlı bir biçimde etnoloji / etnografya ve antropoloji üzerine yazılar tarandığında bu bilim dalının erken dönemdeki algısı, konusu, literatürü ve terminolojisi ile ilgili çeşitli görüşleri takip etmek mümkündür.

Bu anlamda *İmdad-ül Midad* mecmuası'nda Necib Nadir'in, "Biz Neyiz?" başlığı altında, Türkçeye giren yabancı kelimelerin aynen alınmasına dair eleştirel görüşlerini aktardığı yazıda "etnografi (etnografya)" kelimesinin de ele alındığı görülmektedir. Yazarın, kelimelerin Fransızca'dan alınan hali ile kullanımına itirazını içeren görüşlerinin yanı sıra Türkçeye giren yeni bir takım bilimsel kavramları tanıtmaya çabası içinde etnografyayı da kullanması ve Türkçe karşılığı olarak soybilimi ya da ırk bilimi anlamına gelen "ilm-i ensab" kelimesini onaylaması önemlidir. Yazarın konuya ilişkin görüşleri şöyledir:

"Avrupa'dan Türkçeye giren yeni kavramlara örnek olarak "ilm-i ensab" varken etnografi (etnografya) demeye ne zorla mecbur olalım."¹²⁵ "Ama bir şeyi ifade etmek için iki kelime kullanacak yerde bir kelime kullansak daha iyi değil mi? gibi cahilane bir itiraz irad olunması muhtemeldir. Halbuki Fransızcadan alınıp birer kelime zannedilen elfaz öyle olmayıp mürekkeptir. Aslen Fransızca'dan alınan bu kavramlar da iki kelimeden oluşur. Buna göre ethnographie ethno yani neseb, graphie yani yazı veyahud izah kelimelerinden mürekkeptir."¹²⁶

Hazine-i Evrak mecmuasında – Abdülhak Şinasi Hisar'ın babası- Mahmud Celaledin tarafından kaleme alınan bir başka yazı dikkat çekicidir. Yazar, "İnsanların Çoğalışı" başlıklı yazısında ırk tasniflerine ve özellikle Cuvier'nin insan ırklarının sınıflanmasına yer verir:

¹²⁵ Necib Nadir, "Biz Neyiz?", *İmdad-ül Midad*, N: 1, 1 Safer 1303/9 Kasım 1885. s: 25.

¹²⁶ Necib Nadir, "Biz Neyiz?", *İmdad-ül Midad*, N: 2, 16 Safer 1303/24 Kasım 1885. s: 31.

“(.)Bazısı, üç kısma ayırır: Birincisi Kafkas ikincisi, Moğol üçüncüsü de zenci. Bu Cuvier dedikleri pek derin düşünür, parlak zihinli bir adam olduğundan bu üç cinsi de şöyle taksim eder: Birincisi olan Kafkas cinsi beyazlar bunların çok nesli vardır Arap familyası da buna dahildir. İkincisi olan Moğollar sarıdırlar ki Tatarlar ve Amerika'nın kısm-ı azamı bunun heyeti asliyesinden olarak gösterilmiştir. Üçüncüsü zenci yani siyah Sudan, Habeş nesilleridir.”¹²⁷

Mahmud Celaleddin yazısında kendi görüşlerine de geniş bir biçimde yer verir. İlginç olan bir ayrıntı ise Avrupalıların kökenine ilişkin görüşüdür: “Avrupalıların hangi cinsten olduğu doğrudan bilinemeyip Yafes Bin Nuh'un evladı kısmından tevellüt eyledikleri zannedilir.”¹²⁸ der. Yazının devamında ırk tasnifi meselesinden sonra Avrupalıların dillere göre tasnifi meselesine yer verilir.

Etnografya ve *Antropoloji*'den bahseden bir diğer yazı ise *Kırkambar* mecmuası'nda “Ahval-i İnsan”¹²⁹ başlığı ile imzasız olarak(imzasız yazılar büyük ihtimalle Ahmed Midhat Efendi'ye ait olabilir) yer alır. Yazı 21.sayıda başlar ve seri olarak 22,28 ve 29. sayılarda devam eder. İçeriğine bakıldığında genel olarak insanın fizik antropoloji ve anatomi açısından izahı konu alınmıştır. 21. sayıda *Havass-ı Hamse* başlığında Buffon'un görüşleri aktarılır.

“(.)Büfon der ki kuvve-i lâmise samiaya dahi iştirak edebilir. Zira sada bir cisim üzerinde isbatı vücud edebilmek için cismin ihtizaza gelmesi lazımdır ki bu ihtizaz dahi sadanın vücudunu kuvve-i lâmiseye haber verebilmektedir. Yalnız kuvve-i şâmme alıyor ki zahiri halde lemsten müstakil bir şey zan olunuyor ise de hakikatte onun dahi lemsten ibaret olduğu aşağıda mahall-i hususunda görülecektir.”¹³⁰ Yazıda, “Hayat, Varolmak ve Canlılık, Ölüm Neden İbarettir? Hayat nereden Gelir?” gibi ara-başlıklar da göze çarpar.

Antropoloji /Etnoloji ve Etnografya'ya değinen bir başka yazı ise *Mecmua-i Ulûm*'da yer alır. Müellifi belli olmayan yazıda birçok bilimdalı ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bunlardan biri de *Antropoloji*'dir. Yazıda geçtiği şekli ile ifade “Antropolocya yani fenn-i nev-i beşer cümle esnaf-ı insaniyenin ahval ve avarız-ı umumiyesinden bahseder.”¹³¹ biçimindedir.

Avrupa'da Bir Cevelan adlı eserinde etnografya, etnoloji ve antropolojiye ilişkin görüşleri nedeniyle ve eserin muhteviyatında etnografya / antropoloji ve etnoloji düşüncesi olması itibarıyla daha önce üzerinde durulan yazar Ahmed

¹²⁷ Mahmud Celaleddin, “İnsanların Çoğalışı”, *Hazine-i Evrak*, N: 24, 1303/1885. s: 325.

¹²⁸ Mahmud Celaleddin, “İnsanların Çoğalışı”, *Hazine-i Evrak*, N: 24, 1885, ss. 328.

¹²⁹ “Ahval-i İnsan”, *Kırkambar*, N: 21, 22, 28, 29, 1292/1875 ss: 684-691.

¹³⁰ “Ahval-i İnsan”, *Kırkambar*, N: 21, 1292/1875 s: 683.

¹³¹ “Terakki-i Ulûm”, *Mecmua-i Ulûm*, N :5, 1 Safer 1297/14 Ocak 1880, s: 325.

Midhat Efendi bu kez *Dağarcık* mecmuasındaki “İnsan”¹³² başlıklı yazı ile konuya dikkati çeker. İnsanın nasıl ortaya çıktığı, hangi ırklara ayrıldığı konularına değinen yazar, 2,10,12,15,23’e kadar varan ırk tasniflerinde ten rengi, saç şekli, çehre ve simanın temel alındığını ifade eder.

Dönemin önde gelen bilim dergilerinden *Mecmua-i Fünûn*’da da etnografya, coğrafya etkileşimli bakış açısına örnek olarak gösterilebilecek bir yazı kaleme alınmıştır. İstanbul 6. Bölge Belediye (Beyoğlu) Başkanı Hayrullah Efendi tarafından kaleme alınan “Nev-i İnsanın Sath-ı Arz Üzerinde Teksir ve İntişarı” başlıklı yazıda insanın nasıl meydana geldiğine, ırklarına, yeryüzüne dağılımlarına değinilir. İki yazıdan oluşan dizinin ilk yazısında yazar, Cuvier, Buffon, Linnéus’un ırk tasniflerini uzun uzun anlatır ve bu yazıda Cuvier’nin tasnifinin benimsendiğini ifade eder

“Bu babda en ziyade sarf-ı efkâr edenlerin reisi ve muktedası olan Cuvier nam hekimin zehap ve zannına göre alel’itlak insan üç kısımdan teferru edip birincisine Kafkas ikincisine Moğol üçüncüsünde Habeş demiştir ve Linné nam hakim beş kısma taksim edip Dumeril dahi ona ittiba etti. Buffon asıl ve kabul eylemiş ise de meşahir-i coğrafyundan Matiboren dahi altı cinse taksim eyledi. Bu mahalde biz Cuvier’nin efkârına göre söyleyeceğiz çünkü hâkîm-i mezkûr mütahharinin en muteberidir.”¹³³ Dizinin aynı başlıktaki ikinci yazısında¹³⁴ Hayrullah Efendi, ırkları ve yaşadıkları coğrafyaları ayrıntılı olarak ele alır.

Yine Osmanlı dönemi süreli yayını olan *Mekteb* mecmuasında H.Ayni imzası ile yer alan “İlm’ül beşer”¹³⁵ başlıklı makale yer verdiği geniş literatür ve içerdiği görüşler açısından olduğu kadar Osmanlı’da etnografya/etnoloji/antropoloji disiplinlerini bağlamında kullanılan terminolojiye örnek olması bakımından da bir başka önemli yazıdır. Makalede İlmü’l Beşer’in son 25 yılının değerlendirilmesini yaptığını ifade eden H.Ayni, Fransızca’da antropoloji olarak bilinen bilimin Osmanlı coğrafyasındaki karşılığına insan bilimi yani İlmü’l beşer der. H. Ayni makalede özetle şu görüşlere yer verir: Bu bilimin bilgisinin pek çok keşiflerle tamamlanmasıyla günün felsefe hareketlerinin tartışılan konuları arasına girmiştir. Bu disiplinin kurucuları, insana, dünyadaki tüm yaratıklar arasındaki herhangi bir yaratık gibi bakarlar. Bu antropologlar gözünde insan, diğer canlılarla aynı biçimde incelenmeli ve aynı ilkelere göre sınıflanmalıdır. İnsanın

¹³² Ahmed Midhat, “İnsan”, *Dağarcık*, N:4, 1288/1871. s:109

¹³³ Hayrullah Efendi, “Nev-i İnsanın Sath-ı Arz Üzerinde Teksir ve İntişarı”, *Mecmua-i Fünun*, N:6, Cemaziyulahir 1279/Kasım 1862. ss. 239-243.

¹³⁴ Hayrullah Efendi, “Nev-i İnsanın Sath-ı Arz Üzerinde Teksir ve İntişarı (II)”, *Mecmua-i Fünun*, N:12, Zilhicce 1279/Mayıs 1863. ss. 502-509,

¹³⁵ H. Ayni, “İlmü’l-beşer” *Mekteb*, N:36, 23 Mayıs 1312/4 Haziran 1896, s: 569-571

kâinatta yer ettiği mevkiin tarifi için Linné'ye kadar gidilebileceği gibi diğer çeşitli görüşlere bakılabilir. Bu noktada Linné'nin evrim görüşü, Albert'in "temeli ortaçağ mistisizmine gider" ve bu bağlamda eleştirilebilir. İnsan ruh aracılığı ile tamamen ve kesin olarak diğer hayvanlardan hatta organizması bakımından kendisine en çok benzeyen hayvanlardan bile ayrılır. Yalnız insan tabiat üstü gayet mükemmel bir zekâyâ sahiptir ve bu konuda hiçbir devrim olmamıştır dolayısı ile diğer türlerle hiçbir ilişkisi mevcut değildir. Dinî inanç ve metafizik bilgisine sahip Natüralistlerin (doğalcılar) endişeleri bu anlamda kesin bir ayırma cevap verecek ve somut kanıt olacak doğal özellikler bulmaya yol açtar ve antropolojinin insanın kâinattaki en başlıca meselesinin yanlış bir hükme bağlanmasına aykırı olarak doğar. Bu bağlamda Doubenton'un insan kafatası ile hayvanların kafatasları mukayesesine dayanan çalışmaları, Buffon'un *Tarih-i Tabii-i Beşer* adlı kitabında ele aldığı kavimlerin davranışları, şekilleri renkleri ve boylarının çeşitliliği ile gösterilmesi gibi çalışmalara örnekl olarak verilebilir. Ancak bu tarifler henüz nev'i (ırk) bilgisine ulaşmak için yeterli değildir.

Özellikle kafatasının anatomisi ve kafatası bahsinde (kranoloji) henüz yeni yaptığı araştırmalara göre kendi metodik tasnifini insan türüne uyguladığından Almanya'da antropolojinin kurucusudur denilen Blumenbach hakkındaki düşünceler abartıldır. Bu noktada İlm'ül Ümem(etnoloji)'in başlangıcı Blumenbach'a dayanır. Bu görüş insanın ve çeşitli türlerinin anatomisi ve uygulamalı fizyolojisine dayandırır. Disiplinlerin sınırları ve birbirlerini kapsaması meselesine gelince "İlm'ül Ümem, İlm'ül Beşer'in önemli bir kısmından başka bir şey değildir". İnsan üzerine yapılan incelemelerin uzun süre gelişmeden bu sınırlarda kalmış olması tenkit edilmesi gereken bir konudur. Bu bağlamda Broca'nın milletlerin farklılıkları ve ırk konusunda yapılacak çalışmaların hareket noktasının insanı oluşturan çok yönlü değişkenler olduğuna işaret eden görüşlerine Aynî, şu şekilde yer verir: "*Broca der ki Blumenbach'ın tasnif ve tarifini yalnız tamamlamak ve düzeltmek değil, belki milletleri oluşturan farklılıkların, kalıtım tiplerinin bu kadar çeşitli ve derecelere bölünmüş tabiatların orijini aramalıdır. Bunun için insanın organik yapısı üzerinde dış şartların etkisini iklimin, yurt edinmenin, yaşama tarzının, akıl, şahsiyet ve sosyal terbiyenin izleri incelemelidir. Bu çeşitli nedenlerin insanı ne dereceye kadar değiştirdiği, kalıtım kanunu ve seleksiyonun ne dereceye kadar bu farklılıkları doğurduğu aranmalıdır. Kavimden kavime zincirlemeyi bulmalı, göçlerin, birleşmelerin izlerini aramalı, hareketlerin tarihini, mezheplerini incelemelidir. Orijinlerine kadar çıkmak için tarih çağlarının dışında bile takip edilmelidir*" Yazar, Broca'dan aktardığı görüşlerin etkisiyle ortaya çıkan yeni soruların içinde bulunulan zamana kadar bilim çerçevesinde ele alınmayan bir takım problemleri doğurduğunu belirtir.

İlmi menafiü'l-âzânun(fizyolojinin), anatominin, zoolojinin, sağlık korumanın, kavimler ilminin, tarihin, arkeolojinin, morfolojinin, fosil biliminin bir anda

ortaya çıkan rekabetlerine bağlı olan incelemelerin insan ilmini meydana getirmek gibi bir maksada hizmet ettiklerini ifade eder. Bu anlamda Ayni, antropoloji ve etnoloji düşüncesinin temelini atan bilim adamlarının asıl uğraşlarının bu bilimlerin ortaya çıkışlarına nasıl hizmet ettiğine de değinmiş olur. İnsan biliminin hangi disiplinlerin bilgisinin üzerine inşa edildiğini açıklaması itibarıyla oldukça önemli olan bu bölümden sonra Ayni, 19. Yüzyıl başında Broca'nın görüşleri niteliğinde bir bilimsel çerçevenin ortaya konamayacağı, dünyanın genel yasaları hakkında bilginin azlığına, bilgi kısıtlılığı diye nitelediği tarih bilgisinin batıl yani sübjektif verilerden oluşmasına ve fosillerle ilgili çalışmaların yani paleontolojinin, tarih ile etnografyanın tasniflerinin dayandığı etimoloji (*ilm-i*

iştikak-ı elsin'e)'nin az gelişmiş oluşuna bağlayarak açıklar. Ayrıca Broca'nın çok üstünde durmadığı bir fikir olarak o döneme kadar ispata dayanmayan tekâmül ve seleksiyon düşüncesinin bilimsel zemininin oluşmamasının da etkisini kendi görüşü olarak ileri sürer.

"İşte bu şartlar altında ilmi'l beşerde ortaya çıkan gelişmelerin görelimi" diyen yazar, son bölümde insanın araştırılması için kurulan cemiyetlerden, bu anlamda ötekinin bilgisini edinmek üzere seyahat eden seyyahlardan söz eder. 1810 yılında ötekinin seyahat amacıyla üyelerinin doktor ve tabiat bilgilerini olduğundan bahsettiği *Société des Observateurs de l'Homme* adlı cemiyetin kurulduğundan ancak çok erken bir teşebbüs olduğu için uzun ömürlü olmadığından bah-

Etnografya Müzeleri
Servet-i Fünun, N: 87, 10 Nisan 1324, ss: 43-44

seder. Yazarın yine bu bölümde, 1838 de İnsan Sevgisi Derneği'nin Londra'da kurulmuş olan *Société pour la protection des aborigènes* benzerinden yola çıkarak, seyyah ve bilim adamlarının çalışmaları nedeniyle zarar gören Fransız ve İngilizlerin sömürgesi durumundaki yerli halkların korunması içinde, batıda çeşitli dernek faaliyetlerinin olduğunu ifade etmesi oldukça önemli bir bilgidir. Yazar aynı derneğin bir diğer benzerini de 1839 yılında Paris'te Mösyö Hodgkin ve çevresindekilerce kurulmak istendiğini ancak beklentilerinden farklı bir durumla karşılaştıklarını ifade eder. Söz konusu durum, William Edwards ile arkadaşlarının 21 Nisan 1839'da Paris'te ilmi'l-ümemle (etnoloji) ile ilgili bir cemiyet kurmuş olmalarıdır. Yazar bu cemiyetin etnolojiye ilişkin bilimsel ilk yapı olduğunu ve ilm-i teşrih (anatomi) olmadığı halde (o vakit museumda henüz ilmi'l-beşer salonu yoktu) büyük bir başarı ile birçok soyun özel tarihini, düşünce ve yaradılışla ilgili özel tabiatlarını, âdetlerini, dillerini, istidat ve kabiliyetlerini, medeniyetteki yerlerini araştırdığını ve bu sayede antropolojinin Avrupa'da bir disiplin olması yolunda ilk adımların atıldığını belirtir.

Osmanlı'da makalede adı geçen bilimlerin yeni tanınmaya başladığı sırada yazar, bu makale ile adeta Avrupa'da etnografya / etnoloji / antropoloji bilgisinin nasıl bir temel üzerine inşa edildiğine, ışık tutar. Konuyla ilgili olarak önemli bir başlangıç sayılabilecek makalenin yeni harflere aktarılmış haldeki tam metni aşağıdadır:

İlmü'l-beşer

Fransızca antropoloji kelimesine mukabil addettiğimiz bu ilim yani insanın ilmi yirmi beş seneden beri pek ziyade ehemmiyet kesbetmiştir. Bu ilim evvelkinden daha ziyade mütecanis olan efkârın bir ihtiyacına tevafuk etmişti. Ehemmiyetli bir takım keşfiyat ile ikmal olunmuş ve zamanımızın harekât-ı felsefiyyesinin en mebzul aksamından birini teşkil etmekte bulunmuştur. İlk evvel ilmi'l-beşeri tesis eden, insana "küremizde meskûn mahlukat arasında herhangi bir vücut" yani aynı tarzda tedkik olunmak ve aynı esasa nazaran tasnif edilmek lazım gelen bir mahluk gibi nazar eden kimse elbette olmuştur. Tabiat-ı beşeriyyenin menba ve menşei hakkında efkâr-ı ammenin esasını teşkil eden itikadâtın cümlesine muhalif bir mevki ahzetmişti. Bundan başka o kadar durbin olan fakat ekseriya "temasük (Cohésion)"te hata eden enzârı bir tarafta bırakırsak kudema usul-i umumî-i tasnife külliyyen ecnebi kaldıklarından insanın kâinatda işgal ettiği mevkiin şöylece bir tarifini bulmak için Linné zamanına kadar inmemiz gerekir. İmdi ruh, tefekkür, nutuk şekle taalluk etmez. İtiraf edelim ki eğer şekle nazaran hüküm vermek lazım gelse vahşilere kâbil-i kıyas olan maymun cinsi nev-i beşerde tehaliûf olmak üzere kabul olunabilir." Burada koca muharrir tarafından şüphe edilmediği zannolunan daha mühim bir nokta vardır. Şöyle ki, orangutan sair maymunlardan daha çok insana benzer. Lakin diğer cihette Büyük Albert tarafından beyan edilen bir fikir vardır ki esasî kurun-ı vusta tasavvufuna kadar dalar, şöyle ki: İnsan "ruh vasıtasıyla" tamamen ve katiyyen hayvanat-ı saireden ve hatta teşkilat-ı uz-

viyyece kendisine en ziyade benzeyen hayvanlardan bile ayrılır. Yalnız insan bir zekâya fevkattabia gayet mükemmel bir zekâya mâliktir. Bu şart dahilinde hiç bir inkılab vuku bulmamış, hiç bir münasebet mevcut olamamıştır. Bu gibi mutekadât-ı diniyye ve ulûm-ı mâfevkattabiyyeye zahip olan tabiiyyunun endişeleri, o kadar kati bir tefrike cevap verecek ve maddî bir delil olacak evsaf-ı tabiiyye bulmak oldu.

İnsanın kâinattaki en başlı bir meselesinin böyle yanlış bir hükme rabt olunmasına muhalif olarak antropoloji tevellüd ediyordu. Dobanton insanın kafatasını diğer hayvanların kafatasıyla (s:569) mukayese etmişti. Büfon, Tarih-i Tabii-i Beşer nam kitabında akvamı etvar-ı hariciyeleri, eşkâl ve elvânı, boylarının tenevvüü ile göstermiştir. Bu tarifatta bundan başka hiç bir tasnifte bulunmamış ve nev'-race malumatına yükselememişti. Lakin yavaş yavaş Blumenbah bu malumata duhul ederek bilhassa kafatasının teşrihine ve mebhasü'l-kıhfta (Cranologie) henüz yeni icra ettiği tettebbuata nazaran kendi taksimat-ı usuliyesini nev-i beşere tatbik ediyordu. Bunun için Almanya'da kendisi antropolojinin müessisi addolunuyorsa da biraz ifrat edilmiş oluyor. Çünkü Blumenbah'a medyun olduğumuz ilmi'l-ümemin yani etnolojinin mebadisi alelhusus insanın muhtelif tenevvülerinin teşrih ve fizyolocya-yı tatbikisidir (Anatomie et physiologie comparées). İlmü'l-ümem, ilmi'l-beşerin oldukça mühim bir kısmından başka şey değildir. İnsan üzerinde icra olunan tedkikat terakki etmeden, müddet-i medide bu hudud dahilinde mahsur kalmıştı. Fakat söyledığımız acaba bu hudutlar etnografi ve etnoloji dahilinde yapılacak hiç bir şey yoktur demek midir? Hayır.

Broka diyor ki: Blumenbah'ın tasnif ve tarifini yalnız ikmal ve tashih değil belki milletleri teşkil eden daimî ihtilafatın mevrus numune (type)lerin bu kadar muhtelif ve derecâta munkasım tabâyiin menşeiini aramalıdır. Bunun için insanın teşkilat-ı uzviyyesi üzerinde şerait-i hariciyyenin tesirini, iklimin, tavattunun, tarz-ı hayatın, terbiye-i akliyye, şahsiyye ve içtimaiyyenin asârını tedkik etmelidir; bu muhtelif esbabın insanı ne derecelere kadar değiştirdiğini, kanun-ı veraset ve istifanın ne derecelere kadar bu ihtilafatı icra ettiğini aramalıdır. Kavimden kavime teselsülü bulmalı, hicretlerinin ittihadlarının asârını aramalı harekâtını, tarihini, mezheplerini tedkik etmeli ve menşelerine kadar çıkmak için ezmine-i tarihiyyenin haricini dahi takip etmeli. Bu kadar yeni sualler o vakte kadar fen dahiline vaz olunmayan bir takım mesaili tevliid eylemiştir. İlm-i menafiü'l-azânın, teşrihin, hayvanatın, hıfzısıhhanın, ilmi'l-ümemin, tarihin, ilm-i asâr-ı atikanın, ilm-i iştikak-ı elsinenin, ilm-i müstehâsatın bir anda vuku bulacak müsabakalarına mütevakıf olan bu taharriyat ve tedkikat insanın ilmini husule getirmek için bir maksada hizmet ediyorlardı.

Lakin Broka'nın dahi malumu olduğu üzere bu asrın ibtidasında böyle bir programı takip etmek isteyen kimse hayatını beyhude surette sarfetmiş olurdu. Kavanin-i arziyyeye olan ittılaimızda birçok noksanlarımız var idi. O vakte kadar toplanmış olan bazı fıkarat-ı tarihiyye efkâr-ı bâtilanın tesiriyle husul bulmuş, ilm-i müstehâsat pek az terakki etmiş idi. Sonradan tarih ile mebhasü'l-ümeme müteallik tasnifatın üssü'l-esası olan ilm-i iştikak-ı elsine şimdi vasıl olduğu mertebe-i terakkiden pek baid idi. Vel-

hasıl insan dün doğmuş gibi görünüyordu. (s:571) Broka'nın pek hafif geçtiği şu noktayı da ilave edelim ki herkesin hilkati hakkındaki itikadı pek ziyade irtibatsız idi. O vakte kadar sadece bir fikir olarak gösterilen, hiç bir vakaya müstenid olmayan tekâmül ve istihale esası henüz teessüs etmemişti. İşte bu şerait dairesinde ilmi'l-beşerde vâki olan terakkıyatı görelim: 1810 tarihinden beri pek çok tabipler ve tabiyyun insanın mütalasına mahsus bir cemiyet Soci  t   des Observateurs de l'Homme teşkil ettiler. Bu cemiyet insanın tarih-i tabiisi hakkında tedkikat icrasıyla ve bahusus icra edcekleri taharriyat için öteye beriye seyyahlar sevk etmekle mükellef idi. Maateessüf bu esnada ne seyahat ne de seyyah vardı. Binaenaleyh bu cemiyet icra-yı harekât için gıda bulamadı; Koray (Cora_s) Paris'te beyan-ı efkâr için bir kürsi-i hitabet bulmaya geldiği vakit bu cemiyet ona kendi kürsüsünü i  are etmekle müşerref oldu. Orada Yunanistan'da medeniyetin hâl-i h  zırına dair meşhur bir nutuk irad etti. Bunu müteakib cemiyet ilm-i siyasete dahil oldu ve      sene sonra Muhabbet-i   nsaniye cemiyetiyle Soci  t   Philanthropique ittihad ederek sahne-i âlemden kayboldu. Mama  fih 1838 tarihinde   ngiliz muhibban-ı insaniyeti Londra'da ahali-i asliyyenin himayesine mahsus bir cemiyet Soci  t   pour la protection des aborig  nes teşkil etti. Az  sının en meşhurlarından m  s  y   Hodkin, (Hodgkin) ertesine Fransız m  stemlek  tını seyyahlardan tahlis için buna müşabih bir cemiyet teşkil etmek için Paris'e geldi. Fakat telkinatı beklediğinden biraz muhtelif bir netice tevlid etti. Zira Vilyam Edvar (William Edward) ile arkadaşlarının bazılarının Paris'te ilmi'l-  memle iştigal etmek üzere bir cemiyet teşkil ettiklerini gördü (fi 21 Nisan 1839).   şte bu cemiyet fende daim ve kati as  r bıraktı.   lm-i teşrih olmadığı halde (o vakit museumda henüz ilmi'l-beşer salonu yoktu) pek büyük bir muvaffakiyetle birçok nevilerin tarih-i hususisini, tabayi-i fikriyye ve halkiyyelerini,   d  tını, lisanlarını, istidat ve kabiliyetlerini medeniyetteki mevkilerini tedkik etti.   lmi'l-beşer bu sayede Avrupa'da gereği gibi intişar etmeye başlamış idi.   şte son yirmibeş seneden beri terakkıyat ve keşfiyat-ı m  himmeye mebd   budur."

Ondokuzuncu yüzyılın son döneminde yayın hayatına atılan *Maarif Mecmuası*'nda da etnoloji / etnografya / antropoloji disiplinlerine ilişkin yazılara rastlanır. Bunlardan ilki, iki yazıdan oluşan bir yazı dizisi halinde Ali Nusret tarafından "Ahval-i Kadime-i Beşer"¹³⁶ başlığı ile kaleme alınmıştır. Yazıda, insanın ortaya çıkışı, yer yüzüne yayılarak farklı ırklara ayrılması, yerleşik hayata geçmesi, hayvanları kullanmaya başlaması ve bu hususlarda coğrafya ve iklimin etkileri ile ilgili değişik görüşler okuyucu ile paylaşılır. Yine *Maarif mecmuası*'nda "Uruk-ı Beşerin   htıla  ı ve Irk-ı Esved"¹³⁷ başlıklı imzasız yazıda ırkların renk temelinde birbirinden ayrılmasında ne gibi etkenlerin olduğu üzerinde duru-

¹³⁶ Ali Nusret, "Ahval-i Kadime-i Beşer", *Maarif*, N:103, 1 Temmuz 1309 / 14 Temmuz 1894, ss: 386-390 ve N: 104, 8 Temmuz 1309 / 21 Temmuz 1894, ss: 398-399.

¹³⁷ "Uruk-ı Beşerin   htıla  ı ve Irk-ı Esved", *Maarif*, N: 62, 27 Ağustos 1308 / 8 Eylül 1893, ss: 155-156

larak, Afrika'daki zencilerin renginin güneş ve iklime bağlı şartlardan şekillenip şekillenmediği tartışılıp, zencilerin yüz ve kafa yapıları incelenir.

1908 yılında Servet-i Fünun'da imzasız olarak yayınlanan bir diğer yazı ise "Etnografya Müzeleri"¹³⁸ başlığını taşımaktadır. Etnografya Müzesinin tanımı, önemi, işlevi ve Avrupa'daki örneklerinin yapılarına ilişkin bilgilerin verildiği yazı tam metni ile şu şekildedir:

Etnografya Müzeleri

Ulûm-ı Tabiiyye erbabı nezdinde tarih-i tabii müzeleri ne derecede hâiz-i ehemmiyet ise ahval-i akvamı tedkik edenler için etnografya müzeleri o mertebede mühimdir. Etnografya müzeleri küre-i arzda müteayyiş ne kadar akvam [var] ise bunların istimal ettikleri eşyay-ı muhtelifi bu müzelerde cem olunur. Akvam-ı muhtelifenin âdat ve ahlakını, memleketlerini, meskenlerini, bazı merasimini irâe eden fotoğraflar da bu müzelere vaz olunur.

Bir müddetten beri etnografya müzelerine sinematograf ve fonograf şeritleri ve plakları kabul edilmiş; ahval-i akvamı tedkik edenler için pek çok faydası görülmüştür. Akvam-ı vahşiyenin kıyafetlerini, meskenlerini gösteren resimlerle kullandıkları âlat ve edevatın, eşyanın numuneleri bunların ahlâk ve tebâyiini tedkik için kâfi görülmüyor. Mesela bir vahşi nasıl ağaca tırmanıp çıkıyor, yahud usul-i ibtidaiyyede topraktan nasıl çanak çömlek imal ediyor? Buralarını anlamak için seyyahların sinematograf usulüyle almış oldukları resimler fonograflarla zabtettikleri sadalar tedkikâne külli medâr oluyor. Şimdi Etnografya Müzeleri'nin başlıca levâzımından biri de bunlar olmuştur.

Etnografya Müzeleri iki surette tertib olunmaktadır. Birinci suret coğrafya taksimatına riayet etmektir. Bir kavme ait olan bütün eşya ayrıca bir yerde cem olunur. Almanya ve Fransa Etnografya Müzeleri'nde bu usule riayet olunmaktadır. İngiliz müzelerinde ise eşyanın cinsi ve nevine, cihet-i istimaline dikkat olunur. Mesela henüz hâl-i ibtidâi-i medeniyette bulunan akvamın bir ihtiyaç için istimal ettikleri eşya en sade ve basitinden en mükemmeline kadar bir sıraya dizilir. Bunların hangi akvama ait olduğu üzerindeki markalardan anlaşılır.

Mesela vahşilerin ateş yakmak için kullandıkları usul-i muhtelifi bu müzede müşahade olunur. En ibtidai usulden kibrite kadar gidilir. Ateş yakmanın ne gibi bir devri terakki geçirmiş olduğu nazara çarpar. Yine bunun gibi vahşi insanların nasıl telebbüs ettikleri müzelerde görülür. Libas en sadesinden tutturulup en medenîlerin en mükellef esvabına kadar müzede sıralanmıştır. Etnografya Müzesi telebbüsün bir tarihçe-i tekâmülünü de irâe eder. Oksford Darülfünunu'nun Etnografya Müzesi bu tarz-

¹³⁸ "Etnografya Müzeleri", *Servet-i Fünun*, N: 87, 10 Nisan 1324/23 Nisan 1908, ss: 43-44

da mürettebdir. Müzeyi ziyaret edenler yek nazarda eşyanın tekâmülâtını müşahede ederek terakkinin ne yolda hâsıl olmuş ve ne cihete doğru gitmekte bulunmuş olduğunu tahmin ve takdir edebilirler.

Meşrutiyet'in yeniden ilanından yani 23 temmuz 1908'den sonra da çeşitli dergilerden de konuya ilişkin yazılar takip edilebilir. Bu bağlamda *Etnografya* ile ilgili makaleleri içeren süreli yayın olarak Meşrutiyet döneminin(1908-1918) en kaliteli dergilerinden biri olan *Şehbal* ve *Envar-ı Ulûmu* sayılabilir. Meşrutiyet'in yeniden ilanının hemen ertesinde *Envâr-ı Ulûm*'u çıkarmaya başlayan Satı Bey, bu derginin beş ve altıncı sayılarında "Hayat ve Âdat-ı Akvam" başlığı altında kavimlerin yaşayış ve geleneklerini inceler. Bu yazıların ilkinde değişik ırkların yeme alışkanlıklarına değinen¹³⁹ Satı, ikinci makalede farklı insan toplulukların ölüm karşısındaki inanışlarını ele alır.¹⁴⁰ Her iki makalede görsel malzeme ile zenginleştirilmiştir

Şehbal'de yer alan "Uruk-ı Beşerin Islahı"¹⁴¹ adlı makale birçok ırkın kendi iyi özelliklerini muhafaza ettiği halde neden bazılarının muhafaza edemedikleri ve ilerleyemedikleri konusunu tartışır. Yine aynı yazıda *Darwinizm* üzerindeki çalışmaları ile tanınan John Berry Haycraft'ın(1875-1926) görüşlerinden yola çıkılarak açıklamalarda bulunulur.¹⁴²

Şehbal'de çıkan, *Paris İlm-i Beşer Cemiyeti* âzâ-yı dâimesinden İhsan Abidin imzalı "İlm-i Beşer'e Dair"¹⁴³ başlıklı yazı içerdiği ayrıntılar bakımından oldukça önemlidir. Yazıda öncelikle *ilm-i beşerin* (antropoloji) önemini anlatan İhsan Abidin, daha sonra *ilm-i beşer* ile ilişkili bilim dalları olarak tıp, prehistorya, paleontoloji, etnografya, ilm-i el sine (dil bilim), etnoloji ve âsâr-ı atika'yı (arkeoloji) sayarak tanımları, konuları ve antropoloji ile ilişkilerine değinir.

Daha sonra antropolojinin geçmişinin çok yeni olduğuna değinen yazar, başta Broca olmak üzere kurucularını sayar. Bu bilim dalının çok yeni olmakla beraber aydın çevrelerce önemsendiğini ifade eden İhsan Abidin'in tesbit ve düşünceleri özetle şöyledir: İlm-i beşerin önemli olmasının sebeplerinden biri insanların kendi kökenlerine ve beraber yaşadıkları hayvanlarla ilişkilerine dair hiçbir şey bilmemeleridir. Artık insanlığın başlangıcını anlatan hikayeler yerine bilimsel bir gerçeğin konmasının zamanı gelmiştir. İlm-i beşer Osmanlı için de çok

¹³⁹ Satı, "Hayat ve Âdat-ı Akvam: Ne Yiyorlar", *Envar-ı Ulûm*, N:5, 15 Teşrin-i Sâni 1324/28 Kasım 1908, ss: 76-79.

¹⁴⁰ Satı, "Hayat ve Âdat-ı Akvam: Ölüm Karşısında Mutekadat", *Envar-ı Ulûm*, N:6, 1 Kânun-ı Evvel 1324/14 Aralık 1908, ss: 101-105.

¹⁴¹ F., "Uruk-ı Beşerin Islahı", *Şehbal*, No: 9, 1 Ağustos 1325 /14 Ağustos 1909, s. 168.

¹⁴² F., "Uruk-ı Beşer'in Islahı", *Şehbal*, , No: 9, 1 Ağustos 1325 /14 Ağustos 1909, s: 168.

¹⁴³ İhsan Abidin, "İlm-i Beşer'e Dair", *Şehbal*, N:61, 15 Eylül 1328/ 28 Eylül 1912 . s: 246.

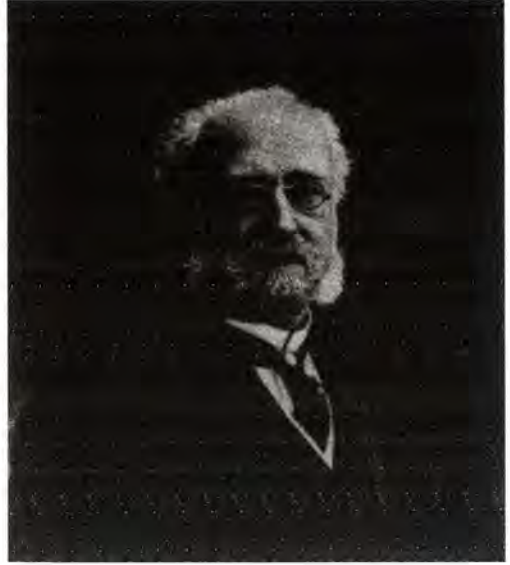
büyük faydalar sağlayacaktır. Osmanlı coğrafyasında çok geniş sınırlar içinde yaşayan milyonlarca insanın ırk özellikleri hakkında henüz bir araştırma yapılmamıştır. Bir ırkın özellikleri bilinmeden hayat şartları, sosyal yaşantıları, gelişmişlik ya da az gelişmişlik nedenleri bilinimeyecektir. İnsanlığın çok eski tarihlerine ait eser ve belgeler, göç yolları üzerinde olduğu için "bizim topraklarımızdadır", bu eser ve belgeleri ortaya çıkarmak da yine "bize" düşer. Sırf Avrupa ülkelerinde değil, Balkan ülkelerinde de ilmi beşere ait çok sayıda araştırma yapıldığı ve çok sayıda gazete ve dergiler çıkmaktadır. "Kendi coğrafyamızda" bu konuları araştıran ne bir kuruluş ne öğrenim yapacak bir okul ne de belge ve eserleri koruyup sergileyecek bir müze vardır. Dünyanın her tarafında etnoloji ve etnografi müzeleri varken Osmanlı'da yoktur. İlm-i beşere en çok ihtiyaç olan Osmanlı ülkesinde değil bir kuruluş, bu ilme mahsus süreli bir yayın bile yoktur.

Paris İlm-i Beşer Cemiyeti âzâ-yı dâimesinden İhsan Abidin imzalı bu yazı önemine ve içerdiği özgün görüşlere dayanılarak yeni harflere aktarılmış haliyle aşağıda verilmiştir.

İlm-i Beşer'e Dair

İlmi beşer tekâmülât-ı hâzıra-ı medeniyyeyi ihzar eden ulûm ve fînûn arasında pek mühim bir mevki-i büclend işgal ediyor. Tarih-i tabii için ilm-i nebatat, hayvanat, nasıl bir ehemmiyete mâlik ise ilm-i beşer de tarih-i insaniyet için o kıymeti hâizdir. İlm-i beşer insanın tarih-i tabiisidir. Nev-i insanın tabiatıta işgal ettiği mevkii ezmine-i kadimede ve zamanı hâzıradaki teşkilât-ı maddiye ve maneviyesini, uruk-ı muhtelifesini, kendisini muhit olan müessirâtı, muhaceret ve istifa ve tesalüp gibi ahvalin vücuda getirdiği tebeddülâtı bütün vesâik-i tabiiyyesi ile tettebbu eder. Tarih-i tabii-i beşer teessüs etmeden evvel beşerin kendi mazisi hakkındaki malumatı rivayat, an'anat, hikayâttan ibarettir. Vesaik ve hadisâta göre tasnif edilmiş hakayık hemen mevcut bile değildir.

Tarih-i beşeriyette en büyük inkılabı icra eden "kable't-tarih- préhistorique" tir. Bu ilim tarih-i arz olan jeolojinin hâtimesini, tarih-i insaniyet olan tarih-i umumînin mukaddimesini teşkil eder; ve beşeriyetin iktisab-ı medeniyet etmeden akdem henüz kayaların temin ettiği melcelerde ve mağaralar içinde imrar-ı hayat ettiği pek uzun bir

Fransız antropolog ve arkeolog
Émile Cartailhac (1845-1921)

devreden bahseyler. Bu devir hakkında hiçbir vesika-i tarihiyye yoktur. Vesâik namına mevcut olan şeyler hâl-i hazırda ensali müntafi hayvanatın enkaz ve bekayası, müstahasattır ki müstehasat ile iştigal eden paleontoloji tarafından tedarik edilmiştir. Vesâik-i tarihiyenin haricinde olarak menşe-i beşeriyeti taharri eden ilm-i müstehasat gayeyi felsefyesi itibarı ile tekâmül-i umumîye pek ziyade hizmet etmiş, teşrih-i tatbikî-i umumî ile ilm-i rüşeymin tesis ettikleri silsile-i hayvaniyede mevcut birçok noksanları ikmal eylemiştir. Şimdi artık bu ulûm sayesinde insanın menşei ve mazisi taayyün ederek ilm-i beşer emin bir surette müteessis bulunuyor.

Mamafih ilm-i beşeri tesis eden bu ulûm-ı tabiiye arasında nev-i beşerin uruk-ı muhtelifesinden bahseden etnoloji, akvamın tetkik-i tavsifiyesi ile iştigal eden etnografi ile elsinenin tekâmülat ve münâsebatından bâhis olan ilm-i elsineyi ve bilhassa ilmi âsâr-ı atıkayı zikretmek lazımdır. İlm-i beşerin diğer birçok ulûm ile de revâbıtı vardır. Hele tabâbet ile münasebet ve müşabeheti şâyan-ı dikkattir. Mâhazâ tebâbet ile aralarındaki fark nazardan kaçırılmamalıdır: Gerçi her ikisi de beşeri tedkik ederler ve bu hedeflerinde teşrih ve fizyoloji gibi istinadgâhlarda müşterek bulunurlarsa da tebâbet insanı emrazdan vikâye ve teşfiyeye hasr-ı mesai eder; halbuki ilm-i beşer tekâmül nokta-i nazarından insanın mevki-i tabiiyesini, uruk ve havass-ı muhtelifesini, hâl-i içtimâisini tedkikle meşgul olur.

İlm-i beşerin tarih-i tesisi pek yenidir; kırk elli seneyi tecavüz etmez. Müessisleri meşhur Broka, Mortiye ve muallim-i muhterem Kartayak'tır. Bu ilim pek yeni olmakla beraber gittikçe efkâr-ı münevvere nezdinde büyük bir ehemmiyetle telakkiye mazhar oluyor. Ehemmiyeti yalnız fen nokta-i nazarından değildir; ulûm-ı içtimaiyeye vâki olan hidemât-ı azâmesi de bunda hâiz-i tesirdir. İnsanların bunca terakkıyat-ı fikirlerine ve sâhib-i cihan olmalarına rağmen ne kendi menşelerine, ne de beraber yaşadıkları hayvanat ile derece-i münasebetlerine dair hiçbir şey bilmedikleri düşünülürse ilm-i beşerin meşâgil-i hayatiyemizde ne kadar yüksek bir mevkîe layık olduğu kabul edilir. Filhakika artık mebd-i beşeri nakl eden hikâyat-ı muhtelifenin yerine bir hakikat-ı fenniye'nin kâim olması zamanı gelmiştir.

İlm-i beşer memleketimiz için de menâfi-i binihaye temin edecektir. Vasi hudutlarımız dahilinde yaşayan milyonlarca insanların evsaf-ı urukiyyesi hakkında henüz icrayı tedkikat edilmemiştir. Bir ırkın evsaf-ı tabiisi bilinmelidir ki muhtelif şerait-i hayatiye ve içtimaiyyeye nazaran arz ettiği terakki veya tedenni taayyün edebilsin. İlm-i beşerin ezmine-i kablettarihe müteallik kısmının ehemmiyeti ise bizim için bilhassa sezâyı zikirdir: Cümudiyeler devrine doğru vâki olan muhaceretlerde şark ile garbın yegâne vasita-i ittisali memleketimiz idi. Bugün medeniyet-i garbiyeyi tesis eden akvamın kablettarih hayatlarına ait bir çok vesâik ve hazâyin topraklarımızın altında gunuddur. Bu âsar ve vesâiki çıkarmak, tetebbu etmek ve âlem-i medeniyetin harekât-ı fikriyesine iştirak eylemek icap eder. Yalnız Fransa, Almanya ve Belçika gibi memâlikte değil Balkan hükümetlerinde bile ilm-i beşere ait birçok tedkikat ve taharriyat icra edilmiştir. Ve Avrupa resâil-i fenniyesinin bir kısmı hemen daima memleketimizde, şark-ı garbide mü-

leme alınan “İnsanların Menşei”¹⁴⁴ başlıklı yazıdır. Ondokuzuncu yüzyılın başında bulunan bir takım iskeletlerden insanın kökenine ve nasıl ortaya çıktığına dair yeni görüşlerin aktarıldığı makalede “ilm-i beşer âlimlerinin (*Anthropologiste*)” görüş ayrılıkları içinde bulunduğu belirtiliyor. Fransız antropoloji okulu’nun önde gelen isimlerinden Louis Laurent Gabriel de Mortillet (1821-1898) yine naturalist ve etnolog Abel Hovelacque (1843-1896), Belçikalı paleontolog Marie Joseph Maximin Lohest (1857-1926) ve botanikbilimci ve antroplog Paul Émile de Puydt (1810– 1891) başta olmak üzere çok sayıda bilim adamının fikirlerine yer verilen yazıda, kazılar genişleyip bulunan iskeletler arttıkça insanların kökeni hakkında çok farklı görüşlerin ortaya çıkabileceği, dolayısıyla dünya üzerinde yaşamış farklı ırkların da keşfedilebileceği belirtiliyor. Bunun için de özellikle “ilm-i insan-Généalogie” a dayanmak gereği vurgulanıyor.

Mülkiye dergisi’nde yine Satı Bey “Etnografya”¹⁴⁵ başlıklı yazısında etnografya dersinin içeriğine dair bilgiler verir; Mekteb-i Mülkiye’de bu dersin neden ve ne şekilde okutulması gerektiği konusuna sosyolojik bir perspektiften bakarak değinir.

İnsan topluluğunun içinde bulunduğu çeşitli durumların bir takım sebep ve şartlar sonucunda belirdiğinden ve değiştiğinden bahseden Satı, sosyal olayların da tabiat olayları gibi sabit ve kesin bir takım kanunlardan oluştuğunu, sosyal durumları düzeltmek ve değiştirmenin ancak bu kanunların gereğine uygun hareket etmekle mümkün olduğunu ifade eder. Bu yüzden sosyal topluluğun işlerinin yürütmesiyle görevli olan kişilerin sosyal kanunları bilmesinin gereği üzerinde durur.

Satı, idareciler ve politikacılar yetiştirmek için kurulmuş olan, “Mektebi Mülkiye’de tarih ilminin öğretimine büyük önem verilmekle beraber etnografya (ilm-i akvam) öğretimine de başlanması şüphesiz bu cihetlerin dikkate alınmasından dolayıdır çünkü sosyal kanunların yansıdığı en parlak ayna tarih ve ilm-i akvam konularıdır”. diyerek etnografyanın Mülkiye Mektebi müfredatında bulunmasının önemi üzerinde durur. Yazının devamında Satı’nın sosyal olayların incelenmesine ilişkin görüşlerinde Doğalcılar ekolünün etkilerini görmek mümkündür. Satı Bey’e göre sosyal hadiselerin sebep ve kanunlarını keşfetmek için bu olayları doğal olaylar gibi denemeye bağlı olarak incelemek ve kıyaslamak gerekir. Halbuki bugünkü sosyal olaylar pek karmaşık ve karışık olduğu için bunlardan genel kanunlar çıkarmak çok zordur. İnsan pek büyük bir binaının içinde veya pek yakınında bulunduğu bir şehrin içinde dolaştığında bakış-

¹⁴⁴ Harun Reşid[Kocacan], “İnsanların Menşei”, *Muallim*, N:16, 15 Teşrin-i Sâni 1333/15 Kasım 1917, ss: 561-570.

¹⁴⁵ Satı, “Etnografya”, *Mülkiye*, N:2 , 1 Mart 1325/14 Mart 1909, ss: 31-35.

ları nasıl o bina ve şehrin parçalarına ve ayrıntılarına ilişirse ve nasıl onların genel görünüşünü algılamaktan aciz kalırsa toplum hadiselerinin bütünü de pek yakınında bulunulduğundan bakışları yalnız parçaları ve ayrıntılarına ilişir.

Yine aynı makalenin devamında Satı, etnografya ve tarih bilimlerinin mukayyesini yaparak neden sadece toplumu anlamak konusunda tarihin tek başına yetersiz olduğundan ve ilm-i akvamın sosyal olayların kaynağına toplum tarihinin en ilkel dönemlerinden itibaren değindiğinden hareketle şöyle ifade eder: Tarih ilmi sosyal olayların hepsini içine alamaz tarihi bilgiler yalnız sınırlı bir kısım kavimlerin sınırlı hayat dönemlerine aittir. İlkçağ tarihinin kapsadığı mekân Akdeniz havzasından ibaret gibidir. Bütün tarihin malumat ve tespitleri de 40-50 yüzyılı geçmez. Tarih, bu daire, çevre ve zaman dışındaki sosyal olayları ancak bazı efsaneler arasından hissedebilir. Halbuki bu süre insan hayatına oranla pek kısadır. Tarihi devirler de, Letourneau'nun tabiri ile beşeriyetin olgunluk çağından ibarettir. Onun çocukluk ve bebekliğine ait olaylar tarihin kapsamı dışında kalır. Tarihin bu eksikliğini telafi ederek sosyal olayların kaynağını tamamlayan ilim *İlm-i Akvam'dır*.

Satı yazının devamında etnografyanın önemini, toplumu ve insanı ele alış biçimini yine tesirinde kaldığı çeşitli görüşlerden hareketle ötekinin bilgisine doğru seyahat eden bilim adamının insanlığın kendi geçmişinin bilgisine ulaştığını açıklar. Bu anlamda mevcut kavimlerin her biri muhtelif birer evrim derecesinde bulunmaktadır. Vahşi kavimler geri kalmış bebeklik ve çocukluk devirlerini geçememiş **evrim aşamasının çeşitli derecelerinde** durmuş gibidir. Onun için bunların incelenmesi ve mukayyesesi ile bütün insanlığın bebeklik ve çocukluğuna ait durumlarını çıkarmak **insanlığın evriminin** genel hatlarını keşfetmekle mümkündür. Kavimler hakkındaki incelemeye hemen herkesten evvel önem veren Geranado 19. Yüzyıl başlangıcında bu fikirleri parlak bi-

Mustafa Satı'nın Mülkiye mecmuasında yayımladığı

Etnografya başlıklı makale.

Mülkiye N: 2 1 Mart 1325/14 Mart 1909, s:31

çimde anlatır. Demıştır ki dünyanın uzak bölgelerine doğru **seyahat eden bir filozof** gerçekte çağların zincirini aşmış olur. Her adım attıkça birer yüzyıl atlamış olur bilinmeyen adalara gelince insanlığın beşiğine rastlamış olur. **Bilgisizliğinden doğan gurur sebebiyle küçümsediğimiz vahşi kavimler** onun gözüne zamanın başlangıcına ait değerli birer antika ve büyük birer abide gibi görünür, bu abideler şaşkınlığımıza ve saygımıza Nil sahillerinin gururu olan piramitlerden bin kat daha layıktır. Çünkü piramitler birkaç şahsın faydasız hırslarından başka bir şey göstermezler, bunlar ise bize atalarımızın hayatını ve insanlığın tarih öncesini anlatırlar. Kısaca birçok durumda bu günü anlamak geçmişi bilmeye bağlı olduğu gibi, birçok durumda da geçmişi anlamak bugünü bilmeye bağlıdır. İnsanın geçmiş ve bugün hakkındaki bilgi ve incelemeleri birbirine yardım eder ve birbirini tamamlar.

Bu sebepten mevcut kavimler hakkındaki inceleme tarihi bilgilere çok yardım eder ve toplum felsefesi için bereketli bir kaynak olur diyerek etnografya çalışmalarının sosyoloji ve tarih bilimlerine de katkısından bahsedildikten sonra ırk ve kavim çalışmalarının amacından saparak politik düşüncelere mal edilmesinin özellikle kendi toplumu açısından zararlarına yazar, şöyle değinir: Kavim ve ırk hakkındaki fikirler bir takım politik amaçlara alet edilmekte birçok hükümet ve milletleri meşgul edip ve zarara uğratmaktadır. Bu yüzden şimdiye kadar en çok zarara uğrayan toplum şüphesiz bizim Osmanlı toplumdur. Onun için bu konudaki fikirlerin incelenmesi ve eleştirilmesi, gerçek ve hayalî noktaların birbirinden ayrılması özellikle bizim için pek lazımdır.

Daha sonraki bölümde etnografya, etnoloji ve antropoloji tanımlarına ve etnografyanın kapsamına ilişkin tartışmaların nedenlerine geniş ölçüde yer vererek, *Mektebi Mülkiye'*de vereceği etnografya dersinin¹⁴⁶ çerçevesini çizer: Etnografya kelimesi 19. asır başlangıcına doğru ortaya çıkmıştı. Rumca etnos (kavim) ve grafos (yazarım) kelimelerinden oluştuğundan kavimlerin tasviri demektir. Etnografya ilminin kapsam alanı bilginler arasında ihtilafıdır. Çünkü konusu bu ilme yakın iki ilim daha vardır. Antropolojiye ve etnolojiye. Bu üç ilmin konusunu belirlemek ve sınırlamakta fikirler uyumlu değildir. Antropolojiye kelimesi Rumca antropos ve logos kelimelerinden oluştuğu için insan bilgisi demektir. Etnolojiye kelimesi ise etnos (kavim) ve logos (bahis) kelimelerinden oluştuğundan kavimler bahsi demektir. İlmü'l akvam. Bilginlerin çoğu antropolojinin konusunu

¹⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ; "Mekteb-i Mülkiye'nin Etnografya Dersi muallimliğine Taşra Mekatib-i İdadiyesi Ulum-ı Tabiye Muallimi Satı'bey'in tayin edildiği" ifadesi ile Satı Bey'in Mekteb-i Mülkiye'de Etnografya dersini vermek üzere 19/Z/1326 - 12 Ocak 1909 tarihinde atandığını gösteren bir belge bulunmaktadır. (BBOA MF. MKT, 19/Z/1326, Dosya No: 1092, Gömlek No: 21.)

çok defa insanlığın doğal tarihi diye tarif eder. Böylece insanın ve insan ırklarının maddi, manevi, hayvani ve sosyal her türlü özellikleri ve durumları hakkındaki incelemeyi içine alır. Fakat bazı bilginler de antropolojinin konusunu insanın maddi ve hayvani durumları hakkındaki araştırmalara bağlamakta sosyal durumlar hakkındaki incelemeleri bundan ayırmaktadır. Onun için bazı bilginler etnolojiyi antropolojinin özel bir şubesi saydığı hatta "özel antropoloji" adıyla andığı halde bazı bilginler onu antropolojiden ayrı ve onu değiştiren bir alan olarak kabul etmektedir. Bu son takım bilginlerin düşüncesine göre antropoloji ırkları, etnografya kavimleri inceler. Halbuki antropologların düşüncesine göre ırk incelenmesi antropolojiye, kavimlerin incelenmesi ise etnolojiye aittir. İşte bu farklı fikirlerden dolayıdır ki bu üç isim altında yazılan kitapların konularında tam bir zıtlık ve aykırılık görülmektedir. Bizim benimsediğimiz düşünceye göre nasıl hayvanların incelenmesinde maddi durumlar, manevi durumlardan ayrılmıyorsa nasıl hayvanda medenî ve ırkı özellikler ve toplum özellikleri ile birlikte inceleniyorsa insanın araştırılmasında da öyle yapılmalı. Antropoloji bütün geniş manası ile insanlığın doğal tarihi olarak kalmalı. Etnoloji ve etnografyanın, bundan konunun genişliği sebebiyle ve incelemenin ve öğretimin kolaylığı maksadıyla ayrılmış olduğu kabul edilir. Bu üç ilim arasında kimya, madenler ve jeoloji ilimleri gibi genel ve özel ilişkiler vardır. Antropoloji insanı genel açıdan inceler. İnsanı ve insanının çeşitli örnek ve ırklarını genel şekilde tasvir eder ve birbirinden ayırır. Bu örneklerin saf olarak var olup olmadığını düşünmez. Etnolojiye, insanı daha özel bir nazarla inceler. Coğrafya ve tarihin gösterdiği kavimleri mukayese eder; bunların sebeplerini ve kanunlarını arar. Tek başına var olmayan örneklerle ırklarla meşgul olmaz. Etnografya ise, insanı bir kat daha özel bir nazarla inceler, kavimlerin her birini ayrı ayrı tasvir etmekle yetinir. Bu üç ilim arasında bu açıdan var olan fark ve benzerliği iyice değerlendirmek için kimya madenler ve maden kitleleri (jeoloji) arasındaki ilişkiyi hatırdan çıkarmamalıdır. Görülüyor ki etnografyanın konusu aslında yalnız çeşitli kavimleri sınıflamak ve her birinin özelliklerini, âdetlerini inançlarını kısaca tüm hallerini ayrı ayrı incelemekten ibarettir. Fakat dersler bu konular ile sınırlanırsa hem esassız hem faydasız olur. Onun için derslerde asıl etnografya ile yetinilmeyecek, antropolojinin esas konuları ile başlayarak etnolojinin de önemli kısmını ihtiva edecek, bu suretle bir doğal tarih bahsi ile başlayarak, sosyoloji (hikmet-i içtimaiye) özeti ile sonuçlanacak, doğal bilimlerle sosyal ilimler arasında bir birleştirici çizgi oluşturacaktır.

Satı'nın etnografya dersi için çizdiği çerçeve, dönemi için oldukça ileri bir düşünceye işaret etmesi ve disiplinler arası bir bakış açısına sahip olduğunu göstermesi bakımından önemli olduğu kadar *Mekteb-i Mülkiye*'nin eğitimde yenileşme süreci ile de uyumludur.

Osmanlı süreli yayınlarında etnografya/etnoloji/antropoloji bağlamında yer alan bu gibi makaleler, sefaretname ve seyahatnameler dışında da Osman-

lı aydınının sözkonusu disiplinlerin bilimsel bilgisi ile ilgili tartışmaları gecikmeli de olsa takip ettiklerinin bir göstergesidir. Makalelerde gerek bu disiplinlerin batıdaki temsilcilerinin görüşlerine yer verilmiş olması, gerekse disiplinlerin tanımlarından, alan sınırlamalarına, konusuna, zeminini hazırlayan diğer disiplinlerin bu bağlamdaki çalışmalarına yer verilmesi etnoloji/ antropoloji ve etnografyanın bu coğrafyaya giriş zamanına dair varolan bilgileri yeniden gözden geçirilmesi gereğini doğurmaktadır.

Meşrutiyet döneminde gerek müfredat gerekse süreli yayın ve müstakil kitaplarda etnografyanın gündeme gelmesinin göstergelerinden biri de o dönem teşekkül etmiş olan cemiyetlerin tüzük ve yönetmeliklerinde bu konuya yer verilmiş olmasıdır. 1908’de kurulan Türk Derneği nizamnamesinde cemiyetin amacı “Türk diye anılan bütün kavimlerin mazi ve haldeki asar, ef’al ahvalini ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani Türklerin asar-ı atikasını, tarihini, lisanlarını, ulum ve havas edebiyatını, etnografya ve etnologyasını..” tetkik etmek olarak belirtilmiştir¹⁴⁷. Yine Meşrutiyet Dönemi’nin en büyük ve önemli siyasal gücü olan İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1917 Kongresinde siyasal programında yapması düşünülen değişiklikler arasında bir Etnografi/ Kavmiyet Müzesi kurulması da yer alır¹⁴⁸.

¹⁴⁷ “Türk Derneği Nizamnamesi”, **Sırat-ı Müstakim**, No:21, 1 Kanun-ı Sani, 1324/ 14 Ocak 1909, s. 331.

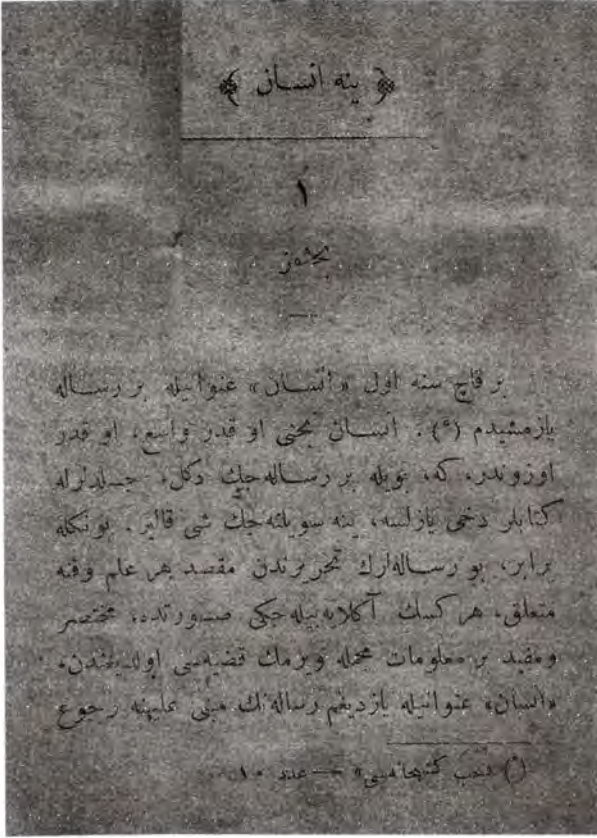
¹⁴⁸ Tanık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, cilt.1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 122.

C- OSMANLI'DA ETNOGRAFYA / ETNOLOJİ VE ANTROPOLOJİ KONULU KİTAPLAR

Osmanlı düşünce dünyasının kapılarının, bilim dalları olarak etnografya, etnoloji ve antropolojiye Batı'ya göre çok daha geç aralandığı görülmektedir. Bu bilim dallarının tanım ve yöntemlerine dair Avrupa'daki çeşitli ekollerin görüşleri, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar, bilimsel ya da siyasi nedenlerle batıya yolculuklar sırasında edinilen izlenimlerden ibaretti. Oysaki Osmanlı aydını bizzat bu bilimlerin teşekkülü için coğrafi anlamda uygun bir sahaya ve ötekinin bilgisini edinme isteğine sahipti. Seyahatnamelerden ya da sefaretnamelerden de bugün bu izlenimi edinmek mümkündür. Ahmed Midhat Efendi, Hayrullah Efendi, Rıfaa Tahtavi ve Ahmed İhsan'ın seyahatnameleri ve bu çalışmada ele alınan diğer seyahat ve sefaretnameler bu durumun açık birer göstergesi sayılabilir. Ancak Osmanlı aydınının tarih ve coğrafyaya olan ilgisini bu disiplinlere düşünsel ve bilimsel olarak gösterdiğini söylemek için ya da diğer bir deyişle ilmi makalelerde, matbu eserlerde etnoloji/etnografya ve antropolojinin bir Osmanlı'nın kaleminden yorumlanışını, tanımlanışını ve disiplin olarak takdimini görmek için bir süre daha beklemek gerekmiştir. Bu disiplinlerin erken dönemde çıkış noktasının insanı tanımak, incelemek, yorumlamak maksadıyla tekâmüle ilişkin analitik düşünce olduğu göz önüne alındığında, çok ilgi duysa da Osmanlı aydını ile bu disiplinler arasında sanşüre maruz kalmış bir mesafenin varlığının nedenlerini anlamak kolaylaşır.

Osmanlı'da etnoloji/etnografya ve antropoloji disiplinlerini konu alan kitap halindeki eserler ilk bölümlerinde doğrudan disiplinin tarifini yaparlar ardından bu disiplin perspektifinden insanı, toplumların halini kendi inanç ve üslupları doğrultusunda yer yer ilgili batı literatüründen alıntılar ile destekleyerek anlatırlar. Kitapların bir diğer önemli özelliği ise dönemin bu bilim dallarına ilişkin ilk ders kitapları oluşlarıdır. Batı ile mukayese edildiğinde insana ve yaradılışına ve evrime dair bölümlerin kitaplarda olmaması ya da onların günün anlayışına ve geleneksel inanca uygun kaleme alınması da istib-

Şemseddin Sami'nin *Yine İnsan* kitabının
ilk sayfası

dat döneminin karakteristiği-ne uygundur. Yine aynı kitaplarda seyahatnamelerde rastlanan tarzda bir etnografya müzesi ya da ilgili kürsülere ilişkin model önerileri yer almadığı gibi sadece konu genel bir giriş olarak ele alınmış izlenimi uyandırır.

Adı geçen disiplinler ile ilgili olarak Osmanlı döneminde yazılan kitaplara ve yazarlarına bakıldığında, Şemseddin Sami'nin, *İnsan* (1878), *Yine İnsan* (1886), Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Akvam-ı Cihan* (1913), Osman Bey'in Mordtmann'ın *Mekteb-i Mülkiye Etnografya* ders notlarından oluşturduğunu belirttiği *İlm-i Ahval-i Akvam* (1885)¹⁴⁹, Satı El Husri'nin *Etnografya* (Mekteb-i Mülkiye-Darülfünûn- Ders Notları Taşbaskı (1908), *İlm-i Akvam/Etnografya* (1911) ve bu eserler dışında Ebüzziya Tevfik'in bu disiplinlere dair çalışmaları ve yaşamıyla Buffon'u anlat-

tığı 1884 tarihli, *Büfon* adlı eseri de dönemin perspektifini ve ilgisini ortaya koymak adına sayılabilir.

1878 yılında kaleme alınan *İnsan*¹⁵⁰ adlı eserde Şemseddin Sami, İnsan Nedir? Yeryüzünde Ne zaman Ortaya Çıkmıştır? İlk insanın ortaya çıktığı coğrafya neresidir? gibi soruların yanıtını vermeye çalışmıştır. İnsanın hangi zaman katmanında ortaya çıkmış olabileceği konusunda paleontolojik ve arkeolojik verilerden hareketle fikir yürütmüş, tarih öncesi ve tarih çağlarında ya-

¹⁴⁹ Bu eserin yeni harflere aktarılmış tam metni ve eserin ayrıntılı bilgisi ilgili bölümde verilmiştir.

¹⁵⁰ Şemseddin Sami, *İnsan*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1296/1878.

şayan insanın günlük yaşamında kullandığı objelerin gelişim ve değişimini göstermek üzere örneklendirmiştir. Yine çeşitli bilimlerin verilerinden hareketle insanın tek bir kökenden gelmiş olabileceğini ileri sürmüş ve insanın yerleşim biçimlerine değinmiştir.

Şemseddin Sami *İnsan* adlı eserinden sonra 1886 yılında *Yine İnsan*¹⁵¹ adlı eseri kaleme alır. İlk eserde insana dair değindiği konulara bu eserin başlancında da değinir. İnsanın ilk ortaya çıktığı coğrafyadan nüfusun fazlalaşmasıyla dünyanın her yerine uzun bir zaman diliminde göç ederek yayıldığını anlatır. Irkların ortaya çıkışının bu göçlerle çeşitli yerlere giden insanın yeni coğrafyaya uyum sağlayabilmesi için geçirdiği değişimin bir neticesi olduğunu belirtir. Irk tasniflerini ortaya

İnsan ve Yine İnsan kitaplarının ve *Kamus-ı Fransevi* yazarı
Şemseddin Sami

çıkan kriterlere değinir. Çeşitli kavimlerle bu kavimlerin ırk ve davranış özelliklerini verir. *Yine İnsan* adlı eserin içindekiler kısmında yer alan başlıklar şöyledir: Bahsimiz, Bu Bahsin Yeniliği, Nev-i Beşer, Nev-i Beşerin Birliği, İnsanın Nesil ve Nesebi, İnsanların Ebeveyni, Nev-i Beşerin Mahall-i Zuhuru, Nev-i Beşerin Berren Suret-i İntişarı, Nev-i Beşerin Bahren Suret-i İntişarı, İhtilaf-ı Suver, Tagayyürün Husulü, Renk Tagayyürüyle Şekil ve Sima Tahallüfü, Tefrik-i Ecnas, Ecnas-ı Hamsenin Mevakii, Saç, Kafa, Çeneler ve Yüz, Âzâ-yı Beden, Hissiyatça ve Fizyolocya Nokta-i Nazarında Ecnas Beynindeki Fark, Tahallüf-i Taayyüş ve Medeniyet, Ecnas-ı Beşer Beynindeki Fark-ı İstidad, Terakki-i Akılla Tekemmül-i Şeklî, Kıdem-i Ecnas, İhtilat-ı Ecnas, Ahlak ve Âdât ve Edyan,

¹⁵¹ Şemsettin Sami, *Yine İnsan*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1303/1886.

Etnografya

Muallimi:

Mustafa Satı Bey

Mekteb-i Mülkiye Birinci Senesine
Mahsustur

1324 - 1326

Kafkas Cinsi, Moğol Cinsi, Zenci Cinsi, Amerika Cinsi, Malayi Cinsi.

Osmanlı'da etnografya/etnoloji ve antropolojiye dair kaleme alınan bir diğer eser ise Mekteb-i Mülkiye muallimlerinden Satı'nın verdiği derslerin notlarını derleyerek bastırıldığı *Mektebi Mülkiye-Darülfünun-Ders Notları* çerçevesinde *Etnografya*¹⁵² başlığı ile yayımlanan taşbaskı eserdir. Bu kitap Mülkiye Mektebi'nin birinci sınıfı için yazılmış ders notlarının çoğaltılmasıyla meydana gelmiş ve değişik kişiler tarafından değişik yazı tarzları ile kaleme alınmıştır. Eserin mukaddeme bölümünde yazar, *Mülkiye Dergisi*'nde yer alan makalesinde, dersinin çerçevesini ve gerekçelerini ortaya koyarken kullandığı ifadelerle yakın bir dil kullanır. "İdare ve siyaset memurları yetiştirmek maksadı ile müesses bulunan bu mektepte bu seneden itibaren ilm-i tarih tedrisatına büyük bir ehemmiyet verilmekle beraber etnografya ilm-i akvam tedrisine de başlanması şüphesiz bu cihetlerin nazar-ı dikkate alınmasından dolayıdır. Çünkü kavanin-i içtimaiyenin en celi mirat-ı ini'kâsı ilm-i tarih ile ilm-i akvam mebahisidir."¹⁵³ Satı, Etnografya'nın tanımını konusu bu ilme yakın dediği antropoloji ve etnolojiye de de-

ğinerek şöyle verir: "Etnografya, ethnographie kelimesi ondokuzuncu asır bidayetlerine doğru ihdas edilmiş idi. Rumca ethnos-kavim, grafos-yazdım kelimelerinden mürekkebed olduğundan tasvir-i akvam demektir. Etnografya ilminin daire-i ihatası beyne'l-ulema muhtelefünfihittir. Çünkü mevzuu bu ilminkine yakın iki ilim daha vardır. Etnolojya-Ethnologie ve Antropoljya-Anthropologie."¹⁵⁴ Eserin ilk bölümü Mukaddime, Etnografya, Malumat-ı İbtidaiyye ve Umumiye, İnsanın Tabiattaki Mevkii, Vah-

¹⁵² M.Satı, *Etnografya*, 1326-1324.

¹⁵³ M.Satı, *Etnografya*, 1326-1324/1908, s: 2

¹⁵⁴ M.Satı, *Etnografya*, 1326-1324/1908, s: 4

det ve Kesret-i Nevi Meselesi, Teşekkül-i Uruk, Irklar ve Kavimler başlıklarından oluşur. İkinci bölümü, Uruk ve Akvam-ı Kablettarihiyye başlığı altında, İlk İnsanlar, Hacer-i Maktu Devri, Hacer-i Mücella Devri, Tunç Devri, Demir Devri; Birinci Kısım, Tasvir ve Tasnif-i Akvam, Okyanusya Akvamı, Avustralyalılar, Tasmanyalılar, Melenezya veya Papua Irkı ve Akvamı, Polonezya Irkı ve Akvamı, Negrito Irkı ve Akvamı, Endonezya Irkı ve Akvamı, Afrika Irk ve Akvamı, Buşiman Irk ve Akvamı, Zenci Irk ve Akvamı, Habeş Irk ve Akvamı, Kulasandalar, Amerika Akvamı, Eskimo Irk ve Akvamı, Porojlar, Eski Meksikalılar, Amerika-yı Cenubi Irk ve Akvamı, Asya Irk ve Akvamı, Çinliler, Hindiçini Akvamı, Annamlılar, Taylar, Kamboçlular, Birmanlar, Tibetliler, Tunguzlar, Koreliler, Samoyedler, Kamçadalılar, *Türkler ve Akvamı*, Türkmenler, Yakutlar, Kırgızlar, Özbekler, *Hindistan Akvamı ve Hindliler*, Kiptiler, İraniler, Araplar, İbraniler, Japonlar, *Avrupa Akvamı*, İngilizler, Almanlar, İskandinavyalılar, Fransızlar, İtalyanlar, Yunanlılar başlıklarını içerir.

Mekteb-i Mülkiye Etnografya muallimi,
Meşrutiyet döneminin önde gelen eğitimcisi
[Mustafa] Satı [El Hüsri]

Satı kaleme aldığı *Etnografya/ İlm-i Akvam* başlığın taşıyan kitabının giriş kısmında ondokuzuncu yüzyıl boyunca insanları, ırkları, kavimleri değişik yönleri ile anlama gayretlerinin sonucu olarak üç yeni bilim dalının ortaya çıktığından söz eder. Bunları *Antropoloji*, *Etnoloji* ve *Etnografya* olarak sıralar. *Etnografya*'nın Rumca "Etnos" ve "Grafos" kelimelerinden oluştuğunu ve "tasvir-i akvam" anlamına geldiğini belirtir. Etnoloji "mebhasü'l-akvam" yani "akvamın ahval-i umumiyesinden bâhis"tir; "her kavmi ayrı ayrı tedkik etmeyip bütün veya müteaddid akvama aid ahvali tedkik eyler". Antropoloji ise "mebahsü'l-beşer" yani "nev-i beşerin tarih-i tabiisidir" ve "suret-i umumiyyede insan ve insan ırklarının ahval-i maddiye ve maneviyesinden bâhisdir."¹⁵⁵ Dört yüz

¹⁵⁵ M. Satı[el Husri], *Etnografya – İlm-i Akvam*, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1327 ss: 6-7.

شبه بشریه آن خفوق و غیر ایدر . فقط پریتات زمره ستان خارج
چقارماز ؟ پوتون پوتلر ، پریتات زمره ستان بشر فسیله ست اوصاف
نیزه و عمویه ستان باشقه پوتلر دکادر .
۶- بعضی علما فسیله بشریه ک بو اوصاف نیرمه سی آرمه ندک
زاده و ضعیف شاقولیکه اجمت و پریرور ، اوصاف ساریمه یوکا تابع
به پوتلر تنبیه سی - عدا ایدر پورلر ، و دیورلرک : قرده عایدککی

(شکل ۶) انسان دماغی (تعاریف و تلافیق چوقدر)

کی اتی . قرده شبه بشریه ککی کی مال و ضعیف تره باشی اتحق
قوتانی و یوکا فسیله ساریمه ندک موازنه طوره بیلر : بو عصبه
پر طرفدن حمود قزییه و پر طرفدن حقفه مر بوط اولدق قزی و دماغ
تفاضل ایندک کیری ایچون حقن چوق اعتیق ایدر ، و اولک واجینده کی
دماغ تنبیه مالع اولورلر . بشر ککی کی شاقولی پر وضعیته اینسه

تکملیری حیوانا نده و وارد بکمر . چونکه حیوانا نده - قاتیشیت
اقوام کی - بر چوق اشیا یی ذی مام و حیات طن اینشکری و بر
چوق فسیله ستان پوتلر چوق خوف و تحاشی کوسته دکاری بر چوق
حرکتلر ندک کوشا عایدکدر .

۷- و اصل : فسیله عمویه اعتبار لیه انسان حیوانا نده و یوکا
طرح دکادر : پوتون احوال فکریه بشریه ککی - بیط برر شکلی ، ابتدائی

(شکل ۵) نه پورلر دماغی تعاریف و تلافیق آددر)

برر تحشی حیوانا نده موجوددر . اولک ایچون انسانک موافق سلسله
حیوانا نده ، کمالی اولان پریتات زمره ستان پوتلر . وسعت
طبیعه ک شاقولیک ، دماغ و زوایه وجهیه ک بویوککی ، عقل
و دماغ تکملی . و ایخصوصی لطف و تکامل قابلیت انسان قورده

Şempanze ve İnsan Beyinleri Satı, Etnografya. ss:24-25

sekiz sayfa ve zengin görsel malzeme içeren kitap şu başlıklardan oluşur; Med-hal, Ahval-i Umumiye-i Beşer, Mâlumat-ı Antropolojya, İnsanın Tabiattaki Mev-kii, Beşerin Vahdet veya Kesret-i Nevîyeti, Şekl-i Uruk, Beşerin Evaili, Ahval-i Umumiye-yi Akvam, Beden, Lisan, İşaret, Yazı, Hayat-ı Maddiye, Gıda, Ateş, Mesken, Libas, Maişet, Alet, Hayat-ı Ruhiye, Oyun ve Eğlence, Sanayi-i Nefi-se, İtikad, Mâlumat, Hayat-ı İçtimaiyye, Aile Teşkilatı, Teşkilat-ı İçtimaiyye, Ti-carete ve İhtilat, Tesir-i Muhitat, Tasvir ve Tasnif-i Akvam, Okyanusya, Amerika Akvamı, Afrika, Asya, Avrupa, Hatime .

Meşrutiyet döneminde etnografyayı konu alan bir diğer kitap Şehbender-zade Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Akvam-ı Cihan* adlı eseridir. Kitabın girişine Şeh-benderzade "Kütüb-i mukaddesede insanın ilk vatanı, menşe-i hakkında sa-rahata-i kâfiye yok(.) İnsan hangi kıtada zuhur etti? Mehd-i âdemiyyet neresidir? gibi sorularla başlar. İnsanın geçmişinin yüzbinlerce yıl geriye gittiğini belir-ten Ahmed Hilmi, yapılan yeni keşifler neticesinde insanın öteden beri dün-yanın çeşitli yerlerinden dağılmış olduğunun ortaya çıktığını ifade eder. İnsa-nın ilk ortaya çıktığı yerin Asya'nın değişik bölgeleri ya da Avusturalya olup

olmadığı konusunda da bilim adamları ortak bir görüşe sahip değildir der. Çeşitli göçler ve karşılaşmalarla insan ırklarının giderek melezleştiğini ve bu eski insanların göç yollarını "Etnografya ve ensal-i kadime uleması"nın bir ölçüde takip edebilmekte olduğunu belirtir. Şehbenderzade'ye göre "ekser ulema küre-i arz üzerinde olan mevcut insanları renkleri itibarıyla dört büyük sınıfa taksim etmektedir ki bunların her birine 'ırk' namı verilir"¹⁵⁶ diyerek kabul ettiği ırk tasnifi ve tanımını ortaya koyar. Daha sonra bu ırkları ve özelliklerini anlatmaya geçer. Tek cilt halinde iki kitaptan oluşan zengin görsel malzemeli 144 sayfalık kitap şu bölümlerden meydana gelir: Mukaddime, Mazi ve İstikbal, Asya Kıtası, Akvam-ı Osmaniye, Kavm-i Necib-i Arab, Türkler, Kürdler, Lazlar, Tatarlar, Boşnaklar, Pomaklar, Çerkesler ve Kafkasyalılar, Berberiler, Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Sırbalar, Ulahlar, İsraililer, Akvam-ı Osmaniye Hakkında Mülâhazat: Edyan, Mezahib ve Âdât, İranîler, Afgan, Beluciler, Kırgızlar – Özbekler – Tacikler, Buryatlar, Yakutlar, Samoyedler, Moğollar, Çinliler, Japonlar, Koreliler, Tibet, Hindular, Seylan Adası, Keşmir Ahalisi, Aryaniler, Brahmanlar, Hind-i Çinî, Asya Kıtası Hakkında Bazı Mütalaat (Birinci cildin sonu). İkinci Kitap: Afrika, Sahra-yı Kebir, Sudan, Mısır, Afrika, Âlem-i İslam, Zenciler ve Melezler, Afrika-yı Şarki, Avustralya.

Osmanlı döneminde yayınlanmış, etnografya/etnoloji ve antropoloji bağlamında ele alınabilecek bir diğer eser ise Ebüzziya Tevfik'in, Kitabhane-i Meşahir sersinde yer alan *Buffon*¹⁵⁷ adlı eseridir. Kitap, etnoloji/etnografya ve antropoloji alanında batıdaki öncü isimlerden birini ele almış olması kadar, *Tarih-i Tabii* adlı eserinin tercüme edilmiş olması dolayısıyla daha önceki dönem-

Akvam-ı Cihan kitabının yazarı
Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi

¹⁵⁶ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Akvam-ı Cihan*, Konstantiniyye: Matbaa-i Hikmet 1329. ss: 4-5

¹⁵⁷ Ebüzziya Tevfik, *Buffon*, Konstantaniye : Matbaa-i Ebüzziya, 1300

Şehbenderzade Filibeli
Ahmed Hilmi

Akvam-ı Cihan

İkinci Kitab

Afrika

Hikmet Matbaası

1329

Her Hakkı Mahfuzdur

de de Buffon'un Osmanlı aydını tarafından bilindiğine dair bilgi vermesiyle de önemlidir: "Büfon bizce dahi maruftur. Çünkü eşher-i âsârı olan Tarih-i Tabiiyesi bundan seksen sene mukaddem Türkçe'mize tercüme edilmiş (Selim-i Sâlis'in reisül etibbâsı olan Behçet Efendi marifetiyle lisanımıza nakledilmiş ve altmışbeş sene sonra birinci defa olarak Tasvir-i Efkar'da tefrika suretiyle neşrolunmuştur)¹⁵⁸. Ebüzziya Tevfik, bu anlamda kendisinin şimdiye kadar Buffon hakkında bilinenlere ilaveler yapmak ve bilim adamı hakkında derli toplu bir metin ortaya amacıyla bu eseri kaleme aldığını şu ifadelerle belirtir: "(.)Binaenaleyh mahsul-i tettebbuatından milletimiz dahi müstefid olmuş ise de şimdiye kadar güzeran-ı hayatına dair hiç bir yerde topluca malumat verilmemiştir. Binaenaleyh şu eser-i naçizde müşarünileyhin ahval-i hususiyelerini ve âlem-i insaniyete ifa eylediği hidemât-ı bergüzidesini ashab-ı mütalaaya mücmelen bildireceğiz."¹⁵⁹

Ebüzziya Tevfik, Buffon'un Fransızca bilen ve bilime ilgi duyan herkes tarafından bilinecek kadar meşhur ve eserleri nedeniyle o oranda önemli olduğunu şöyle anlatır; "Büfon namı umumen akvam-ı mütemeddine indinde malumdur. Bahusus Büfon'un hem ecille-i tabiiyundan ve hem uzema-yı ashab-ı kalemden bir hakim-i züfünûn olduğunu Fransız

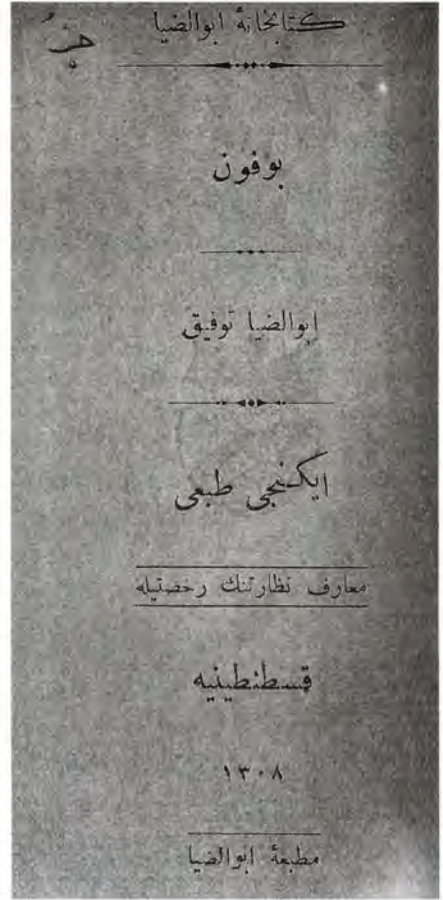
¹⁵⁸ Ebüzziya Tevfik, **Buffon**, s: 4; Buffon, **Tarih-i Tabii**, (çeviren. Hekimbaşı Mustafa Behçet), II Cilt, İstanbul: Tasvir-i Efkar Gazetesi, 1281/1864.

¹⁵⁹ Ebüzziya Tevfik, **Buffon**, ss: 3-4.

lisanına intisabı olanların cümlesi bilir; zira Fransız âsâr-ı edebiyyesinden müntehab namıyla Fransa'da ne kadar mecmua neşrolunmuş ise cümlesinde Büfon'un muharreratından bir kaç esere tesadüf olunmak mukarrerdir. Elan Fransa'da erbab-ı şebab için veyahud âsâr-ı edebiyeye tedrisiyle kuvve-i irfan ve idraklerine küşâyış verilmek istenilen mekâtib-i ibtidaiyye şakirdanına mahsus olarak Bufon unvanıyla müşâ-rünileyhin külliyyatından müntehab nev nev eserler neşrolunmaktadır. Hele hiç bir mekteb yoktur ki ahlak veya inşa dersi verilirken şakirdana tarih-i tabiiyyeden bir kaç ibare veya iki cümle yazdırılmamış olsun."¹⁶⁰

Devamında Buffon'un 1739 yılında henüz 32 yaşındayken, o tarihlerde Kral Bahçesi olarak bilinen *Jardin des Plantes*'a "nazır" olduğunu söyler. Bu memuriyetin Buffon'un hayatı için önemli bir dönüm noktası olduğunu ise Ebüzziya şöyle anlatır; "İşte Bufon'un güzêrân-ı hayatına aid vekayii en mühimi bu memuriyet olmuştur; zira o zamana kadar intihab-ı meslek hususunda mütereddid bulunduğu gibi cidden iştigal edeceği fenni dahi o güne kadar kararlaştıramamış idi. Binaenaleyh bu bahçeye nazır nasb olunduktan sonra tarih-i tabii ile iştigal etmeye katiiyen karar vermiştir."¹⁶¹ Ebüzziya, kitabında Buffon'un doğa tarihi anlayışının sadece bitkiler üzerinde değil, dağlar, ormanlar, madenler, hayvanlar ve insanları da içine aldığını vurguluyor.¹⁶²

Buffon'un özel hayatının ayrıntılarına da değinirken, kendisine altmışbeş sene hizmet eden Joseph isimli bir uşağı olduğunu ifade eder ve Buffon'la, Joseph hakkında şu hikâ-

Kitabhane-i Ebüzziya

Büfon

Ebüzziya Tevfik

İkinci Tabı

Maarif Nezareti'nin Ruhsatıyla

Konstantiniyye

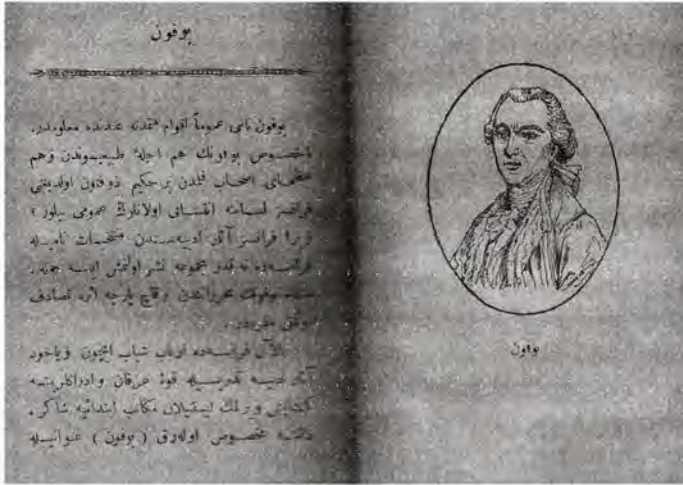
1308

Matbaa-i Ebüzziya

¹⁶⁰ Ebüzziya Tevfik, **Buffon**, s. 10.

¹⁶¹ Ebüzziya Tevfik, **Buffon**, s. 10.

¹⁶² Ebüzziya Tevfik, **Buffon**, s. 11-12.

Ebüzziya Tevfik'in kitabının ikinci baskısında Buffon resmi

yeyi nakleder; "Bilimsel faaliyetlerle daha yoğun olarak uğraşmak isteyen Büfon, uşağı Jozef'ten kendisini her sabah altıda kaldırabilirse üç frank fazladan bahşiş vereceğini söyler. Ertesi sabah bunu deneyen Jozef'e "Be herif! Sen benim uyukumun kâhyası mısın?" diyerek hiddetlenen Büfon yorganı başına çekerek uyumaya devam eder. Bu durum birkaç gün böyle devam eder. En sonunda Jozef

bir sabah yorganı kaldırarak "bir kadeh suyu Büfon'un göğsüne boşaltır ve odadan firar eder." Bunun üzerine çingırağı çalar. Jozef'i odaya davet eden Büfon bu sefer "Dostum! Bana çamaşır getir! Lakin ileride bozuşmamaya çalışalım. Çünkü bozuşur isek ikimiz de mutazzarrır oluruz. Al şu üç frankı bu sabah hak ettin" der.¹⁶³ Ebüzziya'ya göre "sonraları Büfon bu bir kadeh su vakasını dostlarına ve hususiyle tembelliğe mâil gençlere hikâye eder" ve "Tarih-i Tabii'min dört büyük cildini bizim Jozef'in sayesinde yazmaya muvaffak oldum" der.¹⁶⁴ Ebüzziya, Buffon'a benzer biçimde kendisine bu kadar hacimli eserleri ömrüne nasıl sığdırabildiği sorulduğunda "Elli sene bilâfâsıla yazıhanemin önünden ayrılmayarak ve her türlü ezvak ve ataleti terk ederek muvaffak oldum"¹⁶⁵ cevabını verdiğini de okuyucuya aktarır.

Osmanlı dönemi etnografya/etnoloji ve antropoloji içerikli kitaplar genel hatları itibarıyla ele alınıp, süreli yayınlarla birlikte düşünüldüğünde bunların muhteva ve bilimsel nitelik açısından batıya bire bir seviyeyle yaklaştığı söylenemez. Ancak durum dönemin inanç ve düşünce sistematığı açısından değerlendirildiğinde ilgili disiplinlerin akademik seviyede inşası, bu coğrafyaya girişi anlamında miladından söz ederken –genel olarak- Meşrutiyet ve hatta sadece Cumhuriyet dönemini ele almak da eksik ve bir o kadar yanlış ve yanıltıcı bir yaklaşımdır.

¹⁶³ Ebüzziya Tevfik, *Buffon*, ss: 13-15.

¹⁶⁴ Ebüzziya Tevfik, *Buffon*, s. 15.

¹⁶⁵ Ebüzziya Tevfik, *Buffon*, s. 21.

D- MEKTEB-İ MÜLKİYE MÜFREDATI VE ETNOGRAFYA DERSİ: ANDREAS DAVID MORDTMANN - OSMAN BEY VE İLM-İ AHVAL-İ AKVAM

Etnografya'nın Osmanlı Döneminde bir ders olarak yer alışı ve içerik itibarıyla Türkiye'ye adapte ediliş biçiminin değerlendirilmesi konunun daha açık bir biçimde ortaya konması bakımından önemlidir. Bunun yanında etnografya dersinin Türkiye'deki başlangıç tarihi olarak –genellikle konu ile ilgili bütün kaynakların gösterdiği biçimde- 1908 Meşrutiyeti'ni kabul etmek yerine meseleyi daha doğru bir şekilde ele alarak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına götürmek gerekir.

Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) kadar sorgulayıcı ya da pozitif bilimlerin perspektifinden bir bakış açısı ile olmasa da önceki dönemde başkasını ya da diğerini tanımak çabası niteliğinde etnografik düşüncenin/*Etnografya*'nın Osmanlı aydınının gündemine geldiğini söylemek bu dönemde daha çok biyoloji, jeoloji ve coğrafya bağlamında erken antropolojik düşünce dönemi denilebilecek bir bakış açısı bahis konusudur.. Bu bağlamda *Etnografya*'nın bir ders olarak *Mektebi Mülkiye*'nin müfredatına girmesi, dönemin tanınmış etnologlarından biri olan Andreas David Mordtmann'ın (1811-1879) bu kurumda *Etnografya* dersi vermiş olması ve okulun 1877 sonrası yeni dönem ilk mezunlarından -Mordtmann'ın öğrencisi- Osman Efendi'nin (1856-1920) ders notlarını kendi üslubu ve algılayışıyla *İlm-i Ahval-i Akvam* başlığı ile kitap haline getirmesi kayda değer dönüm noktalarıdır. 1885 tarihli bu kitabın içeriğinden önce *Mektebi Mülkiye* müfredatında *Etnografya* dersinin konumuna bakmak dönemin doğru algılanması açısından önem taşımaktadır.

Mülkiye Mektebi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e intikal eden ve maksadı değişmeyen kurumlardandır. Gerek Osmanlı'da gerekse Cumhuriyet devrinde devletin idarî kadrosunun kimliğini şekillendirmesinin yanında eğitim modeli olarak da sürekli değişimin ve yenileşmenin önemli öncülerinden biri olmuştur.

Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) son dönemlerinde tüm eğitim kurumlarını kapsayan yenileşme, ıslah ve genişletme çalışmaları Mülkiye Mektebi için de düşünülmüş ancak dönemin siyasi olayları nedeniyle bu mümkün olmamıştır. Mektebin kapsamlı olarak iyileştirilmesi, genişletilmesi "yüksek tahsil müessesesi"¹⁶⁶ haline getirilmesi Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemine rastlar. Ali Çankaya'nın kapsamlı Mülkiye Mektebi tarihinde de yer aldığı gibi Sadaret'in danışma meclisine ıslah çalışmaları ile ilgili tüm kararların alınması isteğini bildirmesi üzerine *Takvim-i Vekayi'* de 4 Muharrem 1294/19 Ocak 1877 tarihinde konuya ilişkin resmî tebliğ yayımlanır. Yine Mülkiye Mektebi ile ilgili Şura-yı Devlet tarafından hazırlanan kapsamlı bir kanun tasarısında müfredat çerçevesinde derslerin adları ve eğitim dilinin de ele alındığı anlaşılr. Eğitim dili ile ilgili olarak hazırlanan taslakta "Tarih-i Umumî, Coğrafya-yı Umumî, İlm-i Hukuk-ı Milel, Riyaziyat, Fenn-i Tedbir-i Memleket, İlm-i Asâr-ı Atika, Mebadi-i Ulûm-ı Tabiiye derslerinin münhasıran Fransızca ve kalan derslerin de Lisan-ı Osmanî üzere" öğretilmesi maddesi Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ tarafından görüşüldüğünde, Fransızca'nın öğrenci için güçlük doğuracağı ve esasen tüm ders kitaplarının Fransızca'dan tercüme edilmiş olmaları nedeniyle kabul edilmemiştir.¹⁶⁷

1877 tarihinde ıslah edilerek yeniden açılan Mülkiye Mektebi'nin örgütleniş biçimi ve müfredata ilişkin yeniden yapılanmasında 1871 tarihinde kurulan Paris Serbest Siyasi İlimler Mektebi'nin tesiri olduğuna dikkati çeken Çankaya bu durumu dönemin düşünsel ve sosyal ikliminde Fransız kültürünün hâkim olması ile açıklar.

Mektebi Mülkiye'nin müfredatında dördüncü sınıf için Tercüme, Memalik-i Osmaniyenin Mufasssal Coğrafyası, İstatistik, İlm-i Servet gibi derslerin yanı sıra *Etnografi* yani *İlm-i Akvam'*ın varlığı dikkat çeker. Giriş koşullarının oldukça ağır olduğu nizamnamede bir diğer dikkati çeken nokta ise ilk açılışından itibaren okulda dönemin koşulları ve Osmanlı'nın dünya ile etkileşiminin sınırları düşünüldüğünde, ileri bilim dallarını içeren derslerin okutulmasıdır. Çankaya, bu konuda gerek o gün gerekse ilerleyen dönemlerde "önemini koruyan" diye nitelediği *Etnografi* ve *Asâr-ı Atika* (arkeoloji) derslerini örnek göstererek okulun müfredatının güçlü ve bir o kadar da modern olduğuna değinir.¹⁶⁸

Mülkiye'nin 1877 yılında ıslahen açılışı sırasında önemsenen ve titizlikle üzerinde durulan bir diğer mesele ise akademik ve idarî kadronun oluşturulma-

¹⁶⁶ (Mücellitoğlu Ali Çankaya), *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Örnek Matbaası 1954. s. 32.

¹⁶⁷ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası 1977. ss: 602-603.

¹⁶⁸ Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 1, s. 46.

sıdır. Çankaya, Abdülhamid'in önemsemiştiği bu mektebin kadrosunun da bizzat padişahın isteği doğrultusunda o dönemin seçkin düşünürlerinin hoca olarak atanmasıyla oluştuğunu belirtir. Paris Osmanlı Mektebi Müdürü Ferik Ali Nizamî Paşa'nın (1821-1893) mektep nâzırı olarak görev yaptığı kadroda *İlm-i Servet ve Usul-i İdare* müderrisliğine 4 Aralık 1877 günü açılış dersini verecek olan Sakızlı Ohannes Efendi'nin (1836-1912) tayin edilmesinin yanı sıra *Coğrafya*, *Etnografi* ve *İstatistik* derslerinin müderrisliğine de kayıtlarda geçtiği şekliyle Mösyö Mordtmann (Andreas David Mordtmann) atanmıştır.¹⁶⁹

Yeni Mekteb-i Mülkiye'nin 1879 yılında diplomalarını almaya hak kazanmış ilk mezunları¹⁷⁰ açık olan kaymakamlıklara atanmışlar ve 5 Aralık 1879 Cuma günü Sultan Abdülhamid tarafından beşinci rütbeden Nişan-ı Osmanî ile ödüllendirilmişlerdir. Bu ilk mezunlardan biri Mordtmann'ın ölümünün ardından okulda Ser-mubassır olan ve onun *Etnografya* dersinin notlarını *İlm-i Ahval-i Akvam* adıyla bastırdığı kitapta toplayan Osman Efendi daha sonraki unvanı ile Osman Paşa'dır.

Mektebi Mülkiye'de *Etnografya* dersi nedeniyle yolları kesişen Osman Paşa ile dönemin ünlü etnologlarından ve Mülkiye'nin *Osmanlı Coğrafyası*, *İstatistik ve Etnografya* hocası¹⁷¹ Andreas David Mordtmann, hoca-öğrenci ilişkisini Mordtmann'ın 31 Aralık 1879'da ölümünden sonra da bir başka boyutta devam ettireceklerdir.

Andreas David Mordtmann
Mekteb-i Mülkiye'de Etnografya
muallimi olduğu günlerde (İstanbul Alman
Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi)

¹⁶⁹ Çankaya, Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 1. s. 38,

¹⁷⁰ 25 Şaban 1296/14 Ağustos 1879'da Osman Bey'le beraber okuldan mezun olan on iki kişinin isimleri Hüseyin Kazım, Tıngır, Murad Ragıp, Mağakayan, Mehmed Kamil, Mehmed Hasib, Mavro Kordato, Mehmed Reşid, Namyas, Sarafyan, Hüseyin ve Hasan Fehmi Efendi'lerdir. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti: Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, (hazırlayan: Taceddin Kayaoglu), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s: 171

¹⁷¹ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 1, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969. ss. 146,

1879-1880 ders yılı başında “Nizamname-i Esasî”ye uygun olarak üçüncü sınıfın da açılmasıyla *Mekteb-i Mülkiye*’de tüm sınıflar tamamlanmıştır. Bu doğrultuda derslerin de belli bir tasnifle sınıflara uygun bir biçimde müfredatta yerleştirilmiş olduğu dikkati çeker. Buna göre Mülkiye kısmında 4¹⁷² ve 5. sınıfa duhul dersleri arasında *Etnografya* da yer almaktadır.¹⁷³ 1895 yılına kadar okutulan *Etnografya* müfredatta dördüncü sınıf dersi olarak gözükmektedir.¹⁷⁴

Mülkiye’nin tarihinde müfredatı oluşturan dersler ve içerikleri meselesi gerek Osmanlı’nın gerek Cumhuriyet döneminin düşünsel ve siyasî iklimine uygun olarak zaman zaman değişiklikler göstermiştir. Mülkiye’deki dersleri ve içeriklerini, okutuldukları dönemler ele alınarak Osmanlı’dan bugüne bu coğrafyaya hâkim olan siyasî ve düşünsel iklimi yorumlamak mümkündür denebilir. Siyaset adamı yetiştiren bu köklü kurumun zaman zaman politik nedenlerle ve siyasetçi profilindeki değişimlere paralel olarak ders içeriklerinin de sorgulandığı Mülkiye müfredat tarihine bakarak anlaşılabılır.

Bu anlamda 1886 yılında derslerde yapılan değişiklik, dinî eğitimin kuvvetlendirilip, bu konuda bilgiler verecek derslerin fazlalaştırılması, Şeyhülislam ile Mülkiye Müdür Muavini’nin bir araya gelerek idadî ve yüksek kısımlara Ulûm-ı Diniyye, Akaid-i İslamiyye derslerini koyarak öğrencilerin namaz kılması için sıkı tedbirler alınmasını içerir.¹⁷⁵ *Etnografya* dersinin Mülkiye Mektebi müfredatında yer aldığı ve yasaklı olduğu dönemler kayda değer bir biçimde yine dönemin siyasî atmosferine ve toplumun düşünsel iklimine ışık tutar niteliktedir. Çankaya’nın ders ve öğretmen değişiklikleri diye adlandırarak kaleme aldığı bölümlerde *Etnografya* dersinin bu dönemlerde programda mevcut olduğu açık bir biçimde göze çarpmaktadır. Bununla beraber yapılan değişiklikler bağlamında dersin akıbeti takip edildiğinde özellikle ismen diğer dersler gibi kaldırıldığı zikredilmez; ancak tablolastırılan kısımlardan bir sonuca varmak mümkündür.

1908’e kadar olan ıslahen yeniden açılış döneminde *Etnografya* dersi *Asâr-ı Atika* ve diğer dersler gibi Mordtmann tarafından verildiği belirtilerek müfredatta yer alırken, Çankaya’nın 1884’den 1891 yılına kadar derslerde yapılan değişiklikler olarak verdiği tabloda *Etnografya* ile ilgili bir değişiklik bulunmamaktadır.

Müderrislerin tercüme-i hallerine yer verilen bölümde Müderris Jan Aristoklis (1831-1898) hakkında “Mektebi Mülkiye’nin yüksek öğretim müessesese-

¹⁷² Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*: s: 170

¹⁷³ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 1, ss. 146

¹⁷⁴ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*: s:170

¹⁷⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 1, s. 183.

si olarak açılışından sonra 1877'de 'ilm'ül ensab' adıyla *Etnografya* dersi müderrisliğine, 1882'de ek görev olarak Darülfünun edebiyat şubesinde aynı ders müderrisliğine getirildiğinden ve 1888 yılında Mülkiye'den *Etnografya* dersinin kalkmasıyla bu görevinden ayrıldığından"¹⁷⁶ bahsedilir. Ancak *Etnografya* dersinin 1895'e kadar okutulduğu bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Buna göre Aristoklis Efendi ondört senden beri *Mekteb-i Mülkiye*'de talim etmekte olduğu ilm-i ensab dersinin programdan ihraç ve maaşının kesilmesinden ötürü "idare ve maişetçe dıçar-ı müşkilat" olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁷ Türkiye'de etnografya dersinin yerleşmesinde Mülkiye Mektebi'nde ondört sene bu dersi veren Aristoklis Efendi'nin büyük bir rolü olmuştur.

Mektebi-i Mülkiye'de
Etnografya dersi hocası
Jan Aristoklis Efendi

Tüccardan Dimitraki Efendi'nin oğlu olan Jan Aristoklis, 1831'de Hasköy'de doğdu. Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nde ve Kuruçeşme Rum

Fener Mektebi'nde öğrenimini tamamladıktan sonra 1870'de Meclis-i Kebîr-i Maarif âzâsı olarak görev yapan Aristoklis, Mekteb-i Mülkiye yüksek öğrenim kurumuna dönüşünce 'ilm'ül-ensab' yani Etnografya dersi müderrisliğine getirildi. Bu dersi aynı unvanla 1882'den itibaren Darülfünun Edebiyat Şubesi'nde de vermeye başladı. Etnografya dersinin kaldırılması üzerine Mülkiye'den ayrıldı.¹⁷⁸ 1899'de İstanbul'da ölmüştür.¹⁷⁹

Öğrencilerinden Kırkor Kömürciyan (1868-1958) Aristoklis Efendi hakkında şu kısa bilgiyi verir: "Etnografya hocamız Aristoklis Efendi büyük bir filo-

¹⁷⁶ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt 2, s. 950.

¹⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO Dosya No: 685, Gömlek No: 51303, 2 Rebiülahir 1313/22 Eylül 1895.

¹⁷⁸ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt:II. Ankara: Mars Matbaası 1968 s: 950.

¹⁷⁹ Reşat Ekrem Koçu, "Aristoklis Efendi", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: 1959, s: 1012.

Etnografya

İlm-i Akvam

Ahval-i Umumiye-i Beşer

Ahval-i Umumiye-i Akvam Ahval-i
Hususiye-i Akvam

Muharriri :
M. Sati

Kitabhane-i İslam ve Askerî - İbrahim Hilmi
46 Babıali Caddesi 46

1330

Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı

zof ve pek kibar bir zat idi. Dersini Fransızca takrîr eder ve sınıfın en zayıf bir öğrencisinin bile kolayca anlayabileceği bir tarzda ders anlatmak iktidarına mâlik idi"¹⁸⁰ Reşat Ekrem Koçu ise "derslerinde sağlam ve derin bilgisi, takrirlerinde edibane zarafeti, talebelerine karşı gösterdiği bir baba şefkat ve muhabbeti ile" tanındığını ve "aile hayatının en acı günlerinde dahi mektep kapısından girerken yüzünde bir tebessüm" görüldüğünü, "şahsî kederlerimizi, ızdırablarımızı çocukların kaynaştığı yuvalara sokmamalıyız" dediğini aktarır ve Meclis-i Kebir-i Maarif¹⁸¹ âzâlığı ile "taltif" edildiğini belirtir.

Etnografya dersinin 1908'den sonra yeniden müfredata alınana kadar kaldırıldığını bu bilgiler ışığında söylemek mümkündür. Ancak ders yeni prog-

¹⁸⁰ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, s: 951.

¹⁸¹ Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, s: 1012.

ramda bir yıl yer alabilmiş ve 1909 yılında tekrar kaldırılmıştır. Bu durumu 23 Ekim 1910 tarihli bir arşiv belgesi de doğrulamaktadır. Buna göre "Mekteb-i Mülkiye'deki etnografya dersinin iptali dolayısıyla bu ders için getirilmiş olan alet, levha ve nümunelerin daha sonra iade etmek şartıyla Darulmuallimin İda-di Şubesi'ne gönderilmesi taleb" edilmektedir.¹⁸²

Mülkiye Mektebi'nden başka Darülfünun Edebiyat Şubesinde de etnografya ders programına girmiştir. Buna göre 1901-1902 ders yılında Coğrafya-yı Umumi ve Osmani ve Umrani ve Etnografya¹⁸³, 1915-1916 ders yılında da yine Faik Sabri [Duran] tarafından verilen coğrafya ve etnografya derslerini anmak mümkündür¹⁸⁴. 1901-1902 ders yılındaki Etnografya dersi Celal Bey tarafından verilmiştir¹⁸⁵.

¹⁸² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MF.MKT, Dosya No:1163, Gömlek No:11, 18 Şevval 1328/23 Ekim 1910.

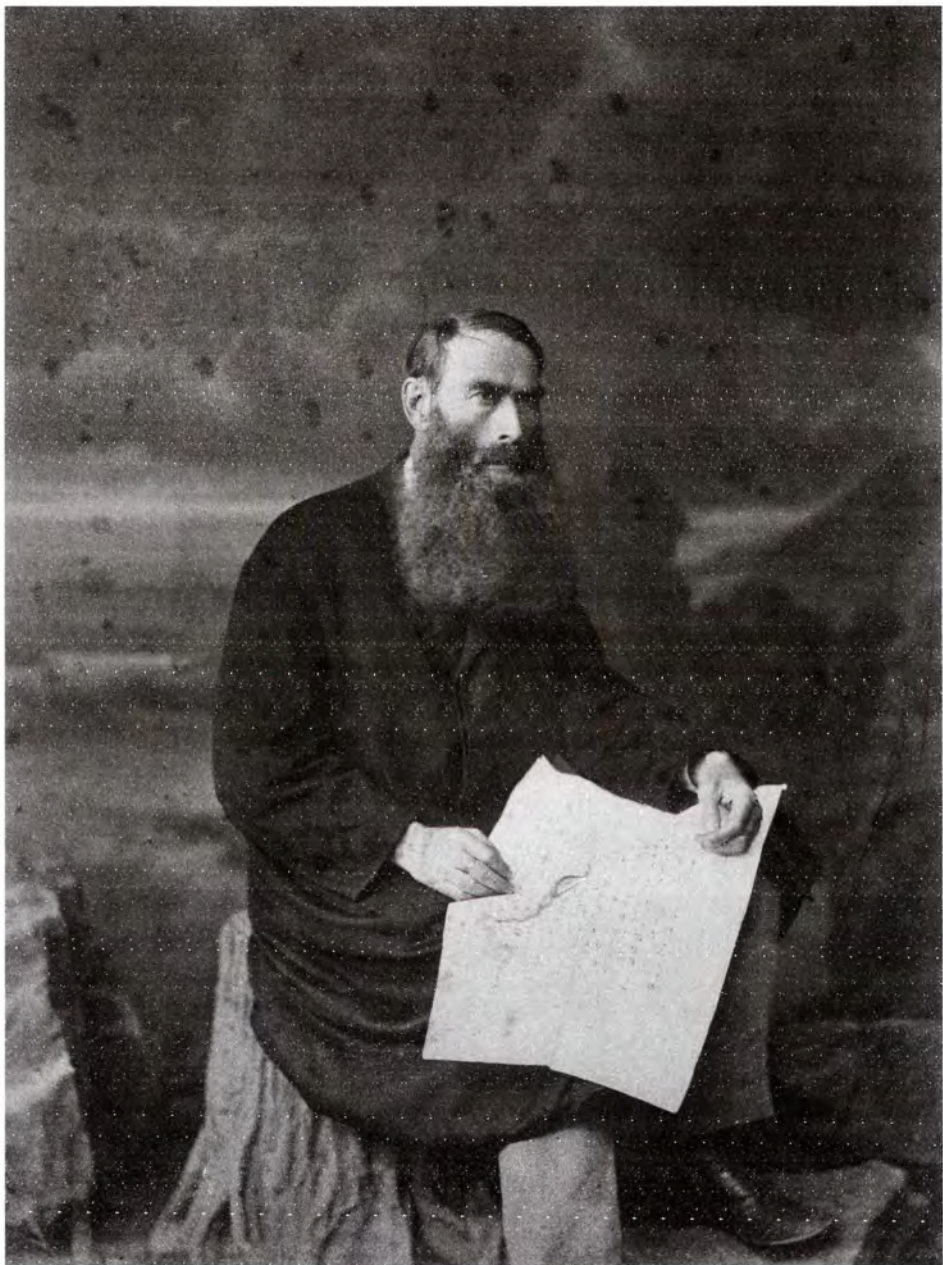
¹⁸³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darül Fünun*, Cild 1, İstanbul: IRCICA Yayınları, s. 196.

¹⁸⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darül Fünun*, s. 270.

¹⁸⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darül Fünun*, Cild 2, s. 573.

III
ANDREAS DAVID MORDTMANN
OSMAN BEY
VE
İLM-İ AHVAL-İ AKVAM

Andreas David Mordtmann
(İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi)
Stüdyoda padişaha sunduğu harita ile poz verirken.

A- ANDREAS DAVID MORDTMANN

(11 ŞUBAT 1811-31 ARALIK 1879)

Andreas David Mordtmann, 11 Şubat 1811'de Hamburg'da doğmuştur. 1813 yılında annesini, 1829 yılında babasını kaybettiğinden gençlik yılları zor geçmiştir.¹⁸⁶ Johanneums adlı bir okulda okurken klasik dillere olan yeteneğiyle dikkati çeken Andreas David babasının ölümü üzerine bir ilkokulda yardımcı öğretmen olarak çalışmaya başlamış ve bir süre özel dersler vermiştir. Kuzey Alman Konfederasyonu'na bağlı Hamburg Federe Devleti diplomatlarından Karl Sieveking tarafından himaye edilen Mordtmann önce Hamburg Senatosu'nda, 1840 yılında da Hamburg Şehir Kütüphanesi'nde görev alır.¹⁸⁷ Buradaki görevi Doğu yazmalarının katoloğunu hazırlamaktır. Mordtmann birçok Batı dilinin yanı sıra Arapça'ya da hâkimdir.¹⁸⁸ Coğrafyacı Karl Ritter, Mordtmann'a 1842 yılında El- İstahri'nin¹⁸⁹ "Memleketler Kitabı"nı çevirme-

¹⁸⁶ Semavi Eyice "Andreas David Mordtmann (Baba)", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:5, ss: 489-490, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, İstanbul.

¹⁸⁷ Hilal Görgün, "Andreas David Mordtmann", **Türkiye Diyanet Vakfı DİA İslam Ansiklopedisi**, Cilt:30, ss: 286-287, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, İstanbul.

¹⁸⁸ Eyice, "Mordtmann", ss: 489.

¹⁸⁹ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el -İstahri el Farisi (Ö. 340/951-952'den sonra). Eserleri günümüze ulaşan İslam coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olup Belh okuluna mensuptur. Kişisel bilgilerine ulaşamamıştır. (1950 yılında yayımlanan İslam Ansiklopedisi'nde kendisine atfedilen eserinde hal tercümesine dair bir bilgi yoktur. "İstahri", İslam Ansiklopedisi, Cilt 5/2 İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1950, ss: 1134) Nisbesinden İran'ın Fars Bölgesi'ndeki İstahr şehrinde olduğu anlaşılmaktadır. İstahri'nin eseri geleneksel Kitabul Mesalik ve'l Memalik adını taşımasına rağmen Ebu Zeyd el Belhi'nin yenilikçi üslubunu yansıtır. Eser, asıl konusu olan müsümanların yaşadığı dünyayı yirmi "iklim"e ayırır ve iklim kelimesini daha çok İran'daki "kişver"e yakın biçimde "idari bölge" anlamında kullanır. İstahri kitabını Belhi metoduna uygun olarak kaleme aldığını söyler. Onun bilgi kaynakları, genelde seyahatlerinden elde ettiği görgüye dayalı haberlerle çağdaşı coğrafyacıların eserleridir. İstahri, yeryüzünün meskûn kısmıyla ilgili kara ve deniz ölçülerini kaydettiği bir girişten sonra bölgelerin ta-

sini önermiştir. Sözlük çalışmaları ve Fas ile ilgili bir kitap çevirisinin ardından 1844 yılında bu kitabı tercüme eder ve bu çeviri ve diğer çalışmalarının başarılı bulunmasının neticesinde A.D.Mordtmann'a Kiel Üniversitesi Felsefe Fakültesi tarafından doktor ünvanı verilir. Mordtmann, Almanya Kentleri Birliği olan Hansa'nın İstanbul temsilciliğinde görev yapmak üzere 25 Ocak 1846'da İstanbul'a gelmiştir. 1859 yılında Hansa Devletleri'nin yerini Prusya alınca görevi sona ermesine rağmen ülkesine dönmemiştir.¹⁹⁰ Hansa temsilciliği sırasında Fuad Paşa tarafından A.D. Mordtmann'a görev tanımı ve emrindeki memurlar ile ilgili bilgi edinmek amacıyla 18 Mart 1859 yılında bir mektup kaleme alındığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹⁹¹

Mordtmann, 1860 yılında Osmanlı devleti hizmetine girerek aynı yıl kurulan ticaret mahkemelerinde yargıç olarak çalışmaya başlar. 27 Kasım 1871'de Sadrazam Mahmud Nedim Paşa tarafından görevden alınır. Daha sonraki dönemde kendisine devlette görev alması için tekliflerde bulunulsa da kendisi görev almayıp bilimsel çalışmalar yapmayı tercih ettiğini belirtir. 1872-1873 Ekim arasında İstanbul'da yayımlanan ve Paul Fesch'e göre Rum toplumunun söz-

❖ numuna geçer. Esere önce Belh okulu tarzında Arabistan'ın tasviriyle başlanır; sonraki bölümlerde Avrupalılar'la meskûn olan bölgelerden bahsedilir. Fars denizine (Hint Okyanusu) ayrılan kısımdan sonra Magrib, Endülüis, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Huzistan, Fars, Kirman, Sind, Ermenistan, Arran, Azerbeycan, Cibâl, Deylem, Hazar Denizi, Doğu İran ve Maveraahûnnehir'e ayrılan bölümler gelir. Eserde her bölge (iklim)için ilk defa şehirler tanıtılır; ardından nehirler, dağlar, nüfus ve menziller hakkında bilgi verilir. Elde edilen yeni bilgiler bu plana göre metne yerleştirilir ve bunlara resmi belgeler ile bazı tarihi bilgiler eklenir. Bölgele-
rin tanımı eserde geniş ve kapsamlı bir biçimde yapılmış, bu arada şehir ve kasabaların bir kısmının topografik ayrıntılarına da inilmiştir. Müellif, yol güzergahlarını ve menzillerin arasındaki mesafeleri kesin olarak verir. Fiziki Coğrafya, antropoloji, eski Yunan mitleri ile Arap geleneğinin bir karışımı gibidir. (.) 318-320 (930-932) ile 340 (951-952) yılları arasında telif edilen Kitabü'l Mesalik ve'l Memalik (Mesalikü'l-memalik) sadece Arap okuyucularına mahsus kalmamış Farsça'ya birçok kez çevrilmiştir. Eser Osmanlı coğrafyacıları tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Kitabın 134. Bölümü, tam ve özet yazma nüshalar halinde değişik kütüphanelerde bulunmaktadır. Bunların çoğunda haritaların tamamı mevcuttur. Esere ait muhtasar bir nüshanın faksimile neşri J.H.Moller tarafından yapılmış bu nüshayı Andreas David Mordtmann 1945 yılında Hamburg'da Almanca'ya çevirmiştir. Daha sonra eseri Michael Jan de Goeje 1870 yılında, 589 (1193) istinsah tarihli Berlin yazmasını esas alarak neşretmiştir. Bunu, Kahire Darü'l kütüb'l Mısırye'de bulunan üç yazmadan yararlanılarak yapılan yeni bir neşri takip etmiştir. (nşr. Muhammed Cabir Abdülal el-Hini, Kahire, 1381-1961). Eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde altı, Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç yazma nüshası daha vardır. Kitabın eski farsça tercümesi İrec Efşar tarafından yayımlanmıştır. (Marina A. Tolmacheva, "Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el -İstahri el Farisi (Ö.340/951-952'den sonra)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İstanbul: 2001, ss: 203-205.)

¹⁹⁰ Eyice, 1994, ss: 489.

¹⁹¹ Fuad Paşa'dan Mordtmann'a Fransızca Mektup, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Y.EE. 14.Ş.1296 Dosya no: 94, Gömlek no: 26

cüsü, Babinger'e göre de Alman yanlısı *Phare du Bosphore* gazetesinin yayın müdürlüğünü yapmıştır.¹⁹² Münif Paşa'nın (1839-1910) yakın dostu olan Mordtmann, Paşa'nın Maarif nazırlığı döneminde 1877 yılında Mekteb-i Mülkiye'de istatistik, coğrafya ve etnografi müderrisi olarak görev yapmıştır.¹⁹³

Andreas David Mordtmann'ın hayatının büyük bir bölümünü Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Osmanlı gibi eğitimci ve memur olarak geçirmiş, Osmanlı coğrafyasında -damadı Ömer Paşa'nın mevkii ve görevlerinin sağladığı kolaylıkla- çeşitli

seyahatler yaparak gözlemlerini derinlemesine notlandırmış olmasına rağmen bakış açısını bir oryantalist olmaktan öteye taşıyamamıştır. Diplomat olarak görev yaptığı dönemde Osmanlı Devletindeki gelişmeleri ya da olup bitenleri oryantalist bir diplomat gözüyle Alman kamuoyuna ve doğal olarak ilgili mercilere zaman zaman rapor olarak zaman zaman da çeşitli gazete ve dergilerde neşrettiği haber niteliğindeki yazıları ile nakletmiş olması Alman diplomasisinin ve kamuoyunun zihninde dönemin Osmanlı algısını ortaya koyması açısından bugünün araştırmacıları için önemlidir.

Mordtmann'ın katı Protestan kimliğinin Alman olmasının daima önüne geçmiş olduğu söylenebilir. Bu anlamda Osmanlı'da yaşayan Protestan cemaatinin önde gelen isimlerinden biri olan Mordtmann daima cemaatin sorunlarını çözmek üzere çalışmayı kendine misyon edinmiştir. Oryantalist diplomatın Osmanlı'da yaşadığı dönemde Pera'da Protestanların, Katoliklere nazaran ibadet etme olanakları birkaç şapel ile sınırlıydı. Yeni Alman Protestan cemaati, Rahip Konstantin Schlottmann (1819-1887) önderliğinde kalıcı bir rahibe sahip ol-

Andreas David Mordtmann
Kurulmasında etkin rol oynadığı İstanbul
Alman Çocuk Yuvası'nda
(İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi)

¹⁹² Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, (çeviren. Gertraude Songu Hebermann) İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999, s. 4.

¹⁹³ Ali Çankaya, *Mülkiyeliler*, s. 38.

mak, Protestan Okulu açmak ve hastane kurmak amaçları ile düzgün bir cemaat örgütlenmesine gitmeyi hedefler. 1 Eylül 1844'te "sevginin şefkatli elini uzatarak" yeni gelen Almanlara "mesleklerinde uygun bir iş bulana kadar" yardımcı olmak[ve] "hastalandıklarında bakımlarını üstlenmek" amacıyla kurulan "Evangelisches Asyl" [Protestan Sığınma Evi] adlı ve başkanlığını daimi olarak Prusya Kraliyet Elçilik Rahibinin üstleneceği bir dernek kurulur. Derneğin amaçlarından biri hastalanan dernek üyelerine de bakacak bir Alman hastanesinin en kısa zamanda kurulmasıdır¹⁹⁴. Üyeler yönetime daimi başkandan başka aralarında misyoner Schauffler'in de bulunduğu üç erkeği daha seçerler. Osmanlı'da yaşayan Protestan Cemaati ile de yakından ilgilenen Andreas David Mordtmann da (1811-1880) derneğin faaliyetleri içinde aktif olarak yer alır. Prusya 1845'te Konstantinopl'i terk etse de yeni seçilen yönetim kurulu derneğin amacını hep gündemde tutar. 1846 yılının Ocak ayında derneğin adı "Evangelisch-deutscher Wohltätigkeitsverein" [Protestan Alman Hayır Derneği] olarak değiştirilir, amacı ise aynıdır. Mordtmann'ın bu derneğin Protestan kimliğinin korunması konusunda oldukça yoğun çaba sarf ettiğini söylemek mümkündür. 1848/1849 Mart Devrimi, Osmanlı'da yaşayan Protestanları da etkilemiş ve Protestan hayır derneğinin içinde gerilimlere yol açmıştır. 1848 yılından itibaren derneğin başkanı olarak görev yapan Mordtmann Liberallerin, 1848 yılında yapılan iki genel kurulda da derneğin asli Protestan kimliğinin kaldırılarak sadece Alman derneğine dönüşmesi tekliflerine direnç göstermiştir.¹⁹⁵

Yine Andreas David Mordtmann'ın, Protestan cemaati için çaba sarf ettiği bir diğer konu Protestan okulu kurulması konusundadır. 1847 yılında Kaiserswerther Diyakonu'na başvurarak Alman hastanesi için hastabakıcı rahibe gönderilmesi talebinde bulunan Mordtmann, Diyakonu'un kurucusu Theodor Fliedner'den isteğine olumlu yanıt almasının yanında bir de Protestan okulu kuracak rahibe sözü de almıştır. Mordtmann 19 Ocak 1848 tarihinde Fliedner'e yazdığı mektupta okul açma düşüncesine desteğini şu cümlelerle ifade eder;

*"Bir Protestan Alman İlkokulu kurulması için gerekli önlemleri alma önerinizle, bizim aciliyetini nicedir hissettiren bir ihtiyacımıza cevap vermektесiniz. Buraya yerleşen Almanlar genellikle yerli kadınlarla evleniyor ve onlarla Yunan, İtalyan veya Türk dillerinde iletişim kuruyorlar; babalar genellikle dışarıda çalıştığı ve akşam evde Almanca ders vermek istemediği için çocuklar evde yalnız annelerinin dilini öğreniyor; çocukların çoğu Alman kökenli olduklarını da böylece unutuyorlar."*¹⁹⁶

¹⁹⁴ Marcel Geser, *İstanbul Alman Çocuk Yuvası'nın Tarihi*, (çeviren: Dilek Zaptçioğlu), İstanbul: Orient- Institut, 2011, s. 7.

¹⁹⁵ Geser, *İstanbul Alman Çocuk Yuvası'nın Tarihi*, s. 10.

¹⁹⁶ Geser, *İstanbul Alman Çocuk Yuvası'nın Tarihi*, s. 7.

Mordtmann'ın Osmanlı'da yaşayan Protestan çocuklarla ilgili sıkıntısı sadece dil öğrenmiyor oluşları ile sınırlı olmayıp din dersi alamadıkları konusunu da gündeme getirmiştir.

Mekteb-i Mülkiye' de istatistik dersinin yanı sıra coğrafya ve etnografya dersleri anlatan Mordtmann'ın çalışmalarının bir diğer önemli yanı da aslında Osmanlı coğrafyasında yapmış olduğu seyahatlerini bir etnografi çalışması olarak değerlendirebilecek tarzda detaylı olarak kaydetmiş olmasıdır. Gerek bu bağlamda kaleme aldığı yazıları gerekse dünya coğrafyası hakkında etnografya ve coğrafya çerçevesinde anlattığı dersler Osmanlı etnografya ve coğrafya eserlerinin ilk örneklerinin kaleme alınmasına vesile olmuştur.

Yaptığı çalışmalarda ele aldığı mevcut yerleşim yerlerinin antik dönemle olan bağlantılarını ortaya çıkarmaya, eski adlarını tesbit etmeye ve buralarda yaşayan insanların dinî, etnik ve ekonomik durumlarını açıklamaya önem vermiştir.¹⁹⁷ Yazılarının bilimselliği Emile Rödiger (1801-1874)¹⁹⁸ tarafından "sadece harita malzemesi" olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir. Mordtmann bu eleştiriye yeni dünyada harita ve haritacılığın ulaşım, istihbarat, güvenlik, ekonomik ve ticarî kaynaklar gibi değişkenlerin verilerini teşkil etmesi açısından ne derece önemli olduğunun farkındalığına dikkat çekerek cevap vermiştir.

Mordtmann'ın uzun yıllar Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşaması ve kızını bir Osmanlı paşası ile evlendirmesine rağmen yazılarında Osmanlı olmayı içselleştirdiğinden bahsetmek güçtür. Önyargılı hatta pek de sevgi dolu denemeyecek ifadelerle bahsettiği Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu ve günlük değişiklikler, Anadolu gözlemleri, yeni yayımlanan Türkçe kitaplar hakkında kaleme aldığı yazılarını 1853-1878 tarihleri arasını kapsayan oldukça uzun bir süre *Augsburger Allgemeine Zeitung* adlı gazetede düzenli olarak yayımlanmıştır.¹⁹⁹

Mordtmann'ın çeşitli konulara dair yayımladığı bilimsel makalelerinin konuları İstanbul'dan bağımsızdır. İstanbul'un kuşatılmasına ve fethine dair yayını *Belagerung und Eroberung Konstantinopels durch die Türken in Jahre 1453, Nach den Originalquellen bearbeitet*, Stuttgart ve Augsburg 1858 başlıklı kitaptır. Yunanlılarca çok beğenilen bu kitabın Grekçeye çevrilerek üç defa basıldığı bilinmektedir (Atina, 1859, 1879; İstanbul, 1909). Mordtmann'ın İstanbul arkeolojisine dair bir eseri de Philipp Anton Dethier (1804-1881) ile birlikte kaleme aldığı İstanbul'un antik çağdan 1453'e kadar geçen dönemdeki kitabeleridir. Sadece birinci bölümü yayımlanan bu kitabın künyesi *Epigraphik von Byzanti-*

¹⁹⁷ Görgün, "Mordtmann", ss. 286.

¹⁹⁸ Emile Rödiger (1801-1874), Alman Oryantalist. Halle Üniversitesi'nde İlahiyat okuduktan sonra Doğu dilleri Üniversitesi'ne profesör olarak atandı.

¹⁹⁹ Eyice, "Mordtmann", ss. 489.

on und Constantinopolis von den ältesten Zeiten bis zum Jahre Christi 1453 'dür.(Denkcheriften der Akademie der Wissenschaften, XIII,2 Abtl.,Viyan-na,1864) .Yine Mordtmann'ın müellifi olduğu bir diğer kitap *Stambul und das Moderne Türkenthum, politische, sociale und biographische Bilder von Einem Osmanen'*dir.²⁰⁰ (Leipzig,1877 ve 1878)

Andreas David Mordtmann'ın 1850-1859 yılları arasında yaptığı Anadolu seyahatlerine dair notları Franz Babinger (1891-1967) tarafından 1925'te "*Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*" adlı bir eserde toplamış ve bu eserin başında Mordtmann'ın bibliyografyası ve çalışmalarının değerlendirmesine yer verilmiştir. Babinger bu değerlendirmesinde Mordtmann'ın almış olduğu eğitimin niteliği, kaynaklarının yetersizliği ve kaynaklara ulaşmadaki güçlüğü gibi değişkenlere bağlı olarak çalışmalarının bilimsel yönünün eleştirilebileceğini belirtmektedir. Ayrıca Batı kökenli Doğubilimcilerin önemseydiği bir araştırmacı olarak nitelediği Mordtmann'ın özellikle Anadolu'ya dair gezi notları ve mektuplarının coğrafi, etnografik, tarihî, istatistiksel ayrıntılar içeriyor olmasının ilginç olduğunu da ifade eder. Bizans Grekçesi ve Türkçe'ye haki-miyeti nedeniyle topografi, arkeoloji ve nüvizmatik açısından yazıları ele alındığında daha başarılı olduğunu söylemenin mümkün olduğunu belirten Babinger, Mordtmann'ı yaşadığı dönemin Batı kökenli oryantalist/ şarkiyatçı bakış açısı ve koşulları bağlamında değerlendirmiştir.

Deutsche Morgenlandische Gesellschaft ve *Royal Asiatic Society* başta olmak üzere uluslararası birçok akademik ve bilimsel derneğin üyesi olan²⁰¹ Mordtmann zengin bir kütüphaneye, sayısı 36'yı bulan eski İslami yazmalar ve Part, Sasanî sikkeleri ile Bizans kurşun mühürlerinden oluşan bir koleksiyona sahipti. Mordtmann'ın Türkiye'de üye olduğu cemiyetlerden biri de Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye idi. Bu dernekte "meclis-i ticaret azasından Mortman Efendi Hafız-ı Kütüb" olarak kurucular kurulunda yer almıştı.²⁰²

Andreas David Mordtmann üçü kız, ikisi erkek olmak üzere beş çocuğa sahipti. Oğulları ile karıştırıldığı için Babinger tarafından Baba olarak anılan Mordtmann'ın en büyük çocuğu kendisi ile aynı adı taşıyan Andreas David Mordtmann tıp doktoru ve Bizantolog olup birçok yayını bulunmaktadır ve çok defa Baba Mordtmann ile karıştırılmaktadır. İkinci oğlu August Justus(1839-1912) *Münchener Neuesten Nachrichten* gazetesinin uzun yıllar başyazarlığını yapmıştır. Kızı Doris Reeck (1841) *Aus dem Reiche des Islam* adlı bir kitap dışında Ahmed Midhat Efendi'nin bir kitabını Almancaya çevirmiştir. Diğer kızları Pat-

²⁰⁰ Eyice, "Mordtmann", ss. 490.

²⁰¹ Görgün, "Mordtmann", ss. 286.

²⁰² Ali Budak, *Mecmua-i Fünun*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2011, s. 36, s. 302.

rizia ile Kostanze'nin hakkında bilgi yoktur. Son çocuğu Johannes Heinrich Mordtmann (1852-1932) konsolos ve başkonsolos olarak görev yapmış ve ayrıca pek çok eseri olan bir Doğubilimcidir. 1914-1918 yılları arasında İstanbul Darülfünûnu'nda öğretim üyesi olarak ders vermiştir.²⁰³ Oğul Mordtmann, vefat ettiğinde Cumhuriyet Gazetesi'nin 11 Temmuz 1932 günü yayımlanan nüshasında "Bir Müsteşrikin Vefatı" başlığı ile bir ölüm ilanına yer verilmiştir.²⁰⁴ Yine aynı gazetenin 10 Ağustos 1932 günü yayımlanan nüshasında "Büyük Bir Türkolog Öldü" başlığı ile bir yazıya daha rastlanmaktadır.²⁰⁵

Baba Andreas David Mordtmann 31 Aralık 1879 yılında İstanbul'da ölmüştür. *Mecmua-i Ulûm*'da ölümü üzerine çıkan haber şöyledir. "Mekteb-i Mülkiye'de Coğrafya'yı Osmanî ve Etnografî muallimi bulunan meşahir-i erbab-ı fünûndan Doktor Mortman Muharrem'in 17'nci Yani Kânun-ı Evvel-i Rumî'nin 19'uncu Çarşanba (31 Aralık 1879) günü vefat etmesi cemiyet-i beşeriye için hakikaten bir fıkdan-ı azîmdir"²⁰⁶ 2 Ocak 1880 günü kendisine büyük bir cenaze töreni yapılarak Feriköy Protestan Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Mordtmann'ın ölümü üzerine *Mecmua-i Ulûm* da kendisi ile ilgili çıkan hal

Andreas David Mordtmann'ın Feriköy Protestan Mezarlığı'ndaki mezarı

Bugüne kadar Mordtmann'ın mezar yerinin tespit edilemediğine dair verilen bilgilerde sadece 1552 nolu parselde defnedildiği belirtilmekteydi.

Mezarlığın defterlerini muhafaza eden İsviçre Konsolosluğu ile görüştüğümde bu bilgi doğrulandı. Defalarca bu numaraya göre mezar yerini tespit etmek için mezarlıkta yaptığım araştırma sonuçsuz kaldı. Ancak Alman Arkeoloji Enstitüsü'ndeki incelemelerim sırasında Feriköy Protestan Mezarlığı ile ilgili çalışan Elisabeth

Winkler'in araştırmasına ulaşma şansım oldu. Winkler'in çalışmasında yer alan Johannes Cramer'in 1984 yılına ait Protestan Mezarlığı Planı ve plan üzerindeki mezar numaraları ile isimlerin olduğu listede 11 numaralı mezar yerinin Andreas

David Mortmann'a ait olduğu bilgisi yer almaktaydı. Bu bilgi ile yeniden mezarlığa gittiğimde 1552 numaralı parsel ile 11 numaralı mezar yeri diğer mezar yerlerinin numaraları da isimlerle karşılaştırılarak dikkate alındığında resimde görünen mezara ulaşılmış oldu.

²⁰³ Eyice, 1944, ss. 489.

²⁰⁴ Cumhuriyet, 11 Temmuz 1932, ss. 3-4, "Bir Müsteşrikin Ölümü", Almanya'nın en büyük müsteşriki (.) Mordtmann 80 yaşında olduğu halde vefat etmiştir. Mumayileyh eski ve yeni Şark lisanlarının cümlesine vakıf olduğu gibi..."

²⁰⁵ "Büyük Br Türkolog Öldü", Cumhuriyet, 10 Ağustos 1932, s: 4.

²⁰⁶ Mecmua- Ulûm, N: 5, 1 Safer 1297/14 Ocak 1880, s: 328.

ایکشنبہ ۲۰ نومبر ۱۲۹۷ ہجری ۱ چارکندہ ۱ صفر سنہ ۱۲۹۷

مجموعہ علوم

ترجمہ علیہ

ترجمہ علیہ ایک ہفتہ وار اور ہفتہ وار اور ہفتہ وار

یوسف اجزیہ وار بریلانی ۳ سکر ایلی ۲ درت ایلی ۱ چارک ایلی عثمانی و اوچ ایلی
۱ بیاض مجیدیہ و بلاد لئہ دہ کی دوا و رسمہ الہ نفس استانیوک ہر طرف ایچون ہر ایک ایلی
۱۰ غرض مجیدیہ در +

کافہ خصوصیات ایچون + سکتہ صناعیہ و عوام مدبری سکر ایلی + ہر اجہت اور اور
یوسف اجزیہ وار بریلانی و بریلانی مکتوب قبول اولہ از +

انشہ پروردگار اولی ناموس علیہ و دہا
عومی بر قانون کلیک کشفہ طفریہ اولہ اولہ
انجام الہامیہ + دور + تحقیق اولان کور و ایچون
ہواک محرق اولان اوقسیر سہ رکبیدن
بر حرارت قویہ نہ کنون ایچون احتراق و اشتعال
حاصل اولور + و باطلہ اجسام محرقہ ک کیفیت
احتراق یو قانون عمومی ک سکتہ ماریدر +
فقط خطیب منبر استعفا سلم سلوہ و پرورد
دہ ارتقا و رای استکشاف حقایق اشیا شو
بر سوال ایرادہ انتہا لہ رک + کور و ایچون
ہوای نہ سکتہ اوقسیر سہ باطلہ رکبیدن
(تجربہ) حرارت سکون ایچون +
یو کادہ شو لہ جواب و پرورد + کدہ کرالما
تحریرات و تجارب عدیدہ سن متیان اولدور
اوقسیر نہ ذکر اولسان ایچون عنصر نہ ماعد
کبریت + فوسفور مایہ یوم و کور کی اجسام
بسیضہ الہ امیزاج و الف کیمیا و یی اولوب
یو لہ لہ عدالت ترکیب از یون حرارت نہ لہ لہ

ترقی + مارف

تاریخ و تقسیم و قرآن علوم

عزلیہ ایک تجزیہ سنہ یاز یلان مقالہ نہ لہ
بولہ دخی رصد و تجریر لہ انوار اولور
+ جسم متعل کور و ایچون وزن غازی متعل
و یو کور و غرض نہ بری احتراقہ قابل اولدور
علم بقدر حاصل اولدور + اندی شعلہ فی محیط
اولان ہواک (اوقسیر) + یو کور و ایچون
الہ بالکیمیا پر لکسی ملا + مسیلہ حادث اولان
حرارت نہ بدین اشتعال ک کیفیت خصوصہ کور
فقط ایچون لہ لہ اوقسیر سہ امیزاج کیمیا و یی
کور کبیدن زیادہ اولدور و ایچون اولہ سہ لہ
یچون کی غار اشتعالہ اغار ایچون و کور و دنا ندن
دورت اولان ذرات معلقم + شعلہ غریظان
یو غرضہ چقد قندہ تاثیر حرارہ کلون و یو غرض
لہ از اولور + + یو کور و ایچون سہ لہ کانی
سابق آسان و رسدات و تجارب الہ ایلی
من ترجمہ الکاتکدر +

tercümesi ve kaleme alınan nutuğu
içeren haber aşağıda verilmiştir;

Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye-i Şahane
coğrafya, istatistik ve etnografya muallimi Doktor Mordtmann'ın cenaze alayında talebesi tarafından irad olunan
nutkun tercümesidir²⁰⁷:

Huzurunda zânûzede-i istifade ol-
makla müftehir ve mübahi olduğumuz
allame Mordtmann'ın vefatı herkesin hü-
zün ve teessüfüne bâdi olmuş ise de biz-
ler cümleden ziyade mahzun ve müked-
der olmuşuzdur. Feylesof-ı müşarüniley-
hin vefatı gerek âlem-i hüner ü marifet
ve gerek bütün insaniyet için pek büyük
bir ziya' olduğu bedihi ise de şâkirdleri
için ilâ nihayeti'l-ömr izalesi gayr-ı kâ-
bil bir keder-i azimedir.

Çünkü mülkümüzün her köşe ve
bucacıını otuz beş sene geşt ü güzâr ile
hâvi olduğu milel ü akvam-ı muhtelif
ahval-i tarihiyyelerine ve ahlak ve âdet-
lerine ve kâffesinin lisanlarına ittıla-ı tâm
hasıl etmiş ve şimdiye kadar hükemâ-yı
kesirenin keşfine muvaffak olamadıkları
keşfiyat-ı mühimme ve müteaddideye
mazhar olmuş olan yegane-i zaman üs-
tadımız feylesof Mordtmann gibi bir üs-
tada daha muvaffak olmayacağımız be-
dihidir.

Çünkü pir-i müşarünileyhe halef olacak muallimin vücudu külliyyen mefkud ve böy-
le akıl ve fetanet ve rüsuğ ve gayretle mevsuf bir zatın bugün âleme kadem-nihade-i
vücud olduğu farz edilmiş olsa bile bir ikinci Mordtmann olmak tamam kırk sene âle-
mi müdekkikâne geşt ü güzâra menuttur.

Ulûm ve fûnûn-ı mütenevviada yed-i tulâ sahibi olan müşarünileyhin yalnız şâkirdi un-
vanını ihraz bize bir büyük şeref ve imtiyaz idi. Ol hazine-i ilim ve maarifin elimizden çık-
ması yalnız şâkirdanına değil belki bütün Türkistan'a bâis-i hüzn-i azim olmuştur.

Mordtmann'ın kısa hayat hikayesinin verildiği
Mecmua-i Ulum'un kapağı, N: 5.
1 Safer 1297/14 Ocak 1880

²⁰⁷ Mecmua-yı Ulûm N: 5. 1 Safer 1297/14 Ocak 1880 s: 412.

Guruba müheyya olan ol şems-i münir-i fazl ve marifetin ziyasından bundan iki gün evvel iktibas-ı envâr etmekte idik.

Eyvah bugün ol şems-i münir gurub etti! Ve ziyasını dahi beraber-ce alıp gitti.

Mecâlis-i hükemâda nam-ı âlisi tazim ile yad ve âsâr-ı bergüzidesi mübahesatında delail-i katiyye makamında irad olunan ve şöhret ve ilmi sahaifi-tevarih-i fûnunda ilebed bâki kalacak olan müşarünileyhi tavsif ve tarife adem-i iktidarımızı itiraf ile beraber huzur-ı Cenâb-ı Hâlık-ı Kerim'de bir kere daha tazimat-ı fâikamızı arz ile yaşlı gözlerimiz ve mahzun kalblerimiz ile şu ihtiyar namdar üstadımız Mortman'a son defa olmak üzere elveda ederiz"

"Müşariünileyh Mordtmann'ın Tercüme-i Hâli

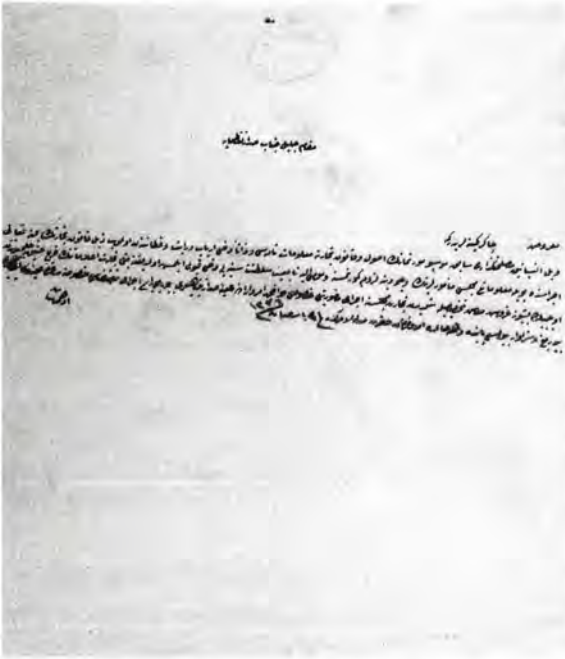
Andreas David Mordtmann 11 Şubat 1811 tarihinde tevellüd eylemiştir. Ebeveyni zengin olmamakla ancak mebadi-i ulûmu kendisine tahsil ettirebilip ikinci derece mekteplerine göndermeye muktedir olamamışlardır. Ol vakit Mordtmann kendi kendine başının çaresine bakmaya ve tahsilatını ilerletmek için lazım gelen vesâiti bizzat tedarike mecbur olarak bu veçhile derece-i sâniye tahsilatının üçüncü senesine kadar vâsıl olmuş ise de fıkân-ı servet Darülfünûna de-

vama müsait olamadığından Almanya'nın nice ulema-yı meşhure-i sairesi gibi kendi kendine tahsil-i hüner ve marifet ve kesb-i kemal ve meziyete başlamıştır.

Herder nam hakîm gibi bu dahi henüz genç ve onaltı yaşlarındayken tedarik-i esbab-ı maişet için gündüzleri muallimlik eder ve geceleri tabiatının meyl etmiş olduğu mebahis-i âliye-i ilmiyenin tahsil ve mütaalası ile uğraşır idi. Müşarünileyhin şu hali Yunan-ı kadim ulemasından gündüzleri hocasından talim ve tedris ve geceleri er-

Mordtmann'ın Ticaret Meclisi'ne atanmasında dair belge

Mordtmann'ın Osmanlı tabiyetine geçişi
ile ilgili belge

bul maslahatgüzarı tayin olunarak şarkın tarih ve ahval-i umumîyesini vukuf-ı tammi-bulunması cihetle müddet-i kalile zarfında İstanbul'da bulunan heyet-i süferanın nazar-ı dikkatini celb eylemiş ve Paris muahedesi esnasında mazhar olduğu teveccüh-i umumînin asârını müşahade etmeye başlamıştır.

Tuna üzerinde seyr-i sefain meselesi meydana gelince müşâriüniyleihin bu babda rey ve mütalaatı talep olunmuş ve buna dair yazmış olduğu layiha hemen bilâ-tadil metn-i muahedeye derc olunmuştur. Hatta malumatının mercii olabileceği Mösyö Towenel tarafından dahi takdir edilerek Karadağ ile Babiâlinin münasebatına dair bir layihanın dahi tanzimi kendisinden rica olundukta vermiş olduğu malumat bu mesele ile meşgul bulunmakta olan murahhasların esas mütaalatı olup münderecatına diplomatlar külliyyen itimat etmiş ve ona göre Karadağ meselesi hal ve tesviye olunmuştur. 1857 senesinde Almanya-yı şimalî bilad-ı müttetikasının İstanbul maslahatgüzarlığı lağv olundukta Sultan Abdülmecid Han Hazretleri tarafından mahkeme-i ticaret azâlîğina nasb ve tayin buyurularak 1871 senesine kadar icrayı memuriyet eylemiş ve ol vakitten beri mesalih-i hükümetten dest-keş-i inziva olarak yalnız ulûm-i edebîyye ile meşgul olmuştur. Dr. Mordtmann'ın tercüme-i hali hakkındaki şu tafsilat himmet-i âliyesini tasvire kâfi olmadığı bedihidir.

tesi günde yiyeceğini çıkarmak için değirmen çevirmek ile meşgul olan bir zatın hikayesini hatıra getirir. Henüz pek genç olduğu halde ahval-i şarkiyeye dair iktisab-ı malumata kalbinde bir temayül hissetmeye ve Hamburg kütüphanesinde temayülat-ı mahsusasını besleyecek hayli mevad bulmakla lisan-ı Arabî'den imam-ı Vakıdî'nin Kitabul Fütühât'ı ile İstahrî'nin Kitabü'l-Memalik'ini Almancaya nakl ve tercüme ederek ilk mesaisinin semeratını iktitafa başlamış ve bu iki eseri kendisine Kiel Darü'lulûmunun "ulûm-ı hikemîyye allâmesi" namını ihraz ettirmiştir.

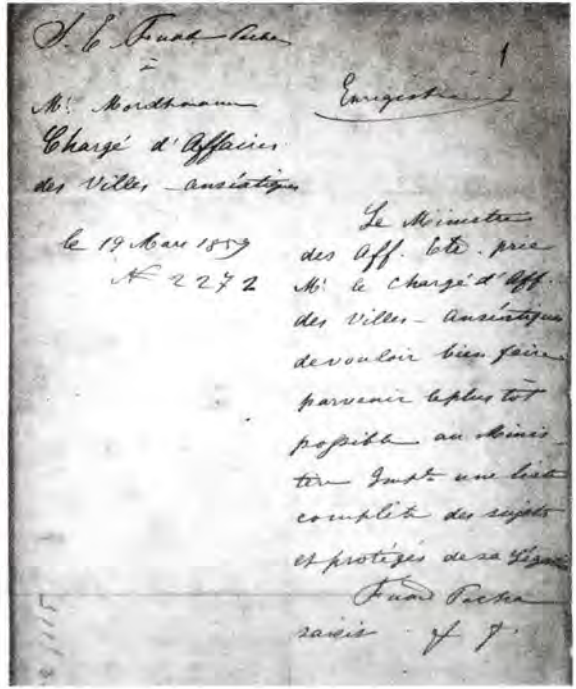
Mesai ve himematı ve hüsn-i tabiatı sayesinde 1845 senesinde Almanya-yı şimalî bilad-ı selase-i müttetikası tarafından İstan-

Derece-i fazl ve istihkakını takdir ancak ezhâr-ı bahar -ı hayatı olan asâr-ı adideyi dahi nazar-ı mütalaaya anmakla müyesser olabilir. Allâme-i ulûm-ı hikemiyye unvanını ihrazına sebep olan marûz-zikr iki tercümeden maada Doktor Detir ile beraber İstanbul asâr-ı atikası mahkûkâtının tefsir ve tevili hakkında bir risale telif etmiş ve muahharen İstanbul fethinin tarihini yazmıştır ki bu ikinci eseri Vafiyadis Bey tarafından Rumcaya tercüme ve nakl olunmuştur.

Dr. Mordtmann'ın en büyük himmet ve eseri 1843 senesinden beri Errmenistan'da asâr-ı atika üzerinde görülen ve hutut-ı misma-riye tâbir olunan hatt-ı kadimin okunması için taharriyat ve muvaffakiyat-ı mütebahhiranesidir. İşbu taharriyat ve keşfiyat sayesinde bugünkü günde Ermeni milletinin evâil ve ahvaline ve tarih-i kadimine vukuf ve ittila mümkün oldu. Gazet Doksburg ve sair Berlin gazeteleri ile neşr olunmuş müteaddid bendleri bu babda delil-i kâfidir.

Bu kadar meşagili cesimeden maada allâmei müşârinleyleh mü-lûk-ı Sasaniye meskûkâtını dahi sırasıyla tertib etmeye vakit bulabilmiş ve hemen şeref-i keşfi kendisine ait olan meskûkât-ı İraniye hakkındaki taharriyatını mütalaat ve tahkikat-ı amika ile izah eylemiştir.

Bu babdaki bendleri Zayt Krift Morgen len Dichen Kezlîchfet nam gazete ile müteferrikan tab ve neşr olunmuştur. Damadı Ferik Ömer Paşa'nın Suriye ve Halep vilayetlerindeki memuriyetlerinden istifade ile kadim Palmir şehrinin harabat ve mahkûkâtını arız u amik keşfedebilmiştir. Çünkü bu hususta hiç bir seyyahun destres olamadığı suhulet ve emniyete muvaffak olmuştur. İşbu seyahat ve taharriyatının neta-yici "zilçonfes brihte" nam gazete ile Oxburg şehrinde çıkan Algemanie Zaytung nam gazetenin neşrettiği Palmir tarihinde munderictir. Anadolu seyahatine ve ebniye-i ati-

18 Mart 1859

Ekselansları Fuad Paşa'dan;

Hansiyatik Şehirler Maslahatgüzarı

Mösyö Mordtmann'a

Dişişleri Bakanı Ansiyatik Şehirler

maslahatgüzarından mümkün olduğunca

memuriyetinin konularını ve mahiyetindeki memurların tam bir listesini yaparak İmparatorluk

Bakanı'na bildirmesini rica eder.

Fuad Paşa

kaya dair lâyuad ve layuhsa muharerat ve mekâtibini müntesip olduğu hemen bütün Avrupa cemiyat-ı ilmiyesine irsal eylemiştir ve kendisi dahi Almanya Cemiyet-i Şarkiyesi ve Bavyera Encümen-i Danişi âzâ-yı muhabiresinden bulunur idi.

Ulûm ve fûnûnun hâdim-i hakikisi olan âlim-i müşarünleyhin asâr ve mahsulat-ı himmeti bahsinde bu kadarcık ile iktifa etmeye mecburiyet hasıl oldu ve bu babdaki tahkiyat ve tafsilatı ve Dr. Mordrtman'ın beyne'l-hükema hâiz olduğu rütbe ve mevkinin tayinini ve bütün mahsul-i hayatının kemâ-yenbagi tedkik ve tahkikini müşarünleyhin ihvanı olan Almanya ulemasına havale eyleriz."²⁰⁸

²⁰⁸ **Mecmua-yı Ulûm**, N: 5. 1 Safer 1297/14 Ocak 1880 s: 414.

B- İLM-İ AHVAL-İ AKVAM DERS NOTLARININ SAHİBİ: OSMAN BEY

Andreas David Mordtmann'ın öğrencisi olarak *Mekteb-i Mülkiye*'de verdiği etnografya derslerinde tuttuğu notları yayımlayan Osman Bey arşivde yer alan sicil kaydına²⁰⁹ göre kilim tüccarı Hacı Mehmed Bey'in oğludur ve Hicrî 1273 (1856-1857) yılında Dağıstan'da dünyaya gelmiştir. *Mekteb-i Sultanî*'de (Galatasaray Lisesi) öğrenimini tamamladıktan sonra *Mekteb-i Mülkiye*'ye devam etmiştir. 5 Aralık 1879 yılında *Mekteb-i Mülkiye*'nin yüksek kısmının ilk mezun öğrencileri arasında yer alan Osman Bey diğer mezunlarla beraber Sultan Abdülhamid tarafından kabul edilerek iltifatta bulunulmuş ve beşinci rütbeden Nişan-ı Osmanî armağan edilmiştir.²¹⁰ Türkçe ve Fransızca okuyup yazabilen Osman Bey, Hicrî 1296 yılı Zilhiccesinde (Kasım-Aralık 1879) Konya Vilayeti Kaş Kazası kaymakamlığına memur olarak atanıp beşinci rütbeden bir kıta Mecidiye Nişanı²¹¹ ile mükâfatlandırılmıştır. 1299 yılı Şaban'ında (Haziran-Temmuz 1882) becayış ile Elmalı Kazası kaymakamlığına memur olarak tayin edilmiş; 1300 yılı Zilhiccesinde (Ekim-Kasım 1883) *Mekteb-i Mülkiye* sermubassırlığına²¹² atanarak aynı yılın Receb ayında (Mayıs-Haziran 1883) Rüt-

²⁰⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, Sicill-i Ahval, Fon Kodu: DH.SAİD... Dosya No: 3, Gömlek No: 1026, 150/79.

²¹⁰ (Mücellidoğlu) Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Cilt:1 Mülkiye Tarihi, (1859-1968), Ankara: Mars Matbaası 1968-1969 s. 146.

²¹¹ 1852 yılında ihdas edilen ve 5 rütbesi bulunup kayd-ı hayat şartıyla verilen bir Osmanlı nişanı. (Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 2. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1946, s. 428.)

²¹² Eskiden mekteplerde talebenin inzibat işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılan bir tabirdir. Mubassır; Arapça görüp, gözetici demektir. 1908 Temmuz inkılabından sonra bu vazife müdür muavinlerine verilmiş ve mubassır terimi tarihe karışmıştır. Sermubassır, müdür başmuavini. Pakalın, **Tarih Deyimleri**, s. 560.

be-i Sâliseye²¹³ terfi ettirilmiştir. Osman Bey'in bu görevi sırasında Mülkiye öğrencisi olan gazeteci Ali Kemal (1868-1922), kendisini şu şekilde anlatır:

"Bir kere sermubassır, bermutad kemâl-i debdebe ile dersaneye girdi. Sağa sola hüsn-i ahlaktan birçok aferinler dağıttı. Bana da bir tane verdi; lâkin o kırmızı varakayı alırken lisanımdan bî-ihhtiyar

Ya Rab bu aferin ne tükenmez hazinedir mısraı bir parça istihfakârâne bir tarzda sâdır oluverdi. Bu zat Osman Bey namında Mekteb-i Mülkiyye'den mezun, pek muttakî bir adamdı. İçimizden namazda, abdestte terahi göstermeyenleri severdi. Bana sonraları yine bu sebeple pek kızmıştı; hatta bir iki kere ceza vermişti. Ben de ona

Ser mubassır ne tuhaf maksada hizmet ediyor

Din için bizlere her lahza hakaret ediyor

matlai ile başlayan bir hicviye –güya hicviye- yazdım, bir vasıta ile gönderdim. Ma-mafih adamcağız bu çocukluğumdan pek müteessir oldu, bu teessürünü bana yana yakıla söyledi. Daha başka hallerden de dil-gîr idi. Çok geçmeden istifa eyledi. Fakat pek munsif, mukdim, hatta muktedir bir insan idi. Biz kadr- nâşinaslık ettik"²¹⁴

Osman Bey, 3 Mayıs 1302 (15 Mayıs 1886) yılında Hüdavendigâr (Ersin) Vilayeti Gemlik Kazası Kaymakamlığı'na atanmış ve 13 Şevval 1304 (5 Temmuz 1887)'te hizmetlerinden dolayı üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif edilmiştir. 16 Receb 1304 (10 Nisan 1887)'te bu görevinden ayrılan ve 21 Cemaziyevvel 1306 (23 Ocak 1889)'da Kosova Vilayeti Yenipazar Kazası Kaymakamlığı'na tayin edilen Osman Bey, 24 Receb 1306 (26 Mart 1889)'da yine rütbe alarak terfi ettirilir. 17 Şevval 1307 (6 Haziran 1890)'de ise yine istifa ederek ayrıldığı görevinin ardından 18 Cemaziyevvel 1308 (30 Aralık 1890)'de Kilis Kaymakamlığı ile görevlendirilen Osman Bey'in vazifesini yerine getirmedeki başarısı nedeniyle 26 Ramazan 1311 (2 Nisan 1894)'de yeniden terfi yoluyla ödüllendirilir. Aynı yılın 17 Zilkadesinde (22 Mayıs 1894) Adalar Kaymakamı'nın değiştirilmesi gereği üzerine Şehremaneti'nin tercihiyle Adalar Kaymakamı olarak görevlendirilmiştir.

22 Cemaziyelahir 1313 (10 Aralık 1895)'te İpek mutasarrıflığına halkın sosyal yapısı ve bölgenin koşullarına vâkıf bir atama yapılması gereği üzerine Osman Bey terfian bu göreve atanmıştır. Ehliyet ve liyakatı dolayısıyla 12 Receb 1313 (29 Aralık 1895)'te ikinci rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir. İpek Mutasarrıflığı'ndan 17 Ramazan 1313 (2 Mart 1896)'te istifa ederek ayrılmıştır. 14 Safer 1314 (25 Temmuz 1896)'te Genç Sancağı mutasarrıflığına atanmış bir süre

²¹³ Beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik gibi Babîali ricaliyle Babîali'nin dışındaki nühim memuriyetler sâlise (.) tevcih olunurdu. Pakalın, **Tarih Deyimleri**. 3. Cilt, s. 68.

²¹⁴ Ali Kemal, **Ömrüm**, (hazırlayan: Metin Kayahan Özgül), Ankara: Hece Yayınları, 2004, s: 47.

burada görev yaptıktan sonra rahatsızlığının tedavisi mümkün olan bir yere atanmak isteğiyle 15 Muharrem 1317 (26 Mayıs 1899) tarihinde görevinden istifa ile ayrılmıştır.

Musul Vilayeti Kerkük Sancağı mutasarrıflığına dindar, yetenekli, çalışkan, işinin ehli bir idarecinin atanması gereği üzerine içinde Osman Bey'in adının da bulunduğu üç ismin tercüme-i halleri Dahiliye Nezareti mülkiye memur komisyonunca değerlendirilir. Değerlendirmenin sonucunda Musul Vilayeti Kerkük Sancağı birinci sınıf mutasarrıflığı görevi için aranan vasıflara Osman Bey'in uygun olduğuna karar verilerek 23 Cemaziyülevvel 1316 (9 Ekim 1998)'da tayini yapılır. 1316 yılı Cemaziyülahirinin 15'inde 31 Ekim 1898) ehliyeti sebebiyle *mir-i miran*²¹⁵ rütbesine terfi ettirilir. Bu görevinden 8 Rebiyülahir 1320 (15 Temmuz 1902) senesinde hakkında zimmet soruşturması açılarak azledilmiştir. Soruşturma komisyonuna sunduğu arzuhalı (savunması) incelendikten sonra herhangi bir suçu olmadığına karar verilmiştir.

Osman Paşa'nın daha önce Rumeli'de görev yapmış olması, mezun olduğu okullar ve yabancı dile hâkimiyeti dikkate alınarak 27 Rebiyülahir 1321 (23 Temmuz 1903)'de Görice Sancağı mutasarrıflığına tayin edilir. Osman Paşa'nın, -ahlâken sağlam ve mesleğinin erbabı olmasına rağmen emrindeki memurları iyi idare edemiyor olması gerekçesi ile -Anadolu'da bir liva mutasarrıflığına tayin talebi değerlendirilerek Ertuğrul mutasarrıfı ile becayiş yoluyla yer değiştirmesi gündeme gelmiş ancak bu değişim gerçekleşmeyip 22 Ramazan 1322(30 Kasım 1904)'de Mardin mutasarrıflığına atanmıştır. 19 Rebiyülevvel

İlm-i Ahval-i Akvam yazarı Osman Bey'in Sicill-i Ahval kaydı

²¹⁵ Mülkî rütbelere birinin adıdır. Beylerbeyi demektir. (.) Beylerbeyilik Osmanlı teşkilatında valilik mertebesi idi. Aynı zamanda askeri hizmet ile de yükümlü olan mir-i miranlar Paşa olarak anılırdı. (Pakalın, *Tarih Deyimleri*, 2. Cilt, s. 545.)

1320(26 Haziran 1902)'de Mardin Sancağı mutasarrıflığından Dersim Sancağı mutasarrıflığına naklen atanan Paşa, 8 Recep 1323(8 Eylül 1905)'te Vali ile arasının açılması nedeniyle becayiş suretiyle Ertuğrul sancağı mutasarrıflığında görevlendirilmiştir. 30 Receb 1326 (28 Ağustos 1908) günü Kütahya sancağı mutasarrıflığı görevine tayin edilmiş, Sicill-i Ahval Memuriyeti Komisyonu'nun mazbatasına atfen Dahiliye Nezareti'nin izni ile 27 Rebiyülahir 1327 (18 Mayıs 1909) yılında İzmit sancağı mutasarrıflığına naklen atanmıştır.

Osman Bey'in, tipik bir Abdülhamit dönemi (1876-1909) memuriyet hayatı yaşamış olduğunu Sicill-i Ahval defterindeki bilgilerinden yola çıkarak söylemek mümkündür. Sıkça yer değişikliği ve her yer değişikliğinde bir önceki görev yerine ve görevine ilişkin soruşturma sürecinin yaşanması, görevinin sorumluluk alanı ile ilgili değişik suçlarla itham edilmesi ve uzun süren bürokratik değerlendirmeler sonucunda soruşturmalardan aklanması ancak bu süreçlerde maddî ve manevî mağduriyet yaşaması, diğer mülkî memurların da yaşadığı döneme özgü bir durumdur.

Osman Bey atamalar ve yer değişiklikleri sırasında soruşturmalar sebebiyle henüz suçlu ya da suçsuz olduğu anlaşılmamışken bir çok kez yeni görev yerine atansa dahi maaş indirimi ya da rütbe düşürme, kıdem durdurma cezası ile karşılaşmış ve her soruşturmadan aklanarak cezaları kaldırılıp terfi ve rütbesi iade olunmuştur. Bu zorlu memuriyet süresince Paşa'nın sağlığının da bozulduğunu defterdeki bilgilerden öğrenmek mümkündür. Zaman zaman sağlık sorunlarının tedavisi görev yerinde mümkün olmadığı için de tayini çıkmış ancak bu durum bir önceki görevinden dolayı soruşturma ile karşılaşmasına mani olmamıştır. Osman Bey'in sicilinde dikkati çeken bir diğer nokta da her soruşturmanın sonucunda görev yerindeki başarılarından ve halkla, âmirleriyle uyumundan hizmetlerinden övgüyle söz ediliyor olmasıdır.

Osman Paşa'nın 1 Eylül 1325/14 Eylül 1909 tarihli İzmit Livası idare meclisi mazbatasında emekli sandığına borcu olmadığı, iyi huylu, faal ve görevde kaldığı müddetçe vazifesini hakkıyla yerine getirdiği belirtilmiştir. Merkez-i Tensik ve Tedkik-i Tensikat Komisyonlarınca göreve dönmesine enge bir durum olmadığı ve yeniden işe başlayabileceği 7 Teşrin-i Sâni 1326/20 Kasım 1910 gününde sicil memuriyet kaleminde yazılan derkenardan anlaşılmaktadır. Görevinden azledilip merkeze alınan Paşa'ya 16 Şaban 1328/23 Ağustos 1910 günü mazuliyet maaşı bağlandığı nezaretin 24 Teşrin-i Evvel 1326/6 Kasım 1910 tarihli tezkiresinde belirtilmiştir. Daha sonra Osman Paşa'nın yeni bir göreve ataması yapılmayıp 14 aralık 1911 yılında "Tensikat'a tâbi tutularak" emekliye sevk edildiği anlaşılmaktadır.

Osman Paşa'nın özel hayatına ve ailesine dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Hatice Tahire Hanım ile evli ve bu evlilikten Mehmed Reşit, Ahmed Rıza, Mahmud Nurettin adında üç erkek; Zübeyde ve Saadet adlarında ikiz kız çocuğu

olduğu bilinmektedir. Vefat ettiği-
de henüz iki kızı da evlenmemişti ve
en küçük oğlu Mahmud Nureddin
Bursa Lisesi 9. Sınıf öğrencisi idi.
Oğullarından Mehmed Reşid ve
Ahmed Rıza ise yedek subay olarak
katıldıkları I. Dünya Savaşı'nda esir
düşüklerinden Basra'da esir bulu-
nuyorlardı.²¹⁶

Osman Bey'in Kişiliği ve Meslekî Donanımı

Osman Bey, Abdülhamid dönemi
memuriyet hayatının zorluklarını
göğüslemiş ve tüm zorluklardan
sıyrılabilmiş dürüst, dîni hassasiyet-
lere önem veren, namuslu ve dir-
yetli, sorumluluk sahibi bir Osman-
lıdır. Geçirmiş olduğu soruşturma-
ların raporlarında kendisi hakkında
kullanılan ifadelerde kişiliğini oluş-
turan temel değerleri işaret eden
sıfatlar onun hakkında bir imajın
oluşmasını elverişli kılmaktadır. Bu
durumu en iyi örnekleyebilecek ifa-
delerden bazıları -sadeleştirilmiş bi-
çimiyle- Sicill-i Ahval'de geçtiği hali
ile şöyledir:

“Musul Vilayeti Kerkük sancağı mutasarrıflığına dindar, yetenekli, çalışkan,
işinin ehli idarecinin atanması gereği üzerine (.) Nezaret-i Mülkiye memur ko-
misyonunca yapılan değerlendirmede aranan vasıflara Osman Bey'in uygun
olduğuna karar verilerek.....”

Osman Paşa'nın meslekî başarısı hakkında bilgi edinilebilecek diğer ifade-
lere örnekler:

“(.) Osman Bey'in görevini yerine getirmedeki başarısı nedeniyle 26 Rama-
zan 1311 tarihinde terfi yoluyla ödüllendirilmesine....”

Satı Bey'in Etnografya kitabının genişletilmiş
şeklinin ilk baskı dış kapağı
Etnografya: İlm-i Akvam
Hilal Matbaası

²¹⁶ (Mücellidoğlu) Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Cil: 3. ss. 77-78.

“(.) Osman Paşa’nın daha önce Rumeli’de görev yapmış olması, mezun olduğu okullar ve yabancı dile hakimiyeti dikkate alınarak 27 Rebiülahir 1321 (23 Temmuz 1903) yılı Görice Sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiştir Ancak Paşa, ahlaken sağlam ve mesleğinin erbabı (.)”

Osman Paşa’nın dönemin koşulları düşünüldüğünde İmparatorluğun hâkim olduğu coğrafyada *Mülkiye*’nin yüksek kısmından mezun olduk‘an mütevazi yaşam koşullarına imkân verecek maaş²¹⁷ ile sadakat ve minret duygusu besleyerek devlete hizmet etmiş dürüst, namuslu, çalışkan bir şahsiyet olduğunu, hakkındaki sicil raporundan yola çıkarak söylemek mümkündür.

Osman Paşa Elmalı, Gemlik, Yenipazar, Kilis, Antakya, Adalar, İpel (Arnavutluk), Genç (Bitlis), Görice (Kosova), Mardin, Süleymaniye (Halep), Dersim, Ertuğrul (Bilecik-Bursa Vilayeti), Kütahya, İzmit sancakları mutasarrıflıklarında görev yapmış olmasının yanısıra *Mülkiye* Müdürü Abdurrahman Şeref Bey’in teklifi ile *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane* Sermubassırlığına atanmış ve bir süre burada görev yapmıştır. 1882 ve 1909 yıllarını kapsayan görev süresinin sonunda yerleştiği Bursa’da 31 mart 1920’de vefat etmiştir.

²¹⁷ Osman Paşa’nın maaş aralığı 2500 kuruş ile 6300 kuruş arasında değişmektedir.

C- İLM-İ AHVAL-İ AKVAM KİTABI VE İÇERİĞİ ÜZERİNE

1301/1884 tarihinde Osman Bey / Paşa tarafından yayımlanan *İlm-i Ahval-i Akvam* yani “Kavimlerin Durumları Bilimi” adlı eser *Etnografya*’nın Osmanlı bilim dünyasındaki varlığına ilginç bir örnek oluşturması ve aynı zamanda –bugüne kadar dikkatlerden kaçan-bu alandaki ilk kitap olması açısından önemlidir. Eseri kaleme alan Osman Bey’in akademik kimliği, döneminin devlet adamı yetiştiren köklü kurumu Mekteb-i Mülkiye öğrencisi / mezunu olmakla sınırlıdır.

Osmanlı coğrafyasında mesafe ve kültür olarak birbirinden oldukça farklı pek çok yerde mülkî amir olarak görev yapan Osman Paşa, mezuniyetinden birkaç sene sonra Mordtmann’ın tesirinde kalmış olmakla ya da *İlm-i Ahval-i Akvam* dersi ile ilk kez başka coğrafyaları ve insanları tanıma heyecanı ile eserini kaleme almıştır.

Bugün etnografya, etnoloji, antropoloji, sosyal / fizik antropoloji, beşerî coğrafya, halkbilim gibi münferit bilim dalları açısından içerik ve araştırma sahasının sınırlarına ilişkin tartışmalar sürerken *İlm-i Ahval-i Akvam*’ın içeriğinin bilimselliği ya da o dönemin etnografya algısını ne kadar yansıttığı tartışılabilir bir konudur. Ancak etnoloji düşüncesinin temellerinde başkasını tanıma isteği nedeniyle erken dönemde Batı’daki etnolojik düşünce algısı beşerî coğrafya, biyoloji, jenaoloji, paleontoloji gibi bilim dalları ile yöntemsel farklılıklara rağmen aynı düzlemde iç içe yer almasına sebep olmuştur. Bu anlamda Osman Paşa’nın eserinin çıkış noktası Mordtmann’ın etnografya ders notları olarak ele alınıp incelendiğinde, eserde etnografya / etnoloji ve antropoloji literatürünün oluşmasına katkıda bulunmuş erken dönem Batılı bilim adamlarının adlarının geçiyor oluşu, bu kişilerin düşüncelerine yer verilmesi ve eserin konu başlıkları açısından -ki bu konu başlıkları *Mektebi Mülkiye* müfredatı içinde yer alan etnografya dersi konu başlıkları olarak düşünüldüğünde- dikkate değerdir.

Mordtmann seyyah, diplomat ya da bilim adamı kimlikleri ile Osmanlı Devleti’nde yaşamını sürdürürken içinde bulunduğu toplum ile ilgili gözlem ve

düşüncelerini çeşitli gazete ve dergilerde düzenli yazdığı makaleleri yoluyla Batı dünyasına aktarır. Aynı zamanda ilgi alanına giren ve bir anlamda uzmanlığı olan konular ile alakalı dönemin Batı literatürünü de yakından takip ettiği ve bu literatüre hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Babinger'e göre Doğubilimcilerin büyük kısmı özellikle Batı kökenli doğubilimciler, Mordtmann'ın ortaya koyduğu eserleri değerli çalışmalar olarak görmüşlerdir. Bu eserler Anadolu ile ilgili mektup ve gezi notları içerdikleri coğrafi, etnografik, istatistik ve tarihi ayrıntılarla haklı bir ilgi uyandırmıştır.²¹⁸ Bu anlamda seyyah kimliği ile etnografik gözlemlerini sistematik hale getirerek bir Doğu toplumu olan Osmanlı'yı Batı'ya tanıtan Andreas David Mordtmann'ın ders notları olarak ortaya çıkan *İlm-i Ahval-i Akvam* kitabı bu defa Doğu toplumuna "öteki"ni anlattığı yine etnografya/etnoloji ile doğrudan ilişkili gözlemleri olarak değerlendirilebilir. Şüphesiz tüm bu değerlendirmeler yapılırken *İlm-i Ahval-i Akvam* kitabı sadece Mordtmann'dan hareketle değerlendirilmemelidir. Eseri günümüze ulaştıran Osman Paşa'nın Batılı'nın gözünden ötekini anlamaya çalışan bir Doğulu oluşunun ve içinde yaşadığı topluma ait o günkü dünya görüşünün ders notlarını yeniden kaleme alırken ifadelere yansımış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

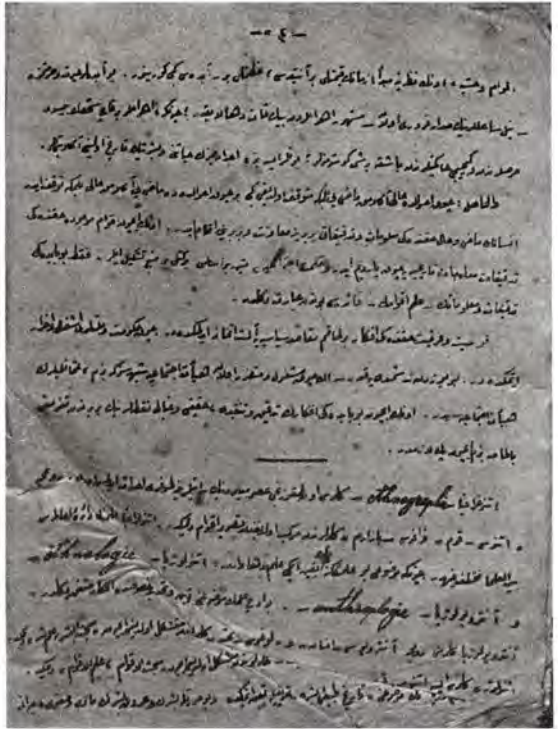
Kitap bugünün Türkçesi ile okuduğunda başlıklar, alt başlıklar ya da bir koldan diğerine geçişlerdeki kopukluklar ve kitabın sonlanış biçimi okuyucuda metnin, ders notları olduğu düşüncesini pekiştirir niteliktedir. Örneğin ırk tasniflerinin sonlandığı düşünülürken kitabın ilerleyen bir bölümünde pek de anlamlı olmayan bir yerde yeniden ırk tasniflerine dönülür. Bu anlamda okuyucuda sanki bir derste bahsedilip bitmemiş bir konu daha sonraki derslerde tamamlanmış izlenimi uyandırır.

İlm-i Ahval-i Akvam'ın başlığının altında -ayrıca alt başlıkta *Etnografya* ibaresi de dikkati çekmektedir- önsözde o dönemde basılmış her kitap gibi padişaha dua ve minnet içeren ifadelerle uzunca bir metin halinde yer verilmiştir. Yine aynı bölümde, 1877-1908 yıllarında yüksekokul olan *Mektebi Mülkiye*'nin 1879 yılında verdiği ilk mezunlardan olan Osman Bey'in, öğrenciliği sırasında Andreas David Mordtmann ile *Etnografya* dersi nedeniyle yollarının kesiştiği anlaşılır. Yazar, *Mülkiye* talebesi iken almış olduğu etnografya dersinde edindiği bilgilerden hareketle yani A.D. Mordtmann'ın ders notları ile *İlm-i Ahval-i Akvam*'ı kaleme aldığını -metinde geçtiği şekliyle- şu cümlelerle ifade eder; "Kulub-ı sadıkada hâsıl olan küşayış ve zaman-ı sa'd-iktiran-ı şehinşâhide görülen emn ü asayış-i hüner-mendanî birer eser meydana getirmeye müşevvik olduğu cihetle şim-

²¹⁸ Erol Üyepazarcı, "Yazar ve Eser Hakkındaki Açıklamalar", Andreas David Mordtmann, İstanbul ve Yeni Osmanlılar, s. IV.

di her matbaa bir telif-i latifin tabına hizmet etmekte olup bu âciz-i kem-bidaa ise çend sal mukaddem taht-ı himaye-i feyz-vaye-i cenab-ı padişahide küşad buyurulan Mekteb-i Mülkiye muallimîninden olarak ve muahharen vefat eden Mordtmann'dan tahsil eylediğim Etnografya yani İlm-i Ahval-i Akvam üzerine bir risale tertib ve takdim etmiş olduğumdan eser-i naçiz-i kemteranemin enzar-ı ammeye vaz'ına cesaret eyledim. Maksadım arz-ı hüner etmek olmadığına binaen risalenin hatta hatası ehl-i fazlın kalem-i atâsı ile islah buyurulur ümidindeyim."²¹⁹

Önsözün ardından gelen ilk bölüm etnografyanın tarifinin yeryüzünde bulunan çeşitli milletlerin ve kavimlerin durumlarından bahseden ilim olarak yapıldığı "İlm-i Ahval-i Akvam Neye Derler?" başlığını taşır. Aynı bölümde görünüşte memeli hayvanlar gibi olan insanın algılama açısından diğer hayvanlardan üstünlüğünden ve bu üstünlük derecesinin belirtildiği bir ölçünün henüz bulunmadığından bahsedilir. Takip eden başlık "İnsan nedir?" olup bu bölümde insanın hiçbir hayvanda olmadığı kadar ayırt edici, soyutlayıcı bir güce sahip olduğundan, hayvanların ise duygularını, özellikle ağlama isteklerini, acılarını bağıarak çeşitli seslerle ifade ettiklerini anlatır. Aynı bölümde insanın nasıl yaratıldığı ve ilk olarak hayvandan mı oluştuğu, yoksa maymunun gelişmesinden mi ya da yaratılmış mı olduğu sorusu sorularak bu konuda bazı natüralistlerin insanın hayvanın gelişmesinden, bazılarının da maymundan olduğunu söyledikleri ifade edilir. Bunları ispat eder güçlü bir delil olmadığından söz eden Osman, kâinatı yaratanın insanı da yarattığına inandığını belirterek insanın hayvandan ya da may-

Satı Bey'in Taşbaskı Etnografya ders notları kitabında etnografya, etnoloji ve antropoloji'nin açıklamalarının yer aldığı sayfa

²¹⁹ Osman, "Mukaddime", *İlm-i Ahval-i Akvam*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301. s. 2.

mundan gelmediğinin en önemli alâmeti olarak insanda hayvanlarda olmayan ikinci beyin yahut küçük beyinin bulunmasını gösterir.

“İnsan yeryüzünde hangi devirde ortaya çıktı?” sorusu ile başladığı bölümde Osman, jeoloji bilginlerinin birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü devir yahut buzul ve tufan devirleri, bugünkü devir ve yeni devir diye birtakım dönemler kabul ettiklerinden bahsederek bu tasnifin paleontoloji çalışmaları ile bir takım hayvan kalıntılarına göre yapıldığını belirtir. Osman Bey’e göre bir, iki ve üçüncü devirlerde insandan bir iz bulunmamaktadır ve ilk insan izleri mamut ve benzeri hayvanlarla mücadele ettiği dördüncü devirde görülmüştür; bu ilk basamaklar hakkında pek az bilgi olduğundan *Etnografya* bu tartışmayı *İlm-i Ahvali Mahlukat-ı Atika* (paleontolojiye)’ya terk etmiştir. Bu nokta o dönemde Etnografya’nın konusu ve kapsamına ilişkin bir saptama olması bakımından önemlidir.

Kitapta insanın ilk ortaya çıktığı coğrafya ve koşulları “İnsan nerede zuhur etti? başlığı ile ele alınır. İlk olarak hayvan ve bitkiler coğrafyasına değinen Osman Bey bir yerdeki hayvan ve bitkinin başka bir kıtada var olamayacağını iddia ederek bu konuda çeşitli örnekler verir. İnsana en benzeyen hayvan olarak maymunu örnek gösterir, bunların da çok sınırlı bir mekânda bulunduklarını vurgular. İnsan ise bu türlerin aksine dünyanın oturulabilecek her yerine yayılabiliştir. Buna dayanarak insanın tek bir noktada ve tek bir cins olarak yaratılmış olduğunu ve bunun aksinin şaşılacak bir şey ve istisna olacağını iddia eder. Osman, insanın bir cinsten yaratıldığını, maymun gibi çeşitleri ile dünyada dağılmadığını, tek bir çift olarak erkek ve dişiden yayıldığını burada önemli olanın ırk değil cins olduğunu vurgular. Irk ile cins arasındaki fark üzerinde örnekler vererek konuyu geniş bir biçimde tartışan yazarın bu bağlamda verdiği örnekler köpek ve kediye ilişkindir. Bir cinsin erkeği ile başka bir cinsin dişisi birleştiğinde ortaya bir şey çıkmayacağını söylerken melezleşmeye de değinir. Osman Bey’e göre hayvan cinsleri arasında birleşmeden hiç birşey hasıl olamaz ve aynı cinsten hayvanların birleşmesinden farklılıklar doğabilir. Bu kural bitkiler içinde geçerilidir ve bu anlamda ağaç aşısı bir örnek teşkil etmektedir. Aynı kural insana uygulandığında ise farklı ırklardan insanların birleşmesinden halsalar (melezler) doğabileceği gibi halsaların birleşmesinden de farklı ırklar doğabilir denilerek insan cinsinin bir kaynaktan zuhur ettiğinin anlaşıldığı sonucuna varılır.

Yine aynı bölümde genel kanaatlere göre insanın orijininin Orta Asya’nın Pamir yaylası olduğu kaydedilerek beyaz, siyah ve sarı ırkların bu yayla etrafında bulunduğu ifade edilir. Beyaz ırk batı ve güneybatıda, sarı ırk kuzey, kuzeydoğu ve doğuda, siyah ırk güney, güneydoğuda ve güneybatıda yerleşmiştir. Çeşitli dillerin üç temel şeklinin bu yaylanın etrafında yayılmış olmasını insanın ilk beşiğinin Pamir Yaylası olduğunun ispatı olarak gösteren Os-

man bu üç dilin tasnifine birincisinin kelimelerinin tek heceli, ikincisinin kelimelerinin değişme kabul etmez, üçüncüsünün kelimeleri değişebilir olan dillerdir diyerek değinir. Daha sonra bu dillerin coğrafi olarak dağılımını ilki Çin ve Ganj nehrinin doğusunda bulunan ve Çin'e bağlı Hint ülkelerinde, ikincisi Avrupa'nın kuzey ve doğu bölgelerinde, üçüncüsü Ganj'dan Kızıl Deniz ve Akdeniz'e kadar Avrupa'da bulunan ülkelerde konuşulur" şeklinde verir.

Kitapta aktarıldığına göre siyah ırk Asya'nın güney ve güney doğusunda bulunan Hint kıtası ile Hint adalarının bir kısmında yerleşmiş iken bu kıtada oturanlar beyaz ırkın Hindistan'a girmeye başlamasıyla beraber Süveyş berzahından geçerek Afrika'ya, adalarda oturanlar ise Okyanusya adalarına gitmişlerdir. Sarı ırk, Asya'nın doğu ve kuzeydoğusuna göçüp Bering Boğazı'nı geçerek Amerika'ya, beyaz ırkın bir kolu da Kafkasya'ya göç etmiştir. Yakın zamanlarda bilginlerin çoğu Hint ile Afrika arasında olup Büyük Tufan'da kaybolmuş bir kıta veya adanın insanın ilk otaya çıktığı yer olduğu teorisini ileri sürmüşlerdir. Bunun ispatı için hiçbir delil yoksa da siyah ırkın Afrika ile Okyanusya kıtalarına dağıldıklarını belirtmek gibi bir faydası vardır. İnsanoğlunun ilk yaratılışında çıplak olduğu ve meyve ile beslendiği için Pamir yaylası bu şartlar için uygundur ve bu doğrultuda coğrafi koşullar insanın varoluşu için önemlidir.

Bu aşamada Osman Bey kitabında, "İnsan kaç ırklardan ibarettir?" sorusu ile yeni bir konuyu tartışır. Bu bölümde dikkati çeken en önemli nokta ilk kez bilim adamlarının adlarına ve düşüncelerine geniş bir şekilde yer veriliyor olmasıdır. Bahsi geçen bilim adamları ilgilendikleri disiplinin ilkleri ya da belli bir ekolün öncüleri olmaları bakımından ayrıca önemlidir. Örneğin ilk natü-

Fransız Natüralist
Jean Baptiste Bory de Saint-Vincent

Bu aşamada Osman Bey kitabında, "İnsan kaç ırklardan ibarettir?" sorusu ile yeni bir konuyu tartışır. Bu bölümde dikkati çeken en önemli nokta ilk kez bilim adamlarının adlarına ve düşüncelerine geniş bir şekilde yer veriliyor olmasıdır. Bahsi geçen bilim adamları ilgilendikleri disiplinin ilkleri ya da belli bir ekolün öncüleri olmaları bakımından ayrıca önemlidir. Örneğin ilk natü-

ralistlerden olan Georges-Louis Buffon'a (1707-1788) ırkları beyaz siyah ve sarı olarak üçe ayırmıştır diyerek değinir. Ardından Alman psikolog, antropolog ve natüralist Johann Friedrich Blumenbach'ın (1752-1840), Kafkas Moğol, Sudan Malezya ve Amerikalı olmak üzere beş ırktan bahsettiğini ifade eder.

Bohemyalı anatomi ve fizyoloji bilgini Georg Prochaska (1749-1820)'nın Kafkas ve Moğol ırklarını birleştirip bunlara Bir Hint ırkı ekleyerek Blumenbach'ın tasnifini kabul ettiğinden söz eder. Fransız doğa tarihçisi Bernard Lacépède (1756-1825) ise Blumenbach'ın tasnifine Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika'da bulunan uzak ırkları da ilave etmiştir. Fransız natüralist ve Zoolog Georges Chrétien Léopold Dagobert Cuvier (1769-1832) Malezya ve Amerikalıların sonradan olma olduğunu düşünerek Buffon gibi beyaz, siyah ve sarı ırkları kabul eder. Fransız natüralist antropolog Julien-Joseph Virey'nin (1775-1846) iki ırkı benimsediğini ve anotomici ve fizyolog Bory de Saint-Vincent'in (1778-1846) onbeş ırk bulunduğu iddiasını aktarır. Louis-Antoine Desmoulins'in (1796-1828) onaltı ırk insan sayarsa da insan cinslerinin sonsuz olduğunu zannettireceği için insanın tek yaratıldığı kuralına dönmüştür diyen Osman İngiliz Etnolog James Cowles Prichard'ın (1786 -1848) üç çeşit kavim kabul edip bunları insanlığın ilk kabileleri gibi görerek, bunları Ari, Sami ve Mısri olarak sıralar.

"Bu usuller pek karışık olduğundan biz beyaz siyah sarı esmer ve kızıl olarak Belçikalı Amelyuz Dalua usûlünü kabul ettik" diyerek kendi kabulünü ortaya koyan yazar. "Bu bab Amalyuz Dalua'nın göstermiş olduğu uruk-ı hamzenin alâmatı beyanındadır." dediği bölüme daha sonra anlaşılmayan bir biçimde geri dönecektir. Amelyuz Dalua diye ırk tasnifini kabul ettiği Belçikalı jeolog Jean Baptiste Julien d'Omalus d'Hallo (1783-1875) olup aslen jeologdur.

Bu bölüm insan ve maymun beyinlerini mukayese edilerek aradaki farkları ve insan beyninin üstünlüğünün ayrıntıları ile anlatılması ile son bulur. Beş duyu başlığı ile bazı hayvanların işitme, görme, koklama duyuları insandan daha üstün ise de bütün olarak insandaki mükemmeliyet ve düzen hiçbirinde yoktur diyerek konuya devam eden *İlm-i Ahval-i Akvam* ilk olarak dokunma duyusunu ele alır. Dokunma duyusunun insanın tüm derisinde var ise de tek bir şeyin dokusunu anlamak için sadece dokunmak kafidir iddiasını ortaya atarak diğer duylara gerek olmaksızın sadece koklayarak da algılanabileceğinin altını çizer. Kafa başlığı ile kafanın anatomik olarak kafatası ile yüzden meydana geldiğini, insanda kafanın yüze göre daha gelişmiş olduğunu, hayvanda ise yüzün gelişmiş olduğu vurgulanır. Kafanın eni ve boyunun birbirine oranından yola çıkılarak çeşitli ırklara göre kafa yapısı tarif edilebilir. Kafa yapısı ile zekâ arasında bir bağlantı olmadığını belirten Osman, insanın yüzünde organlar arası birtakım açıkların varlığının düşünüldüğünü ve Hollandalı anotomici Petrus Camber (1722-1789)'in, insan aklının bu açıklara bağlı olduğunu belirttiğini ifade eder.

Aynı başlık altında soğuk ülke insanların boyunun sıcak ülkelere göre kısa olduğunu ifade eden yazar derinin rengi ilk bakışta ırkın tayini için ölçü olmakla beraber bilimsel açıdan fazla anlamlı olmadığını düşünmektedir. Konuşma ve algı gücünün ilişkisine gelindiğinde ise konuşmanın algı gücünün işareti olduğuna inanan Osman Bey hayvanların her ne kadar ızdıraplarını anlatsalar da bu anlatımın ızdırabın sebebini açıklamaya yeterli olmadığını açıklar ve bu noktada insanın algılama gücünün üstünlüğü ve çıkardığı seslerin kelimelere dönüşmesiyle kendini doğru ve açık bir biçimde ifade edebildiğini ayrıntılı olarak anlatır. Dilin kökeni üzerine çalışan geçmiş filozofların görüşü “ konuşma insana Allah tarafından öğretilmiştir” diyerek ifade edilir

(Mordtmann'ın yorumu mu yoksa Osman Paşa'nın mı diye düşünülebilecek bir ayrıntı). Dilin aslını aramak mümkün olmadığından dillerin anasını aramaktan kaçınmak gerektiği, üzerinde durulması gereken bir başka görüştür.

Kitapta kastedilen tüm dillerin atası tek bir dil olan “anadilden doğan diğer diller arasında çoğunun *İlm-i Ahval-i Akvam*'a hiçbir faydası ve ilişkisi olmadığından biz insanlığın ilerlemesi ve eğitimine etkisi açık olan dili nitelemekle yetineceğiz” diyerek diller üç kısma ayrılır. Yazar bu noktada dilleri kelimeleri tek hece olanlar, kelimeleri sabit olanlar, kelimeleri değişenler olarak tasnif edilmiş olduğunu belirtir ve bu dilleri tek tek açıklayarak, örnekler verir: “Tek heceli dillerin özelliği bütün kelimelerin bir heceli olmasıdır. Böylece bu dillerde ne çekim ne ek ne de çeşitli edatlar yoktur. Ancak konuşmada bunlar gerekli olduğunda bu görevi yerine getiren özel kelimeler kullanılır” ve tek heceli ve değişen dillerden örneklerle bu dillerin özelliğini gösterir. Bu tek heceli dil Çin’de kullanılır. Çinliler kendi dilleri için öğrenmeye insan ömrü yetmez derler. Kelimeleri sabit dillerin çekimi değişmeyen bir köke değişen eklerle olur ki Türkçe bu dil-

Fransız Natüralist
Bernard-Germain-Étienne de La Ville-sur-Ilion,
comte de Lacépède

lerdendir. Bu dilleri Türkler, Moğollar, Hindistan'ın güney halkı ve Sudan kabileleri kullanır. Kelimelerin esası değişen dillere misal ise Arapçadır”.

İlm-i Ahval-i Akvam' da lisan meselesinden sonra insanı hayvandan yücelten bir başka özelliğin ise yazı olduğu vurgulanır: “ *Uzaktakilere bildirmek ya da ilahî zamana bırakmak için yazı icad olunmuştur. Eski kavimler yazının orijini olarak ilahî bir ilham veya mevcut çizgilere ilahî bir kaynak düşünmüşlerdir. Geçmiş devirlerde hayvan ve eşyayı kendi şekilleriyle göstermek bir yol ise de şekillerle tarif edilemeyecek haller için yazı gereklidir. Şekil ile gösterilen yazıya, Hatt-ı Berbai, Hiyoroglif denir ki bunu eski Mısırlılar ile Amerika Hintlileri (Kızılderililer) kullanır. Yazıda dört usul vardır bunlardan birincisi ve en eskisi yalnız harflere bağlı yazı olarak özellikle Sami yani İbrani, Keldani, Süryani ve Araplar arasında kullanılmış olup Müslümanlar arasında 4 usulden üçüncüsü kullanılmıştır. İkincisi harekeye göre harfin değişmesi usulü olup Hristiyan Sudanlılar ve Ganj Nehri'nin beri tarafında oturan Güney Hint ahalisi kullanır. Üçüncüsü hareketleri harflerin üstüne ya da altına koymaktır. Bu usulü Sami ve aynı şekilde Kur'an nüshaları ve çocuklara mahsus dinî kitaplar ve telaffuzu bilinmeyen özel isimlerde kuşkuluları gidermek üzere Farslar ve Türkler kullanırlar. Netice olarak kelimelerde bulundukları yerde harfleri ve hareketleri bir satır üzerinde yazmak usulü Avrupalılar'da geçerlidir. Hint dilleri gibi Sanskritçeden doğan dillerde de harflerin hareketleri bazen üzerine veya altına bazen da harfi hafif değiştirerek bir dil kullanılır.”*

İnsanı hayvandan ayıran bir başka üstünlüğün ahlâk güzellikleri olduğuna değinilen bölüm “İnsanın Ahlâk Güzellikleri” başlığını taşır. İyilik ve kötülük denen şeyin kavimden kavime değişip bir yerde kötü görülen şeyin başka bir yerde makbul olduğunu ama iyilik ve kötülük düşüncesinin mutlak surette daima mevcut olduğu anlatılır.

Ahlak meselesinden sonra kitapta anlaşılamayan bir biçimde tekrar ırk meselesine dönülmüş ve ırkların fizikî özellikleri üzerinde durulmuştur. Metin dikkatle incelendiğinde terminoloji itibarıyla Fransız tesirinde bir dilin hakim olduğu açıktır. Kafkas ya da Kafkasî yerine Kokazik kullanılması buna bir örnektir.

Yazar, Johann Friedrich Blumenbach'ın(1752–1840) Kafkas, Moğol, Sudan, Malezya ve Amerikalı olmak üzere beş ırktan bahsettiğini ve bu beş ırkın aşağıdaki tasnif doğrultusunda inceleneceğini açıklar:

1.Kokazik : *Bu grupta bulunan insanların tenleri beyaz saçları siyah ve sarı yüzleri güzeldir. Bazı Kafkasi başlar vardır ki Hindistan'da bulunurlar bunların vücutları siyahtır.*

2.Sarı ırk : *Bu ırkta bulunan adamların renkleri sarı, saçları siyahtır. Çinin kuzey doğusunda bulunurlar.*

3.Siyah ırk : *Afrika'da ve Güney Hindistan ile Hint Adaları'nda bulunup renkleri siyah, saçları kıvrıkcık burunları basık kemerlidir.*

4.Malezya ırkı :*Bu ırk Çin Hindi'nin güneyinde bulunan Malaka Yarımadası ile Pasifik Adaları'nda ve Afrika'nın Güney Doğusu'ndaki Madagaskar Adası'nda bu-*

lunur. Saçları siyah düz ve serttir. Burunları siyah ırkinki kadar basık değildir. Bu ırka mensup adamlar çok çalışkandır ve sanatları gemicilik ve korsanlıktır.

5. Kırmızı ırk : Amerika'da bulunup, saçları siyah ve dik ,renkleri kırmızıdır. Bu ırka mahsus adamlarda saç ve sakal bitmez.

Bu beş maddelik tasnifin ardından kitap, çok da anlamlı olmayan bir alt başlıkla tasnife gider ki bu beyaz ırkın alt başlıklarla tasnifidir ; “Beş ırktan Beyaz Irk üç kısma bölünüp birincisi Arilerdir ki Hindistan’dan Kafkasya’ya ulaşır. İkincisi Rusya’nın kuzeyinde bulunan Lapon ve Samuet Kavimleri ile hangi kısımdan oldukları bilinmeyen Macar ve Bask kavimlerinden başka Avrupa kıtasına yerleşmiş muhtelif milletlerdir. Üçüncü kısım Psemeniklerdir ki Sami dilleri konuşan Arap ve İran, Habeş, Süryani, Keldani kavimleridir. Bu üç kısımdan başka diğer bir dördüncü kısım var ki o da Ariyen şubesine bağlıdır. Bunlar Türkçe konuşurlar. Bunlar da Afganlılar Beluciler ve Türkistanlılardır.”

Bir sonraki bölüm etnografya ilminden değilse de onun bilinmesi ve doğru olarak anlaşılması için mühim ve elzemdir denilerek devirlerden ve özelliklerinden söz edilen bölümdür: “ geçmiş devirlerden bir dönem vardır ki madenlerden alet yapmak usulü bilinmediğinden bu tür eşya sırf taştan yapıldı, bunun için bu devre Taş Devri adı verilir. Bir zaman sonra Allah insan oğluna verdiği akıl ve zekâ sayesinde tunçtan alet yapmaya başlamış, bu devre Tunç Devri denmiştir. İnsan türü medeniyet yolunda bir adım daha atarak aletleri demirden yapmaya başlamış, bu devre de Demir Devri denilmiştir”

Kitabın son bölümü ise “Çeşitli Milletlerin Ahlâk Bağlılık Âdet Din ve Törenleri Hakkında” başlığı ile verilen Afganlılar, Belucistan Halkı, İranlılar, Hint Halından Brahmanlar, Kıptiler, Kürtler (Belbas Kabilesi, Caf Kabilesi, Halabci Kabilesi), Yezîdiler, Ermeniler, Gürcüler, Çerkezler, İsveç ve Norveç, Danimarka’dan bahsedilen bölümdür. Bu bölümde adı yukarıda sayılan halklar ve ülkeler ile ilgili öznele varan görüşler ifade edilmiş ve genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Bir anlamda etnografyanın temel meselelerinin üzerine yazılan ilk bölümün ardından bu bölümde etnografya anlayışı ülkeler ya da halklar üzerinden gidilerek ortaya konmuştur.

Besmele ile başlayan *İlm-i Ahval-i Akvam* kitabı Danimarkalılar başlığının ardından “temmettüt-tamam bi-inayetir’rahman” ifadesi ile bir sonuca ya da yoruma bağlanmaksızın biter.

SONUÇ YERİNE

Batı toplumun *ötekini* tanıma çabasının eyleme dönüşmesiyle düşünsel olarak varlık gösteren etnografya / etnoloji ve antropoloji literatürü erken dönemde seyahatnameler üzerinden kurgulamıştır. Batılının *merak duygusu ve içten pazarlıklı tutum* ile kaleme aldığı doğunun bilgisini içeren seyahatnamelerin, ötekinin kimliğinin görmek istenilen biçimde kurgulandığı metinler olduğu düşünüldüğünde etnografyanın erken dönem bilgisinin batıda inşa edildiği zemini algılamak kolaylaşır. Bu bağlamda bu çalışmada gerek doğulunun gerekse batılının etnografik bakış açısı ile kaleme aldığı seyahatnamelerde adı geçen disiplinlerin düşünsel olarak varlığı üzerinde durulmuştur. Ayrıca Batıya nisbetle Osmanlı düşüncesinde etnografya / etnoloji ve antropoloji geç tezahür etmiş olsa da bugün literatürde belirtilen başlangıca ilişkin tarihlerden daha önce dönemin şartlarına uygun bilimsel perspektifle konuyu ele alan pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu anlamda kaleme alınan yazılar etnografya / etnoloji ve antropolojinin batıdaki literatürüne ve uygulamalarına ilişkin bilgileri, izlenimleri Osmanlı'ya aktardığı gibi Osmanlı'da bu disiplinlerin adlandırılmasına ve teşekkülüne ilişkin meseleleri de içerirler. Bu çalışmada şimdiye kadar varlıkları çok da önemsenmemiş ancak bu disiplinlerin tarihi açısından önemli olduğunu düşünülen bu yazılara da büyük ölçüde yer verilmiştir. Bu bağlamda *İlm-i Ahval-i Akvam* kitabının Türkiye'de yayımlanan ilk etnografya kitabı olduğu ve gerek bu kitabı yazan Osman Bey'in gerekse hocası Andreas David Mordtmann'ın ve bunların kişiliğinde Mek-teb-i Mülkiye'nin etnografyanın tanınması, kabul edilmesi ve yayılmasındaki, önemli rolleri ilk defa bu çalışma ile ortaya konmuştur. Sonuç olarak etnografya / etnoloji ve antropoloji özellikle son dönemde vurgulandığı şekilde meşrutiyetle ortaya çıkmış ve belirtilen sürekli tekrar edilen bir literatürden ibaret kalmış değil burada ayrıntılı bir biçimde ortaya konulduğu gibi Türkiye'ye çok daha önceki dönemlerde girmiş ve gerek çok sayıda süreli yayında ve gerekse değişik kitaplarda gündeme gelmiş ve tartışma konusu olmuştur.

İLM-İ AHVAL-İ AKVAM

İlm-i Ahval-i Akvam

Eser

Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane Ser Mubassırı

Osman

Her Hukuku Sahib-i Esere Aittir
üzerinde zat mührüm bulunmayanlara sahte nazarıyla bakılacaktır.

Maarif Nezaret-i Celilesinin Ruhsatıyla Tab Olunmuştur.

İstanbul

Mahmud Bey Matbaası

Bab-ı Âli Civarında Ebussud Caddesi'nde Numero: 72

1301

(s.2)

Mukaddime

*Şükre şayan ne hoş zamandır bu
Asr-ı Abdülhamid Han'dır bu*

Cenab-ı Rabb-i Mecid ömr-ü iclâl-i Şahanesini bermezid buyursun, Pa-dişahımız melce ve penahımız efendimiz hazretlerinin devr-i mesud-ı tac-dârîleri terakki-bahş-ı ashab-ı maarif olduğundan sâye-i muvaffakiyet-vaye-i mülûkânelerinde memâlik-i tacedârîde nice nice mekâtib-i âliye açılmıştır. Meş-gul-ı tahsil bulunan evlad-ı vatanın o mekteblerde birinci dersi, veinimet-i bî-minnete daima duadır. Halife-i resul-i güzine sadakat ve daavat-ı hayriye-sine muvazabet sebep-i saadet olduğu ezhan-ı erbab-ı rüşd ve sedad-ı en-var-ı füyuzat-ı rabbaniye ile küşad olur. Kulub-ı asdikada hasıl olan küşa-yiş ve zaman-ı sa'd-iktiran-ı şehinşahide görülen emn ü asayiş-i hüner-men-danî birer eser meydana getirmeye müşevvik olduğu cihetle şimdi her mat-baa bir telif-i latifin (s.3) tabına hizmet etmekte olup bu âciz-i kem-bidaa ise çend sal mukaddem taht-ı himaye-i feyz-vaye-i cenab-ı padişahide küşad buyurulan *Mekteb-i Mülkiye'*nin muallimîninden olarak ve muaahharen ve-fat eden Mortman'dan tahsil eylediğim *Etnografya* yani *İlm-i Ahval-i Akvam* üzerine bir risale tertib ve takdim etmiş olduğumdan eser-i naçiz-i kemte-ranemin enzar-ı ammeye vaz'ına cesaret eyledim. Maksadım arz-ı hüner et-mek olmadığına binaen risalenin hatta hatası ehl-i fazlın kalem-i atâsı ile ıslah buyurulur ümidindeyim.

(s.5)

İlm-i Ahval –i Akvam
Etnografya

Bismillahirrahminirrahim

İlm-i Ahval-i Akvam Neye Derler ?

Rûy-ı zeminde mütemekkin mülîl ve akvam-ı muhtelif ve mütenevvianın tafsîl-i ahvalinden bâhis olan ilme *İlm-i Ahval-i Akvam* ıtlak olunur.

Malum olduğu vech üzere insanın bir cismi olup görünüşte hayvanat-ı ze-vatüssedye (memeli hayvan) gibi teşekkül eylemiştir. Filvâki insan kuvve-i müd-rikeye mâlik ise de hayvanat-ı saire dahi sahib-i kuvve-i müdrikeçir. İşbu kuv-venin derece-i âliye ve sâfilesine gelince bu dahi hararet ve bürudet ve rütu-

İlm-i Ahval-i Akvam

Eser

Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane Ser
Mubassırı

Osman

Her Hukuku Sahib-i Esere Aittir
üzerinde zat mührüm
bulunmayanlara
sahte nazarıyla bakılacaktır.

Maarif Nezaret-i Celilesinin
Ruhsatıyla Tab Olunmuştur.

İstanbul

Mahmud Bey Matbaası

Bab-ı Âli Civarında Ebussuud
Caddesi'nde Numero:72

1301

bet ve imtidadın mütenevvi derecatını (s.6) tayin ve irae eyler, kuvve-i müdrikeyi tayin eder hâlen bir mikyas keşf ve ihtira olunmamıştır.

İnsan Nedir?

İnsan cismen memeli hayvan sınıfından olup mânen akıl ile müzeyyen bir cinstir. Binaenaleyh kuvve-i müdrike-i insanî hiç bir hayvanın müstaid olmadığı kuvve-i mümeyyize ve kuvve-i tecridiye ve istiğrakıyye ve fikirlerimizi mânâ-yı muayyenesiyle beyan etmek için asvat-ı melfuza istimali kuvveti gibi nice kuva-yı giran-bahâya mâliktir. Hayvanat-ı saire ise işbu kuva-yı mutededen mahrum olup bükâ ve âlâm ve sayhalarını ancak asvat-ı gayr-ı mantuka ile iş'ar ederler. İnsan nereden hâsıl oldu yani insan doğrudan doğruya mı halk olunmuş yoksa bir hayvan-ı mukaddemden mi husule gelmiştir veyahud maymun azması mıdır?

Bazı tabiiyyun insanın bir nevi, hayvanın derece derece terakkisinden ileri geldiğini ve bazıları da insanın bir nevi pûzîne azması idüğünü serd ve beyan etmişler ise de bu kavilleri sadra şifa verir edille-i kaviyye tahtında olmadığından nev-i beşer ancak Hallâk-ı cihanın doğrudan doğruya (s.7) bir mah-

luk-ı mukaddesi olduğu itikadında bulunmamız ehemmiyetli ve elzemdir. İnsan ile hayvan beyninde büyük fark vardır ki bununla dahi insanın maymurdan ve hayvanat-ı saireden husule gelmeyip doğrudan doğruya halk olunduğu fark ve temyiz olunabilir. Bu fark da insanda büyük ve küçük iki beyin olup büyüğü başın ön, küçüğü arka tarafındadır. Hayvanatta ise küçük beyin bütün bütün mefkuddur. Bundan başka mârr-üz-zıkr havass marifetiyle de işbu keyfiyetin fark ve temyizi kâbildir.

Ruy-ı Arzda İnsan Hangi Asırda Zuhur Etti?

Ulemâ-yı ilm-i tabakat-ül arz devr-i evvel ve sâni ve sâlis ve devr-i râbi ve yahud cumudî ve tufan-ı ekber (Tufan-ı Nuh) ile fasl olunmuş devr-i hâzır ve cedid diye bir takım edvar tadad ve tefrik eylemişlerdir ki ulema-yı mezburenin tahkikat ve taharriyatı elde edilen enkaz ve bekayadan her bir devirde marifeti ilm-i mahlukat-ı atika (paleontoloji)ya mütevakkıf bazı hayvanat-ı uzviyyenin vücudunu isbat eylemiştir. İmdi devr-i evvel ve sâni ve sâliste mevcudiyet-i in-

sandan bir eser keşf ve müşahe-
de olunamadığından bu üç dev-
rin benî beşerden mahrum kaldık-
ları anlaşılıyor. İnsanın asâr-ı ev-
veliyesi mamut ve (s.8) *dübb-i ek-
ber*, *nimr-i ekber* ve *muaseriyun* ve
bunlara müşabih hayvanat-ı cesi-
me ile mübareze mecbûr oldu-
ğu devr-i râbide keşf olurmuştur.
Merdüman-ı pîşîn hakkındaki
malumat pek noksan olduğun-
dan *ilm-i ahval i akvam* onlardan
sarf-ı nazar ederek onlara dair
mübaheseyi ilm-i ahval-i mahlu-
kat-ı atikaya terk eyler.

İnsan Nerede Zuhur Etti?

Acaba küre-i arzın bir nok-
tasında mı yoksa def'aten ma-
hall-i kesiresinde mi bürüz etti.
Ve bir zevcden mi veyahud bir-
den bire ezvac-ı kesireden mi
neş'et etmiştir?

Osman Bey'in Kitabının başlangıcı:
İlm-i Ahval-i Akvam - Ethnografya

Kitabhane-i Meşahir

Büfön

Eser-i Ebüzziya

Aded-i Kitab: 7

Maarif-i Umumiye Nezareti'nin
Ruhsatıyla

Kostantiniyye

1300

Matbaa-i Ebüzziya der Galata

Her Hakkı Mahfuzdur

Fi 60 para

Coğrafya-yı hayvanî ve nebatî mütalaasından müsteban olacağı vechile bir mahalle mahsus olan hayvan ve nebat diğer mahalde hayy olduğu halde bulunamaz, meğer ki sanat-ı beşeriyye vesatâtıyla nakledilmiş ola. Burada nebatattan misal olarak erz-i Lübnânîyi ve Çin'in çay ağacını ve Hindistan'ın şeker kamışını ve Boliviya'nın kınakinasını ve Şili'nin patatesini ilah., hayvanattan Afrika'nın filini ve Hindin nev-i diğer filini ve Baftıryan kıtasının devesini irad ederiz. Hayvanatta insana ziyade müşabih olan ve gayet arazi-i mahdudedede (s.9) münteşir bulunan maymun envaidir.

Mesela orangutan ancak Avustralya kıtası adalarından Borneo adasında ve goril Afrika-yı garbinin bir zaviye-i sagiresinde bulunur. Bilakis beni beşer arz-ı kâbile't's-süknânın cihat-ı erbaasında intişar edip eğer gûnagûn ecnas-ı beşeriyyeden her birinin ayrı ayrı birer merkeziet-i hilkati olaydı bir mucib ül istiğrab, bir istisna teşkil eder idi.

Cins-i insanın ezvac-ı kesireden tevellüd eylediği farz edilse bu farz envâ-ı muhtelif-i insaniyenin ve eğer alel'aks cins-i insan bir zevcden mütevellid ise uruk-ı

muhtelif-i insaniyenin vücudunu icab eyler. İmdi enva ile uruk beyninde fark-ı küllî vardır. Hayvanat zevatü's-sedye ve tuyur hayvanat- zevatü'l-meîşin (kara ve suda yaşayan) ve esmâk sunuf-ı muhtelif-i hayvanattandır. Kilab ve kediler ve atlar ve ağnam ecnas-ı muhtelif-i zevatü's- sedyedendirler. Tilki ve çakal ve kurd ve sırtlan kelb nevinden oldukları gibi kedi ve karakulak ve vaşak ve kaplan ve arslan nevi sinnevîrîdendirler.

Ternöv kelbi ve seg-i drazmo ve mandre köpeği ve sent bernar itive sayd kelbi ve finav köpeği uruk-ı muhtelif-i kelbiyeden (s.10) ve keza ev kelisi, Ankara kedisi ve Van kedisi uruk-ı mütenevvî-i sinnevîrîdendirler.

Cins ve nevi ve ırk beynindeki fark iyice gösterildi. İmdi malum da ki bir cins veya nevin zükûru diğer bir cins veya nevin dışısiyle ictimâ ettiğe bir semere hasıl etmez. Bir kelbin dışı bir kurt ile veyahud bir koçun dışı bir keçi ile ictimâ daima akimdir. Filhakika erkek bir merkeb ile kırsağın ictimandan ester tevellüd eder ise de esterden ester tevellüd ettiği hiç görülmemiş ve ciheteyn-i mezkûreteyn şüzuzattan maduddur.

Bilakis bir neviden olan hayvanat uruk-ı muhtelifesinin tesalib-i ırkı uruk-ı saire hasıl edip bu uruk hasıla-i cedide dahi inşia eder. Bu kaide nebatatta dahi câridir (Ağaç aşısı derhatır edile).

Nev-i beni beşer bu kaideye tatbik edildikte beyaz bir erkek ile siyah veya kırmızı bir kadının ictimâından halsa zuhur edeceği gibi halsalar dahi intiş'ar ve inşia edebilmek kuvvetini hâiz ve böylece daima tenevvüat-i celide teşkil eden insanlar tevlidine salihdirler. Bu kadar (s.11) mütalaattan makad cins-i beşerin vahdetini yani bir yerden zuhur ettiğini meydana koymaktır.

Gelelim insanın ilk evvel nerede zuhur ettiği. Meseleye ârâ-yı sâileye göre menşe-i beni beşer Asya-yı Vüsta'nın *Pamir Yaylası* tesmiye olunan merkei olup uruk-ı selase-i mühimme-i beşeriyye (ebyaz ve esved ve asfer) işbu yaylanın etrafında bil'ictimâ ırk-ı ebyaz garb ve garb-ı cenubide, ırk-ı asfer şimal ve şimal-i şarkide ve şarkta, ırk-ı esved (zenci) cenub ve şark-ı cenubiyle garb-ı cenubide temekkün etmişlerdir. Elsin-i mütenevvianın eşkâl-i selase-i esasiyesi işbu yaylanın etraf ve eknaına kadar mümtedd olduğundur bu dahi beni beşerin beşiği Pamir Yaylası olduğunu isbata kafidir. İşbu üç revî elsinenin birincisi lugati yek heceli, ikincisi lugatinin esası layetegayyer üçüncüsü lüğatinin esas tegayyür eden elsinedir. Bunlardan lugati yek heceli elsinine Çin'de ve Ganc nehrinin şark cihetinde vâki Çin'e tâbi memalk-i Hindiyede, ikincisi Avrupa'nın şark ve şimal taraflarında istimal olunan elsinidir ki lugatinin esası değişilmez, üçüncüsü lugatinin esası mütegayyer elsinine olup Ganc nehrinden Bahr-i (s:12) Ahmer ve Bahr-i Sefid'e kadar Asya ve Avrupa'da bulunan memalikte tekellüm olunur.

İrk-ı esved Asya'nın cenub ve cenub-ı şarkisinde vâki Hind kıta-i cesimesiyle Cezayir-i Hindiy'e'nin bir kısmında mütemekkin iken kıta-i mez-

kûrede meskûn olanlar ırk-ı ebyazın Hindistan'a duhullerinde Süveyş berzahından mürur ile Afrika'ya ve cezirenişin olanlar dahi peyder pey cezayir-i okyanusyaya çekilip gitmişlerdir. Irk-ı asfer ise Asya'nın şark ve şimal-i şarkisine hicret edip bir müddet sonra oradan dahi Behrenk boğazını tecavüz birle Amerika'ya ve ırk-ı ebyazın bir kolu da Kafkasya'ya muhaceret etmişlerdir. Ahiren ekser-i erbab-ı fûnûn Hind ile Afrika arasında bulunup tufan-ı umumide nabadid olmuş bir kıta veya cezirenin menşei beni beşer olduğu kazıyye-yi zanniyesini dermeyeran etmişlerdir. Gerçi bu kazıyye-i zanniyenin isbatı için hiç bir delil yok ise de ırk-ı esvedin Afrika ile Okyanusya kıtalarına dağıldıklarını ifade ve iş'ar etmek faidesi kadar bir faideyi müfiddir.

Benî insan ibtida-yı teşekkülünde çıplak olup ağaç meyveleriyle (s.13) idare ve taayyüş oluna geldiklerinden bunlar için meyveli ve havası mutedil bir iklim lazım idi ki o da Pamir Platosu idi.

Fransız naturalist ve paleontolog
Georges Cuvier

İnsan Kaç Urukdan İbarettir?

Fransız Büfon ırk-ı ebyaz ve ırk-ı esved ve ırk-ı asfer namlarıyla nev-i beni beşeri üç sınıfa taksim eylemiştir.

Almanya'lı Blumenbah Kafkasya ve Moğolya ve Sudanya ve Malezyalı ve Amerika'lı namlarıyla insanın beş adet uruktan ibaret olduğunu göstermiştir.

Bohemyalı Prohaska, Kafkasya ve Moğolya urukunu birleştirip bir ırk-ı Hindî ilavesiyle Blumenbah'ın taksimatını kabul etmiştir.

Fransızlı Laspéd Blumenbah'ın taksimatına Asya ve Avrupa ve Amerika'nın şimalinde kâin ırk-ı aksayı ilave eylemiştir.

Fransızlı Küvye Malezyalı ve Amerikalı müştakkat-ı adiyeden olduğunu bil-beyan Büfon gibi ırk-ı ebyaz ve esved ve asferden başka bir ırk kabul etmez.

Fransızlı Veyri insanın iki ırktan ibaret olduğunu iddia etmiştir.

(s.14) Fransızlı Böri di Vensan insanların onbeş ırktan ibaret olduğuna za-hip olmuştur.

Yine Fransızlı Demolen on altı nevi insan tadad etmiş ise bu kaide encam-ı kâr ezhanı namütenahi enva-ı beşeriye kabulüne sevk eyleyeceği derc ve teyak-kun olmakla nev-i insanînin vahdet-i kaidesine rücu lazım geldi.

İngilizli Pricar üç nevi akvam kabul ederek işbu kavimlere dahi kabâil-i ev-veliyeye beşeriye gibi nazar eylemiştir.

Akvam- mezkûrede Arın ve Samiye ve Mısıriyye'dir. Mârrüzzikr usuller pek karışık olduğundan uruk-ı benî beşeri Ebyaz ve Esved ve Asfer ve Esmer ve Ahmer namlarıyla beş aded uruka taksim eden Belçikalı Amalliyoz Dalua'nın usulünü ahz ü kabul eyledik.

Bu Bab Amalyoz Dalua'nın Göstermiş Olduğu Uruk-ı Hamsenin Alâmatı Beyanındadır

Alâmat-ı tabiiyye nev-i insanı hayvanat zevatü's-sedyeye rabt (s.15) etmiş ve fakat hilkat-ı müteazzıvede insanı mümtaz kılan akıl olmakla insan ile hay-vanat-ı saire beynindeki yani uzviyet-i insaniyeye sayrureti için uzviyet-i hay-vaniye tadilatını taharriye mecburuz. İnsanlara en akreb olan maymunların di-mağları, dimağ-ı insaniden gayet küçüktür. İnsandaki fusus (Lobes Célebre-aux)-ı dimağiye şekil ve suretçe insana müşabehet-i tammesi bulunan kiredeler-in fususundan uzun olup, fusus-ı mebhüs-ün anhanın irtifalarını füsüs-ı di-mağiye-i pûzînenin irtifaatiyle kıyas haric-i nisbettir. Füsüs-ı dimağiye re'sde dimağçe tesmiye olunan bir kubbe-i sâlis-i asabiye ta'tiye eyler. Füsüs-ı selâ-se-i mezkûre hacm-i azîminin dekayık-ı saire-i teşrihiyyeye inzımanı dimağ-ı be-şeriyeyi diğer hayvanat-ı zevatü's-sedyeye dimağının mafevkinde ve tabaka-i âli-yetül-âliyesinde bulundurur.

Havass-ı Hamse

Kuvve-i basıra-i mürğan-ı şikâri ve kuvve-i şâmme-i kilab ve kuvve-i sâmia-i bazı hevayim misillü hayvanattan bazısının bir veya diğer hassası münferiden insanın ol hassa-i mütekaiblesinden mükemmel ise de hiç bir nevi (s.16) hayvan-da heyet-i mecmua-i havass-ı beşerde olduğu mertebe muntazam ve mükem-

mel değildir. Beynel havass kuvve-i zaika nizam-ı havassın hakikinde olup şöyle ki bir şeyin keyfiyetine ıttıla için aza-yı kuvve-i zaika ve aza-yı zarfiye yani lisan ve esnan ve hanek ol şeyin şekl-i haricisini hedm ve tahribe mecburdur.

Kuvve-i Lâmise

Kuvve-i mezkûre nazikter olarak sahife-i cild-i insani üzerine hassa-i mezburenin aza-yı müntehiresi eşyanın saht ve nerm ve serd ve germ ilah... olduklarına kesb-i yakın için yalnız lems iktifa eder ve bu lems fiilde ekseriya parmakla icra kılınır. Kuvve-i şammenin istimalinde ise havass-ı saireye ihtiyaç messetmeyip bir şeyin rayihaca olan farkı temyiz olunmak murad olunduktan kuvve-i şammeye müracaat lazım gelir.

Havass-ı sairenin her birerlerinin dahi kendilerine mahsus birer hassası vardır ve nev-i beşerin hayvanat-ı saire üzerine rüçhaniyetinin diğer bir ciheti de müstakim yürümesidir.

Re's

Re's kühf ile vechden mürekkebtir. Hayvanat beyninde vecih kühftan daha ziyade ehemmiyeti haiz olup ve halbuki re's-i insaniyede kühf veche galebe eyler. Kühfin kutr-ı tulanisi ile kutr-ı amudisi beynindeki nisbete nazaran müstatfletü'r- rüus(s.17) ve kasiret'ür rüus temyiz ve tefrik olunup birincisi mukaddemden muahhare, ikincisi yesardan yemine müveccehen mesaha olunur. Kutr-ı tûlânisinin kutr-ı amûdisine nisbeti 100'ün 68'e nisbeti gibi olan kühfe müstatfletür-re's ve 100'ün 80'e nisbeti gibi olan kühfa kasiretü'r-re's tesmiye kılınır.

Siyah Arapların cümlesi kasirü'r-re's ve ırk-ı ebyaz müstatfletü'l-rüus ile kasiretü'r-rüus beyninde bir kühfî şâmilidir. Bu kadar mütalaattan maksad işbu nisbetler insanın aklını gösterir demiş iseler de bu fark yanlıştır. Çünkü bazı ahmak adamlar vardır ki müstatfletü'r-re's ile kasiretü'r-re's mabeyninde bir kühfa mâliktir.

Zamanımızda uruk-ı beşeriyyenin tefrik ve temyizi hususunda bir zaviye-yi vechiye istimal olunur. Biri cepheye mümas olan diğeri vasat-ı kanât-ı üzünden mürur ile birincisine nihayet-i esnan-ı mukaddemede tesadüf eden hatların içtimandan hasıl olan zaviyeye zaviye-yi vechiye tesmiye olunur. Hollandalı müşerrih (Anatomiste) Fabr aklın az ve çokluğu bir dereceye kadar işbu zaviye vasıtasıyla anlaşılabilir demiştir. Yani (s.18) zâviye-i mezkûrun açıklığı çok olur ise aklın çokluğuna az olur ise azlığına delalet eder imiş.

Kadd-i insana gelince: Ekalim-i bâride ahalişi havası mutedil ve sıcak olan mahaller ahalisinden kasirü'l-kamedirler.

Osman Bey'in İlm-i Ahval-i Akvam kitabında ırk tasnifinde referans aldığı Belçika'lı bilim adamı
Jean Baptiste Julien d'Omalius d'Halloy

Misal olarak Patagonya ve Rusya'nın şimalinde vâki Laponya ahalilerini zıkr ve beyan edebiliriz.

Bâdi-i nazar zâhir ve şema'dâr olduğu cihetle tayin-i uruk zımnında televvün-i cild alâmet-i sehle olup ancak işbu televvün ehemmiyet-i fenniyesinde ifrat gerekmez. Çünkü bazı efrad alâmat-ı mümeyyizeleri muktezasınca ırk-ı Kafkasî'den (ırk-ı ebyaz) olmakla beraber mesela Arapların renk cihetleri esvede karibdir ve bu gibi Habeşîler her ne kadar gayet esmer iseler de ırk-ı esvede mensup değillerdir.

Amerikalılar ırk-ı ahmerden oldukları halde beyinlerinde bir takım efrad mevcuttur ki ciltleri esmer ve hemen siyah gibidir. Çinliler ırk-ı asferden iseler de nisvanları içinde ciltleri gayet beyaz bulunur.

İnsan ile hayvanat-ı saire arasında olan fark-ı esasiyi teşkil eden alâmât -ı akliye ve maneviyeye atf-ı güftar edelim. İşbu risale-i naçizinin evvelinde kuvve-i müdrike-i hayvanî ile kuvve-i (s.19) müdrike-i insanî ve kuvve-i tedbir ve mülâhazanın akl-ı beşerînin hassa-i münhasırası olduğuna dair birkaç kelimâ söylenilmiş idi. İmdi bir mikdar da nutuk ile kuvve-i

müdrikenin bir birine olan münasebetinden bahsetmek lazım geldi. Nutuk, kuvve-i müdrike-i insaniyenin tercümanı olup insan başkalarına efkârını başlıca işbu nutuk vasıtasıyla iş'ar ve beyan eder. Hayvanat-ı saire ise küdürat ve ız-

dırablarını beyan için yalnız gayr-ı mefuz esvat çıkarırlar. Bilfarz kelb uluma-sıyla hal-i ızdırabda olduğunu ifade edebilir ise de hal-i ızdırabın neden ne-şet ettiğini anlatamaz. Halbuki insan malik olduğu esvat-ı mefuz marifetiyle kâffe-i hissiyatını ve efkârını tabire muktedir olur. İşte nutku hasıl eden kâffe-i havassın muntazaman neşv ü nemasıyla terakki-i kuvve-i müdrikenin iç-timai olup bunun ispatı dahi şöyledir ki asamm ü ebkem her ne kadar nutka mahsus âzâ ile pirâste ise de ebkemdir. Bunun gibi hayvanat-ı zevatüssedye dahi gerçi nutka mahsus âzâ ve cevarih ile arâste iseler de tekellüme mukte-dir değillerdir. Zira kuvve-i mümeyyizeleri olmadığı misillü hemcinslerine söy-leyecek bir şeyleri dahi yoktur.

Hükema-yı atika menşe-i lisan üzerine tâmik-i fikr ile (s.20) bu babdaki ef-kârlarını “Cenab-ı Hakk insana talim-i nutuk” eylemiştir diyerek beyan eyle-mişlerdir. Aslû'l-lisanın taharri ve tefahussuna tevcih-i kelim olununca bu me-selenin mümteniü'l-hal olduğunu ve ümmü'l elsineyi taharriden mücanebet lazimedendir.

Ümmü'l-elsineden mütevellid elsine-i saire meyanında ekserisinin *ilm-i ah-val-i akvama* hiç bir cihet-i nef' ve taallukları olmadığından biz ancak terakki ve terbiye-i insaniyete tesir-i nüfuzları derkâr akvamın bir faide-i fenniyeyi hâiz olan elsinesini tavsif ile iktifa ederiz.

Elsine üç büyük sınıfa munkasım olup bunlardan birincisi lugâtı yek hece elsine, ikincisi lugâtının esası sâbit elsine, üçüncüsü lugâtının esası mütebed-dil elsine olduğunu yukarıda zikr etmiş idik.

Lugâtı yek hece elsinenin hususiyeti bilcümle lugatının bir heceli olma-sı olarak, binaenaleyh elsine-i mezkûrede ne i'rab, ne tasrif ve ne de reva-bıt-ı muhtelif-i sarfiyyeyi iş'ar için hiç bir nevi tadilat mevcut değildir. An-cak şifahen muhataba ve mükâleme ihtiyacatı işbu revabıt ve münasebatı muktezi olduğundan lugatı yek hece elsinede bu vezaifi icra eden kelimât-ı mahsusa (s.21) istimal olunur.

(Lugatı yek hece elsinenin hâssiyet-i mezkûresini lâıyık vech üzere tafsil için lugatının esası mütegayyir iki elsineden birer misal iradı lazım geldi. Lisan-ı Yunanîde Filib'in oğlu İskender denilmek için Aleksandros iyoz to Filipo de-nilir ki İskender Filib'in oğlu olduğunu iş'ar için şekl-i aslî olan Filipos Filipo'ya tebdil olunmuştur. Bunun aksine lisan-ı Fransevi'de i'rab İskender ve Filip isim-leri ile müsemma iki adamın beynindeki şu nisbet Filip ismi tâbir olunmaksı-zın Aleksandr fis dö Filip (Alexandre fils de Philippe) denilerek (dö) edatıyla iş'ar olunur. Bunun gibi zaman-ı müstakbelde vuku bulacak bir fiili iş'ar için lisan-i Türkî'de 'gideceğim' ve Fransızca'da (jire – J'irai) denilir. Lakin İngiliz lisanında müstakbeli beyan için bir şekl-i mahsusları olmamağın gideceğim' makamında (I shal go) denilir imiş. Yani (Shal – Şal) kelimesi filan fiilin gele-cek zamanda icra olunacağını beyan için müstameldir.)

Lügatı yek hece elsine memalik-i Çin'de müstamel olup Çin'liler esas lisan-ı Çin'i taallüm için ömr-i beşer kifayet etmez derler. Esas-ı lügatı sabit elsine-nin nişane-i kâşifi asıl lüğatin cüzü bir tebdile duçar olmamasından ibaret olarak (s.22) tadilat-ı sarfiyye asıl kelimeye ittisal eden bazı edat ile ifade olunur. Lisan-ı Türkî bu sınıf elsineden madud olmakla elsine-i mebhüsünanha âlâ-mâtını göstermek için bir kaç misal iradı lazımedendir.

Meyve meyvenin meyveler. İşte bu misalde asıl olan meyvedir. (nin) edatı meyve ismiyle kendisi beyinde mevcut olan münasebâtı beyan için asıl olan meyveye ve nihayet (ler) edatı meselenin bir çok meyvelere şümülünü beyan için meyve ismine rabt olunmuştur. Misal-i ahar: Al-Aldım-Alacaklar ilah. Bu halde dahi al kelimesi asıl olup almak emri aldığını beyan eder. Al kelimesi-ne muttasıl olan (dım) edatı ise benim geçmiş zamanda bir şey almış olduğumu gösterir. (cak) ve (ler) muzaaf edatları ise bunlar da eşhas-ı kesirenin gelecek zamanda ahz etmek fiilinde bulunacaklarını müş'irdir.

Lugâtının esas-ı sabit elsineyi akvam-ı Türkiye ve Moğoliyye ve Hindin cenub ahalisi ve kabâil-i Sudaniyye'den pek çoğu tekellüm ederler.

Hulasa-i kelimâtının esas-ı tebdil olunan elsinede münasebat-ı muhtelifeyi îsal için nefis-i kelimeye derece-i nihayede (s.23) mucib-i tebdil ve tağ-yir bir takım eşkâl idhal olunur ki ol eşkâl sebebiyle asıl kelimatı teşhis mümteni olur. (Öy Oeil), Göz (yö Yeux) Gözler, (Alle Aller) gitmek, (jve je vai) giderim ve (jire J'irai) gideceğim demektir.

Lisan-ı Farîsî'den misal
Reften rev, güzâştên güzâr
Lisan-ı Arabîden misal
Kavl Kâil Kul Lâtekul gibi.

Nutk-ı melfuzadan başka insanı hayvandan âli eden bir hassa-i insanî daha vardır ki o da hatdır.

Mütekellim olan zat nutkunu yalnız muhatab olan adama işittirebilip uzak mahallerde bulunan adamlara efkâr ve esrarını bildirmek ve ileride lüzumu olacak kelimaları muhafaza etmek için bir tarîk aranılarak hüsn-i hat ihdas olunmuştur.

Akvam-ı kesire-i atika menşe-i hattı bir ilham-ı Rabbani'ye veyahud mevcud hatta sıfât-ı uluhiyyeti isnad eylemişlerdir.

Ezmine-i mütekaddimede hayvanat ve eşya-yı saireyi kendi şekilleriyle beyan etmek gibi bir usul ittihaz olunmuş ise de eşkâl (s.24) ile tarif olunmaz lügat bulunduğundan bittecrübe hüsn-i hat icad olunmuştur.

Eşkâl ile gösterilen hatta (Hatt-ı berbâi) tâbir olunur ve ve bu hattı da kadim Mısırlılar ile Amerika Hindîleri kullanırlar idi.

Hat için dört muhtelif usul vardır. Usul-i erbaa-i muhtelifeden birincisi ve en kadîmi harekâtı adem-i iş'ar ile yalnız hurufi kitabet olarak bu da alelhusus akvam-ı atika-i sâmiye yani İbrani ve Keldani ve Süryani ve Araplar beyrinde istimal edilip beynel müslimîn dört usulden kariben zikrolunacak üçüncü usul müstameldir. İkincisi merbut olan harekeye göre harfin tâdili olup bu usulü akvam-ı Sudaniye-i İseviyye ve Ganj nehrinin beri tarafında kâin Hind şibh-i ceziyesinin kısm-ı cenubîsi Hindîleri istimal eder. Üçüncüsü harekâtı hurufun zir ü bâlâsına vaz etmektir. Bu usulü akvam-ı Sâmiye ve keزالik nûsah-ı Kuraniyye ve talim-i etfale mahsus kütüb-i diniyeden ve telaffuzu umumiyet üzere malum olmayan esma-i hâssada şekk ü şüpheyi deftemek üzere ehl-i Fûrs ve Türkler kulanırlar. Akibetül-emr kelimâtta bulundukları mevkide huruf ve harekâtını bir satır (s.25) dahilinde yazmak icap edilen dördüncü usul Avrupahlarda câridir.

Sanskri

Elsine-i Hindiye gibi Sanskri lisanından müştak elsine de harekâtı hurufun bazen bâlâsına veya zirine ve bazen şekl-i harf-i sâkini sathice tadilden ibaret kalan ikinci ve üçüncü usulün terekkeb ve ittihadı istimal olunur.

Ta Ti Tu Te Tu Tati

İnsanın Mehasin-i Ahlâkı

İnsanda alâmât-ı mehasin-i ahlak kuvve-i mümeyyize-i beşeriyyenin bir sanat-ı mahsusası olup kuvve-i mümeyyize-i beşeriyye ve bu sıfat ile kuvve-i mümeyyize-i hayvanattan fark ve temyiz olunur. Zira hayvanatta bu alâmet yoktur. Emr-i hayr ve şerr, kavimden kavime tahallûf edip şöyle ki bir yerde menfur ve mezmum olan diğer mahalde mergub ve müstahsendir. Lâkin hayır ve şerri suret-i mutlakada tasavvur daima mevcuttur. Hakk-ı temellûke ve haysiyet-i zâtiyeye ve hayata riâyet akvamın cümlesinde vardır. Yukarıda insanı başlıca uruk-ı hamseye taksim etmiş idik. Şimdi bunların beyrinde olan farktan dahi biraz bahs etmek lazım geldi.

(s.26) 1- Irk-ı Kokazik: Bu şubede bulunan insanların tenleri beyaz, saçları siyah ve sarı vecihleri ahsendir. Bazı re's-i Kokazik vardır ki Hindistan'da bulunurlar. Bunların vücutları siyahtır.

2- Irk-ı Asfer: Bu ras'ta bulunan adamların renkleri sarı, saçları siyahtır. Bunlar Çin'in şark-ı şimalinde meskûndurlar.

3- Irk-ı Esved: Afrika'da ve Hindistan-ı cenubiyle Hindistan cezayirinde mukim olup renkleri siyah, saçları kıvrıcık, burunları basık (kemerli)tr.

4- Irk-ı Malezya: Irk-ı mezkûr Hind-i Çininin cenubunda vâki malaka nim-ceziyesiyle Okyanusya adalarında ve Afrika'nın şark-ı cenubisinde vâki Ma-

dagaskar adasında bulunur. Burada bulunanların saçları siyah ve düz ve serttir. Burunları ırk-ı esvedin enfi kadar basık değildir. Bu ırka mensup adamlar pek çalışkandır. Sanatları ekseriya gemicilik ve korsanlıktır.

5- Irk-ı Ahmer: Bu ırk Amerika'da mütevattın olup (s.27) saçları siyah ve dik, renkleri kırmızıdır. Bu ras'a mahsus adamlarda sakal ve bıyık bitmez.

Bahs-i âti *etnografya* ilminden değil ise de bu ilmi bilmek için onun bilinmesi ehemmiyetli ve elzemdir. Ezmine-i mukaddimede bir asır var idi ki madeniyattan alât ve edevat yapmak usulü bilinmediğinden bu türlü eşyanın cümlesi mücerred hacerden imal olunur idi. Bunun için asr-ı mezkûra asr-hacer tesmiye kılınmıştır. Bir hayli zamandan sonra Vâcibülvücud hazretlerinin benî beşere ihsan etmiş olduğu akıl ve zekâ sayesinde tunçtan alât ve edevat imaline başlanılmış ve bu asra Tunç Asrı namı verilmiştir. Nev-i benî insan bir derece daha kesb-i medeniyet ederek alât-ı lazımlerini demirden imale başlamışlar ve bu asra dahi Asr-ı Âhen denilmiştir.

Uruk-ı beşeriyye-i hamseden ırk-ı ebyaz dahi üç şubeye tefrik olunup bunlardan birincisi Âryen şubesidir ki Hindistan'dan Kafkasya'ya kadar mümtedir.

İkincisi Rusya'nın şimalinde meskûn Lapon ve Samoyed akvamıyla hangi şubeden oldukları meçhul bulunan Macar ve Bask akvamından maada Avrupa kıtasında mütemeddin milel-i muhtelifeyi şamildir.

(s.28) Üçüncü şube ise Psemenik şubesidir ki elisine-i samiyeyi tekellüm eden Arab ve İran ve Habeş ve Süryanî ve Keldanî akvamından ibarettir. Şuab-ı selaseden maada diğer bir dördüncü şube daha vardır ki o da Âryen şubesine merbuttur. Bu şubeye mensup olan akvam Türkçe tekellüm ederler. Bunlar Afganîler, Belucîler, Türkistanlılar

Bu Fasıl Akvam-ı Muhtelifenin Ahlâk ve Tebaiyyet ve Âdet ve Din ve Ayinleri Beyanındadır

Afganlılar

Afganlıların memleket-i aslîyeleri Hindistan ile İran arasında bulunan kıta olup eyaletlerinin esamisi eski zamanda dahi malum idiyse de (Horasan ve Sistan ve Kabilistan) Kölemen sülalesine mensub Sultan Mahmud devrine kadar bu memalik Afgan namıyla yad olunmamış ve memalik-i mezkûreye Afgan namını sultan-ı müşarünileyh tesmiye kılınmıştır.

1838 tarihinde İngilizler Hayber geçidinden bilmürur Kâbili feth ettiklerinde Afgan hükümdarı bulunan Dost Muhammed Han (s.29) Buhara'ya kaçmış ve onun yerine Turani sülalesinden Şah Şuca, Afgana hükümdar tayin kılınmıştır. Dost Muhammed Han betekrar Afgan'a avdet edip aha-

liyi başına cem ederek Şah Şuca üzerine bilhücum onu katl ve İngilizleri dahi Afgan toprağından tard ve teb'id etmiştir. 1842 senesinde İngilizler yine Afgan üzerine hücum edip kaleleri hâk ile yeksan ettikten sonra geriye çekildiler ve bu vaka-i müellimeden bir müddet sonra Dost Muhammed Han dahi vefat ettiğinden zimam-ı hükm-i hükümet mahdumu Şir Ali Han'a intikal etti.

Afganlilar bir takım kabâilden mürekkeb ve her kabile de bir kaç familya ve köyden ibarettir. Resmen her kabilenin bir reisi var ise de reisler ahaliden hiç bir şey ahz etmezler ancak başka bir kabile ile muharebe zamanında ahaliden asker alırlar. Bu nevi rüesaya Ulus denilir. Uluslar gayet ihtiyar ve zayıf düştüklerinde yerlerine başkaları intihap olunur. Afganlilar cedd-i emcedleri vefat ettiği zaman bir vasiyetnamesinde (Afganlilar serbest yaşayıp kimseye tâbi olmayacaklar ve bunun ile beraber ihtilaf da beyinlerinde bâki kalacaktır) demiş ve bu sebeptendir ki Afganistan kabâili beyninde ittihad ve ittifak vâki olmuyor derler.

(s.30) Her kabile bir ulusun taht-ı nezaretinde ve umum kabâile de nezaret etmek üzere bir han vardır. Kabâil-i Afgan hana ne asker ve ne de vergi verirler. Ancak Afganın gayri akvam ile bir harp vukuunda umum kabâil, hana hem asker ve hem de akça verirler. Hanın nüfuzu Kâbil ve Herat gibi büyük şehirlerde câridir. Asıl Afganlilar tüccarlık ve rençberlik edip esnaflığa itibar etmezler. Afganistan'da ehl-i sanat Acem ve banker Hintlidir. Han tarafından işbu iki sınıftan vergi namıyla bir miktar akçe ahz olunur ve şehirlerin etrafında bulunan arazi de hanların taht-ı temellükünde bulunduğundan kimse müdahale edemez.

Her kabilenin kendilerine mahsus kanunları var ise de dava için mahkemeye müracaat, Afganlilar beyninde pek ayıptır. Afganistan'da herkes intikamını kendisi alır. Mesela bir kabile ahalisinden birisi diğer kabile ahalisinden birini katl eylese maktulün akraba ve taallukatı ya kâtili telef veyahud derdest birle diyet talep eder.

Afganistan'da para olmadığından bir maktule bedel altı aded cehizli, altı aded cehizsiz ve kol kesilmesi için yalnız altı (s.31) aded kız ahz etmek ve birinin dişini kırdıklarında kıran taraftan üç kız almak ve cüz'î cerh ve darb için af muamelesi icra etmek Afganliların âdât-ı kadimelerindendir. Ve bunların cümlesi de tarife tahtındadır. Yalnız Hindistan hududunda bulunan Afgan kabâili kız yerine para ahz ederler. Afganlilar beyninde mucib-i istiğrab bir âdet daha vardır. O da bir kabile ahalisinden şeyhlerinden nahoşnud olanların hicret edip başka kabileye iltica etmeleri ve işbu iki kabile beyninde cenk vukuunda "onlar sizin familyanızdandır onlar ile cenk etmeye sizleri götürmek bizlere ayıptır" diyerek onları cenge götürmekten ictinab etmeleri âdetidir. Afganlilar umumen sünnî mezhebinde iseler de yalnız içlerinde bir kaç

kabile vardır ki ahalisi Şube mezhebindedir ve bu mezhebde olan kabâil ahalisine Hemsâye denilir.

Afganistan'da misafire ziyadesiyle izzet ü ikram olunur. Fakat misafir git-tikten sonra arkasından yetişip öldürür malını alırlar. Afganlılar cesur ve ga-yur ve yalan söylemez ve tamahkâr adamlardır. Sayd ü şikâre merakları çok-tur. Cirit etmek ve mel'abe-i sıbyan ile vakit geçirmek Afgan ahalisinin başlı-ca eğlencelerindendir. Hazar ve Aymak eyaletlerinden maada umum Afgan aha-lisi (s.32) Kafkas sülalesinden olup bu iki eyalet ahalisi ise ırk-ı asferlerdendir. Afganlılar İranîlerden hem kuvvetli hem de edibdir.

Bu Makale Belucistan Ahalisi Beyanındadır

Belucistan memaliki şimalen Afganistan, şarken Hindistan cenuben Umman Körfezi garben Acemistan ile mahdud ve Afgan gibi müteaddid kabâile tak-sim olunmuştur

Belucistan ahalisi Beluc ve Berahuvi namlarıyla iki cinsten ibarettir. Asıl Beluciler Farisî lisanı üzere tekellüm ederler. Berahuvilerin lisanı ise büsbü-tün başkadır. Bu iki şube tence dahi birbirinden tefrik olunur. Belucilerin çeh-releri beyzi'üş-şekl, Berahuvilerinki yuvarlaktır. Asıl Beluciler İran hududiy-le Sind Nehri mecrasında ve Berahuviler de Belucistan'ın vasatında sâkin-lerdir. Beluciler Berahuvilerden ziyade kabâili şamil olup ömürlerini ekse-riya çadır altında geçirirler. Bunlarda dahi Afganlılar gibi her kabilenin bir şeyhi olup umum kabâil meşayihinin mafevkinde ve Afgan hududunda bir kale derununda mukim bir baş şeyh vardır. Meşayih-i mezkûre işbu baş şey-he hiç bir şey vermezler. Kabileler fırsat buldukça birbirlerini yağma ve gâ-ret ederler.

(s.33) Beluciler beyninde komşularının malına taarruz etmek ayıp ise de ka-bâil-i Beluc yekdiğeriyle cenk eder ve birbirlerinin malını alırlar. Bunlar et ye-meğine pek ehemmiyet vermeyip çok yoğurt yerler. Haşhaş ve afyon istima-li de bunlarda pek meşhurdur. Belucistan arazisi rayiha-i kerihesi pek keskin halsit isminde bir nebat hasıl eder. Ve nebat-ı mezkûr ilaç makamında istimal olunmak üzere memalik-i saireye gider. İşbu otun hîn-i naklinde rayiha-i ke-rihesine tahammül olunamadığından ameliyat-ı âtiye icra kılınır: Evvela ne-bat-ı mezkûr sahk olunup bir testi derununa vaz olunarak ağzı güzelce sedd-i bend edildikten sonra onu nakledecek geminin direğinin ucuna asılır. Nebat-ı mezkûrun rayiha-i kerihesi bu merkezde iken Belucistan ahalisi onu ekl ederler. Bunlarda esircilik dahi vardır. Bir Belucî'nin eslihası tüfenk, tabanca, kılınç, mızrak, kalkandan ibarettir. Ava gitmek nişan atmak, pehlivanlık etmek bun-larca pek makbul hünerlerdendir.

Umum Belucistan ahalisi Müslüman oldukları halde kendilerinde bir âdet vardır ki müslümanlıkta yoktur. Bu da bir adam (s.34) vefat eylediğinde karısı mutlak kardeşinin olmak âdetidir. Böylece nişanlanmış bir kızın nişanlısı vefat ettiğinde o kızı müteveffanın kardeşi almaya mecburdur.

İkinci şube ki Berahuvilerdir, Belucilerden kuvvetli ve çalışkandır. Etsiz sebzevat yemezler, haydutluk etmezler, boyları orta, saçları esmerdir. Bunlar da keزالik müteaddid kabâile taksim olunup her kabile de bir şeyh tarafından idare olunur. Berahuviler nişan atmaya Belucilerden daha ziyade meraklıdır. Bunlar mızrak istimal etmezler; asıl Belucistan ahalisi umumen Kafkas sülalesindendir.

Bu Bahs İranîler Beyanındadır

İran memaliki şarken Belucistan ve Afgan, cenuben Acem Körfezi ve Hürmüz Boğazı, garben Devlet-i Osmaniye, şimalen Kafkasya ve Bahr-i Hazer ve Turan ile mahduddur. Eski İranîler benîbeşeri iki fırkaya tefrik ederek birine İranî diğerine n-İranî tesmiye etmişlerdir. İranî Acemler n-İranî Acemin gayrı olan mil-i saireye ıtlak olunur idi. İranîlerin asıl vatanı meçhul ve milad-ı İsa'dan beşyüz sene evvel hükümet-i İranîye teşekkül (s.35) ettiği tevarihçe müsbet ve malumdur. Acem devleti ezmine-i mütekaddimede gayet zikudret ve cesim bir devlet iken muahharen zuhur eden bir takım dahilî karışıklıklardan nâşi inkıraz bulmuştur.

Ta ezmine-i mütekaddimeden Hazret-i Osman Râdîy-Allahu-anh'ın zaman-ı hilafetlerine kadar Acemistan'da başlıca dört sülale hük-m-i hükümet etmiş ve onlar da Pişdadiyan, Kiyaniyan, Eşkaniyan, Sasaniyan sülaleridir. Sasaniyan sülalesinin en son padişahı Yezdjerd olup memaliki hulefa-yı râşidinden Hazret-i Ömer, Hazret-i Osman radîy-Allahü anhumanın zaman-ı hilafetlerinde feth olunduktan kendisi Türkistan taraflarına firar etmiş ve orada katl olunmuştur.

İranîler eski zamanda Hürmüz iyilik ve Ehrimen kötülük namlarıyla iki mabud ittihaz edip perestiş ederler idiyse de fiyevminâ efkâr-ı mezkûreden hiç bir eser kalmamıştır.

Bugünkü günde Acemistan'da bir takım kabâil idare ve tayyüşlerini bütün bütün çobanlık ve haydutlukla istihsal etmekte ve bu nevi kabâile lurd tabir olunmaktadır. İranîlerin ehl-i zürrai köylerde ehl-i sanat şehirlerde ikâmet eder ve bunların mezhepleri şia mezhebidir. İranîler de İndo-Cermenik'in Kafkas sülalesindendirler. İndo-Cermenik akvamı Asya ve Avrupa'da (s.36) meskûn olup Asya'da meskûn olanlar Hindliler, Afganîler, Belucistan ahalisi, İranîler, Ermenilerdir ve bu İndo-Cermenik'in beşiği de Afganistan'ın şimal-i şarkîsinde vâki Pamir platosu'dur.

Ahali-i Hind

İndo-Cermenik'in Pamir Yaylası'ndan hicretinde bir kolu da Hindistan'a müteveccihen hareket ederek memalik-i mezkûreyi bilfeth orada arâm kıldılar. Alâ-rivayetin bunlardan evvel Hindistan memaliki zenciler yedinde imiş. Benîberşer yayla-yı mezkûrda bulunduğu zaman Allah teala ve tekaddes hazretlerinin vahdaniyetini tasdik ederler iken cihat-ı muhtelifeye muhaceretlerinden ve lisanlarının tebeddülünden sonra her bir fırka ayrı din peyda etti.

Brahman Mezhebi

Brahmanlar evvelleri Vâcib teala ve tekaddes hazretlerinin vahdaniyetine iman edenlerden iken sonraları tebdil-i mezhep ederek Brahma hâlık, Vişno hâfız, Siva mahvedici namıyla üç mabud ittihaz ettiler. Mezheb-i mezkûrun hin-i teşkilinde umur-ı ruhaniyeye Brahmanlar ve umur-ı cismaniyeye (s.37) ümerâ-yı askeriye karışmak üzere beyinlerinde muahede akd ederek ahali-i sairiyi dahi iki sınıfa bittefrik birisinin namını Baynan tüccar ve esnaf diğerinin ismini Sudra ehl-i ziraat ve çoban koydular.

Mukaddemleri Brahma mezhebinde bulunan eşhasın diğer mezheplerde bulunan ahali ile ihtilatları taht-ı memnuiyete alındığından memnuiyet-i mezkûrenin hilafında harekette bulunanlar mezhep-i mezkûra mahsus imtiyazattan mahrum kalarak müstakil bir sınıf addolunur idi. Şimdi usul-i mezkûre yavaş yavaş mahv olmaktadır. Brahmanlar mezahib-i sairede bulunan insanlara 'par-ya' derler ve bunların itikadına göre çocukların çektikleri hastalıklar kendileri dünyaya kadem-nihade olmazdan evvel işlemiş oldukları seyyiatın semeresidir ki bu dünyada çekip öbür dünyada afv olunurlar ve öldükten sonra herkesin ruhu dahi seyyiatına göre birer hayvan cesedine girer derler. Ve bunun için biz akraba ve taalukatımızı kesemeyiz diye hayvan öldürmez ve etini yemedikleri gibi hayvanattan husule gelen yağ peynir süt yumurta gibi şeyleri dahi ekl etmezler. Bir Brahman vefat ettiğinde dul karısı başka sınıfta bulunan ahali ile izdivaç etmesin için (s.38) müteveffa ile mean ihrak-ı binnar edilir fakat âdet-i mezkûre İngilizler tarafından fesh olunmuştur. Brahmanlar umumen putperesttirler. Hindistan'da putperest olarak bir de Buda mezhebi vardır. Bu mezhepte bulunan ahali Vacib teala ve tekaddes hazretlerini inkâr ettikleri gibi sual-i kabre ve haşr ü neşre dahi inanmazlar. Yani öldükten sonra hiç bir şey yoktur derler ve bu dünyanın belâyâsından rehayab olmak için iki tarîk ittihaz etmişlerdir ki birisi bir kûşe-i inzivaya çekilmek diğeri merhameti elden bırakmamak tarîkleridir. Mezheb-i mezkûr Çin'de, Moğolistan'da, Japonya'da câridir. Brahman mezhebinde bulunanlara Brahmanist, Buda mezhebinde bu-

Satı Bey'in Mülkiye Mektebi Etnografya taş baskı ders notlarının ilk sayfası

lunanlara Budist denilir. Hindistan'da yüz otuz dokuz milyon Brahmanist ve üç milyon Budist vardır.

Kıbtîler

Bunlar da sülale-i ebyazdan olup vatan-ı aslîleri Hindistan'dır. Memalik-i mezkûrede bunların isimleri Sudra ve Parya idi. Kavm-i mezkûr Brahmanların mezalim ve taaddiyatından tahlis-i girîban etmek için sülale-i Sasanîyan'dan Behram Gûr'un zaman-ı saltanatında İran'a hicret etmişler ise de Hulefa-yı Râşidîn zamanlarında İran (s.39) memaliki feth olundukta bunlar islamiyeti kabul ederek Anadolu'ya ve bir kaç asır sonra Anadolu dahi Selçukîler tarafından feth olunduktan sonra Mısır'a firar ettiler. Bunlara İran'da Lutî, Anadolu'da Esnekani, Mısır'da Kacar denilir idi. Muahharen Mısır ülkesi dahi ehl-i İslam tarafından zabt olundukta tâife-i mezkûr Rumeli'ye kaçtılar ve burarda kendilerine Kıbtî, Mısıriyyûn tesmiye olundu. Mahall-i mezkûrda dahi arâm kalamadıklarından bir mikdarı Avrupa'nın cihat-ı muhtelifesine dağıldı. Almanlar Kıbtî'lere Tatar, Fransızlar Bohemyan derler. Bugünkü günde Çingene İsveç, Norveç'te, Macaristan'da, Romanya'da, Rumeli'de, Anadolu'da, İspanya'da, İngiltere'de bulunur. İşbu Çingenelerin kendilerine mahsus bir mezhepleri var ise de belli

değildir. Ancak şems-i münirin tuluunda kalkıp güneşe karşı namaz kılarlar imiş ve bu keyfiyet de mekteb-i feyz-mekseb-i Mülkiye-i Şâhâne etnografya muallim-i sâbıkı müteveffa *Mordtmann* tarafından re'ye'l-ayn müşahede olunmuştur

Çingeneler zâhiren taht-ı tabiiyetlerinde bulundukları devletin dininde iseler de zikri sebkat eden müşahedededen müsteban olduğu veçh üzere hafıyyen kendilerine mahsus ayini icra (s.40) ederler ve çokluk başka adamlar ile ihtilat etmezler. Lisanları Hind lisanıdır. Sanatları demircilik, kalburculuk, çalgıcılık. Karıları fala bakar.

Kürdler

Kürdler dahi İranîler ve Hindliler gibi pek eski bir kavim olup iki bin beşyüz seneden beri isimleri söylenmektedir. Bunlar milattan sekiz yüz sene evvel Kuradî namıyla yad olunurlar idi. Hicretin dördüncü ve beşinci asırlarında Kürdistan'da Âl-i Abubi namıyla kuvvetli bir devlet teşkil olunarak tâ Şam ve Mısır'a kadar olan memaliki zabt ve teshirine almış idi. Muahharen hükümet-i mezkûre bir takım nâ ehil şehzadegân beyninde taksim olunmuş ve idaresizliklerinden nâşi inkıraz bulmuştur. İşbu perişaniyetten sonra Kürdler dahi Afganlılar gibi kabâil-i müteaddideye taksim olunmuştur. Kabile şekline girmemiş Ekrada Korani tesmiye olunur. Kabileniştin Kürdler ziraatten hoşlanmayıp sayd ve şikâra heves ederler. Kabâil-i Ekrad içinde en ziyade olan Behtnan kabilesidir ki işbu kabilenin şeyhi meşayih-i ekradın en muteber mergubu olup hulefa-yı (s.41) Abbasiye neslindendir derler. Ve hizmetini görmek için mahsus bir uşağı vardır. İşbu uşaktan maada hiç bir kimse onun odasına duhul edemez. Şeyhin ayrıca bir iradı olmadığından akçeye lüzumu oldukça köylere gidip para toplar.

Belbas Kabilesi:

Bu kabilenin başlıca bir şeyhi olmadığından her köy bir reis tarafından idare olunur ve hırsızlık maldan reislere hisse çıkarılır. Tesviye-i dava için ya Kuran-ı Kerim veyahud âdetlerine müracaat ederler. Zina için idam, katl için diyet cezası icra kılınır. Bir maktûlün diyeti de yirmi iki adet sığırdır. Sair kabâil-i ekrad ile ülfet ve ünsiyet etmedikleri gibi ne onlardan kız alırlar ne de onlara kız verirler. Reisin hin-i vefatında köyde en cesur her kim ise reis intihab olunur.

Caf Kabilesi

Bu kabile cesur ve gayur ve vahşi bir kabile olup İran hududunda meskûndur. Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye'ye piyade ve süvari askeri verir. Esnaflık ve

(Şekil ۱۰) أرملة قبل التاريخ مهنات من جوملكر

(Şekil ۹) أرملة قبل التاريخ مهنات من طاش آلتار

Ezmine-i kablettarihiye masnuatından: Taş aletler. Ezmine-i kablettarihiye masnuatından. Çömlekler Satı, Etnografya, ss:30-31

ziraaat kabile-i mezkûrede mefkud idüğünden hırsızlık pek çoktur. Kabâil-i sairreden kaçan firarilerin de melceidir.

Kuşnaf – Rondis – Bulamerk - : İşbu (s.42) kabâil-i selase ahalisi sair kabâil-i ekrada nisbetle pek vahşidir. Bunların köyleri dahi Belbas kabilesi gibi birer reis tarafından idare olunur. Bunlarda adam öldürmek hiç bir şey değildir.

Bununla beraber namaz kılmaya da çok dikkat ederler hatta bir İngiliz seyyahı şöyle rivayet etmiş ki bir av köpeği için iki familya beyinde niza' vuku bularak her iki taraftan bir çok adam telef olmuş iken ezan-ı Muhammediyi duyunca hemen cümlesi cenkten bilferâga camie gidip eda-yı salât ettikten sonra yine harbe başladılar.

Halabcı Kabilesi

Bu kabile ahalisinin vatanı Süleymaniye sancağıyla İran hududu arasındaki mürtefi dağlar olup yemek pişirme bilmediklerinden palamut ve meyve ile idare olunurlar. Sanatları yarıcılık, lisanları sair Kürd kabileleri lisanlarına hiç

J. Virey

Fransız natüralist ve antropolog
Julien-Joseph Virey

benzemez. Bulundukları mevkide hal-i istiklalîyette yaşıyorlar. Kendilerine mahsus bir av mevsimi olup mevsim-i mezkûrda bir yere bitte-cemmu çalgı çalar ve türkû söylerler ve cemiyet-i mezkûrede söylenen türküler tahrir olunur.

Van ve Diyarbekir ve Erzurun vilayetlerinde bulunan Kürdler kabâil-i sâbika Kürdlerine nistetle kesb-i medeniyet etmişlerdir. (s.43) Bunların başlıca sanatları ziraattir. Umum Kürdler Sünnî iseler de esnayı muharebede Acem toprağında bulunanlar Acemlere, memalik- Osmaniye'de olanlar Osmanlılara nua-venet ederler.

Yezîdîler

Bunlar her ne kadar Kürd şabesine mensup iseler de bunların hakkında çırağ söndürme, şeytana ibadet etmek gibi söylenilen sözlerin

hakikati ne olduğu meçhuldür. Yezîdîlerin Arabiyyü'l-ibare bir kitapları olup bu da merkezleri bulunan Şeyh Hadi namındaki şehirdedir. Kitab-ı mezkûru iki şeyhden başka kimse okumaz. Bunlar Vacib teala ve tekaddes hazretlerinin varlığına ve birliğine ve şeytan-ı merdudun yokluğuna itikad eder oldukları halde halk edene Şeyh Hadi, mahvedene Melek Tavus yahud Melek Kut derler. İbadetleri Kıbtîler gibi sabahleyin güneşe karşı namaz kılmaktır. Lisanları Kürdçe ise de ibadetlerinde ve türkülerinde Arapça okurlar. Melekler Allah'ın muavini ve bunların da büyükleri (Cebrail, Mikail, Refail, Azrail, Dudrail, Azrafil, Şemkil) namlarıyla yediden ibaret olup Hazret-i İsadahi Vacib teala hazretlerinin meleğidir. Yeryüzüne indi idi sonra tekrar (s.4) semaya uruc eyledi. Hazret-i Mehdî zamanında betekrar yeryüzüne inip halife olacaktır derler. Tevrat-ı şerife çok riayet olunurlar. Bununla beraber çocuklarını hem vaftiz ve hem de sünnet ettirirler. Mezar taşlarına ayât- Kuraniye yazarlar. Fakat insan öldükten sonra ruhu başka hayvanâtın kalbına girer itikadında bulunurlar İslam ve Hristiyan ismini sevmezler. Bunlarda pam-ya, marul ve semizotu ekli memnu ise de şarap ve rom içmeye müsaade var-

dır. Bunların senelerinin ilk günü ruz-ı hâzır ve tatil günleri Çarşamba günüdür. Üç gün oruç tutmak ve hayvanlara da zor ile oruç tutturmak bunların âdât-ı kadimelerindendir. Yezîdîlerin başlıca iki şeyhi olup biri Şeyh Hadi'de diğeri Sencar kazasında oturuyor. Her nahiye-de vekilleri sıfatıyla birer şeyh bulunur ve nahiyeleri teftiş etmek üzere de kul tabir olunur teftiş memurları vardır. Bir dördüncü memur daha vardır ki ona fakir denilir. İşbu dört sınıf memurların memuriyetleri verasetîdir. Bunların Yezîdî olduklarına alamet ellerinde Melek Tavus'un sureti bulunmaktır.

Ermeniler

Milattan bir müddet evvel Asurya'da zuhur edip Sardanapal'in (s.45) iħrak edildiği ihtilalden sonra Asurya memaliki taksim olundukta Ermenistan derebeyliklerinin en kuvvetlisi bulunan Van derebeyliği sair derebeylikleri taht-ı inkıyada alındı. Ezmine-i mukaddemede Ermeniler umumen putperest idiler.

Gürcüler

Gürcülerin eski isimleri İperin olup memleket-i asliyeleri kadimden beri Kafkasya'nın cenub cihetidir. Ezmine-i mütekaddemede bunlarda ahlâk bozukluğu olduğundan hırsızlık ve adam öldürmek indlerinde hiç bir şey değil iken muahharen kesb-i medeniyet ve tashih-i ahlâk ederek vech-i dilarâları sayesinde makbul-ı cihan olmuşlardır. Kadimden beri Gürcüler dört sınıf üzeredir. Birinci-

Darülfünun Felsefe Muallimi
Şehbenderzade
Ahmed Hilmi

Akvam-ı Cihan

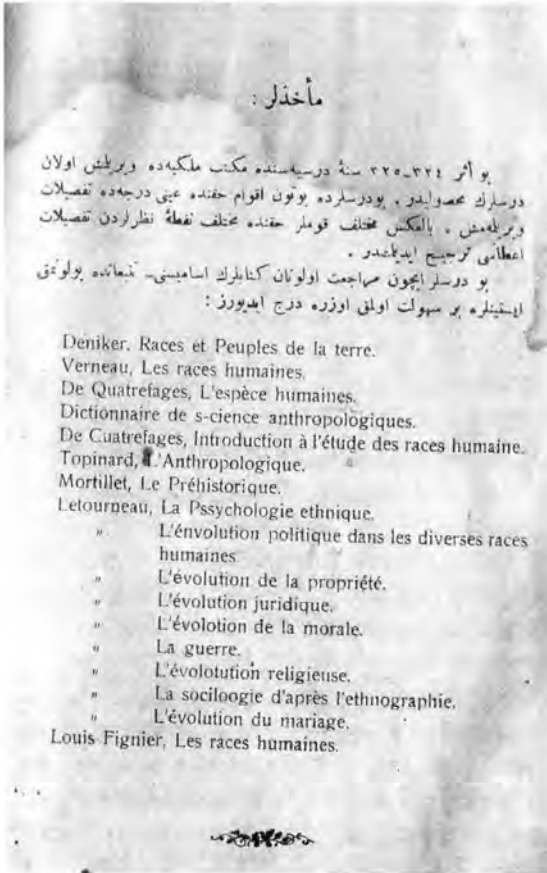
Çıktığı Hafta Hikmet'le Beraber
Alındığı Takdirde Fiyatı
Otuz Para Olup Onbeş Gün Sonra
İstenirse Her
Forması Kırk Paraya Verilir.

Kostantiniyye
Hikmet Matbaası
1329

si memurîn ve zabîtâna mahsus hanedan sınıfı, ikincisi papas, üçüncüsü asker ve ehl-i ziraat dördüncüsü üsera sınıfıdır ki hem hizmetkârlık ve hem de esnaflık ederler. Mösyö Broş "Gürcüler her ne kadar gayet güzel iseler de akılları azdır" demiştir.

Çerkesler

Çerkesler Karadeniz'in şark-ı şimalinde mütevattın olup pek (s.46) çokları hicret ederek derbâr-ı ma'lelet-karara gelmişlerdir. Bunların bir takımı Müslüman bir takımı da putperesttir. Meşhur kabileleri Şabsuh, Abacaysak, Peseduk, Ubih, Kembui, Abaza, Berini ve Kabartay'dır. Kabâil-i mezkûre birbirleriyle muharebe eder ve her kabile de birer reis tarafından idare olunur.

Zaman-ı Evâilde Putperest Çerkesler

Bunlar hem Allah teala hazretlerinin birliğini tasdik ve hem de yağmura ateşe suya karışır Vacib teala ve tekaddes hazretleriyle insan beyninde bir mahluk vardır derler.

Putperest Çerkeslerin ibadete mahsus mabetleri olmayıp ibadet vaktinde ormana gidip ibadet ederler. İbadetleri de ormanda kurban kesmektir. Kurbanı zebh etmezden evvel yününden bir miktar yakıp yere de bir miktar boza döküp keserler. Kurban-ı mezkûr güzelce büryan edildikten sonra meydana getirilir. Ve hazır bulunanların cümlesi ondan ekl eder, üzerine biraz boza içip giderler. Pek büyük yortularında sığır zebh olunur. Bunların Eylül'de Meryem Ana, evvel baharda Havariyun ve Gökğürültüsü namıyla başlıca üç büyük yortuları vardır. Bunlar perhiz dahi

(s.47) tutarlar fakat esna-yı per-
hizde yalnız yumurta yemezler.

Ezmine-i mütekaddimedede Er-
menistan'ın garbında İndo-Cer-
menik'e mensup başlıca üç kavim
mevcud olup bunlardan birinci-
si Kapadodokya'da, ikincisi Kızı-
lırmak'tan Çanakkale'ye kadar
olan parçada, üçüncüsü Lidya'da
meskûn idiler. Ve şimdiki Aydın
zeybekleri Lidya'lılardandır. İkin-
cisi Frizyalılardır. Bunlar ehl-i
ziraat ve çalışkan adamlar idi. Fa-
kat itikad-ı bâtilaya zahip idiler.
Şöyle ki millet-i merkume za-
manında Balâhisar'da üzeri re-
simli bir taş bulunup iş bu taş
gökten indi ve üzerindeki suret
de hâşâ sümme hâşâ Allah resmi-
dir derler idi. Şehr-i mezkûrda
Frizyalıların Kordbo namında
bir ibadetgâhları var idi.

İsveç ve Norveç

Memalik-i mezkûre kutb-ı şî-
maliye karîb ve Rusya'nın şî-
mal-i garbîsinde vâkidir. Bin üç
yüz senesine kadar İsveç ve Nor-
veç'te maarif yok iken bugünkü
günde memalik-i mezkûre maa-
rif cihetince ol derecede kesb-i terakki etmiştir ki ahalinin ancak yüzde üçü
okuyup yazmadan mahrumdur. İsveç'in Lund (s.48) ve Upsala ve Norveç-
ya'nın Kristiyanya şehirlerinde birer darülfünûn ve her köyde de birer mek-
teb vardır. Bu Darülfünûn ve mektepleri zikirden maksat memalik-i mezkû-
re ahalisinin ne derecelerde gayretli ve çalışkan olduklarını ve bu say ve gay-
retleri sayesinde maarifçe olan terakkilerini göstermekten ibarettir. İsveç'in
Dalekal eyaleti ahalisi eyalet-i saire ahalisine nisbetle pek kuvvetlidir. Nor-
veçya'lılar şekil ve kıyafetçe İsveç'lilere benzerler ise de edeb ve terbiyece on-
ların mafevkindedirler. Gümrükten mal kaçırarak Norveçya'lılar indinde pek

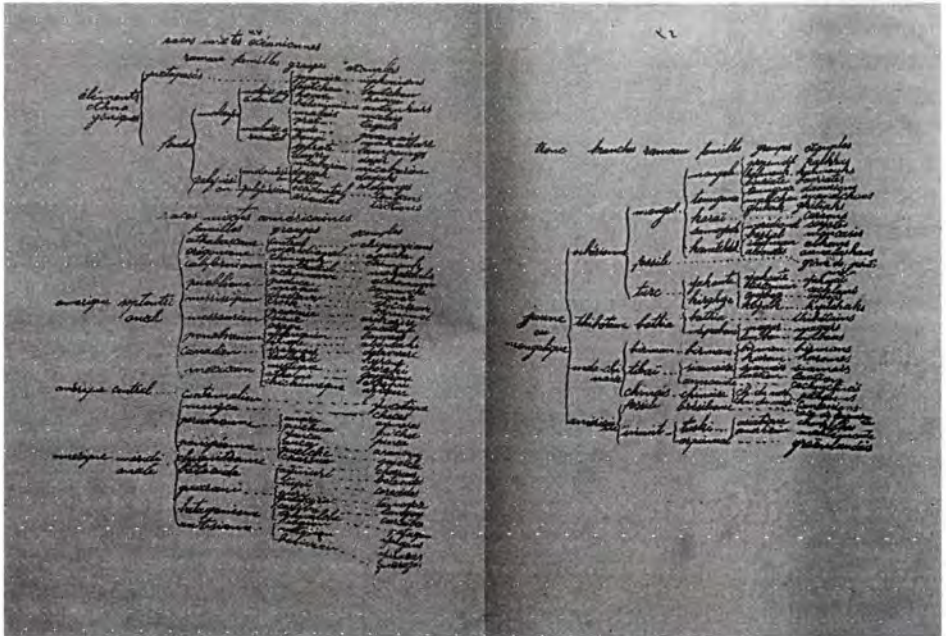
efrad-ı beşer arasında bedia-nüma güzeller
olduğu gibi dev ifriti andıran galat-ı
hilkatlar da bulunmaktadır.
Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi.
Akvam-ı Cihan. s:4

ayıp bir şey olduğundan bu denaeti asla irtikâb etmezler. Lisanları Danimarka lisanıdır.

Danimarka

Danimarka devleti İsveç Norveç kıtalarının cenubunda vâki kara ve ada olarak iki cins araziye câmidir. Ahalisinin çoğu protestan, azı katoliktir.

(Temmettî't-tamam biinayetir'rahman)

- Ağnam:** Koyunlar
Âhen: Demir
Ahval: Haller, Bulunuşlar, Oluşlar
Akıbetül-emr: İşin sonu
Akreb: Yakın
Akvam: Kavimler
Alâm: Kederler üzüntüler elemeler
Alelaks: Aksine olarak
Araste: Bezenmiş, süslenmiş
Asamm: Sağır
Asfer: Sarı
Esvat: Sesler
Bâhis: Bahseden
Bahr-i Ahmer: Kızıldeniz
Bahr-i Sefid: Akdeniz
Bâlâ: Yukarı, üst
Bârid: Soğuk
Benî beşer: İnsan oğlu
Bermezid: artmış çoğalmış
Beyn: Ara
Beyninde: Arasında
Beyzî: Oval
Bilmürur: Geçerek
Bükâ: Ağlama gözyaşı dökme
Bürudet: Soğukluk
Cedd-i emced: Ulu ata
Cevarih: Yaralar
Cezire-nişin: Adada oturan
Cümudi: Buzul
Ciheteyn: İki yön
Derece-i âliye: Üst, yüksek derece

- Derece-i sâfile:** Alt, aşağı derece
Derkâr: Malum, belli
Dübb-i ekber: Büyük ayı
Ebkem: Dilsiz
Ebyaz: Beyaz
Ecnas: Cinsler
Edille-i kaviyye: Sağlam deliller
Edvar: Devirler
Ehemm: Önemli
Ekl: Yemek
Eknaf: Taraflar, yanlar
Encam-ı kâr: işin sonu
Enf: Burun, uç
Enva: Çeşitler, türler
Erz: Pirinç
Esliha: Silahlar
Esmâk: Balıklar
Esnan: Dişler
Ester: katır
Esved: Siyah
Ezhan: Zekâ hafıza kavrayış kudreti, zihinler
Filvaki: Hakikaten, gerçekten
Fûsus: kıymetli taşlar, mücevherler
Gâret: Çapul, yağma
Germ: Sıcak
Giran-baha: Kıymetli, değerli, pahası ağır
Güftar: Söz
Hacer: Taş
Hamse: Beş
Hanek: Damak ağız tavanı
Havass: Hassalar, keyfiyetler
Hayy: Canlı, can veren
Hedm: Yıkma, harab etme.
Hin: Vakit, sıra
İhtira: Vücuda getirme, icat etme
İmtidad: uzama
İnşiaab: Çoğalma, kısımlara ayrılma
İ'rab: Arapça kelimelerin sonundaki harf veya harekenin değişmesi
İrae: gösterme
İrtifaat: Yükselmeler, ilerlemeler,

- İstiğrab:** Garip bulma, şaşma
İstiğrakiyye: dalma içine gömülme
İş'ar: Bildirme haber verme
Kabâil: Kabileler
Kadd: Boy
Kavil-Kavl: Söz
Kaziyye: mesele iş, önerme, teorem
Kelb: Köpek
Kerihe: İğrenç, çirkin, pis kokan
Kıhf: Kafatası
Kırede: primatlar, maymun çeşitlerini içine alan memeliler
Kilab: Köpekler
Kutr-ı Amudî: Dâirenin dikey çapı
Kutr-ı Tulanî: Dâirenin yatay çapı
Kuvve: kuvvet, güç
Kuvve-i basıra-i mürgan-ı şikâri: Av kuşlarının görme gücü
Kuvve-i müdrike: Beş duyu ile duyuluna şeyleri zihinde duyma kuvveti, algı gücü
Kuvve-i sâmia-i bazı hevayim: Bazı böceklerin işitme gücü
Kuvve-i şâmme-i kilab: Köpeklerin koku alma gücü
Kuvve-i zaika : Tat duyma gücü
Küdurat: Üzüntüler
Küllî: genel, çok
Lâmise: Dokunma duyusu
Layetegayyer: Değişmez, bozulmaz
Maada: -den başka
Madud: Sayılı, sayılmış
Mafevk: Üst, yukarı, üstünde
Mahâll: Yer
Mahdude: sınırlı
Mantuka: Söylenilmiş, denilmiş
Marr-üz-zikr: Yukarıda anılmış olan
Mebhus-ün anh: Bahsolunmuş, söz edilmiş
Mefkud: Kayıp, yok
Mehasin: Güzellikler
Melfuza: Söylenmiş, okunmuş, telaffuz edilmiş
Merdüman: İnsanlar
Merdüman-ı pîşîn: İlk insanlar
Mergub: Beğenilen, istenilen
Mezbure: Adı geçen

- Mikyas:** Kıyas edecek ölçü aleti, ölçüt
Milel: Milletler
Muhtelif: Çeşitli
Mukaddem: Önce gelen, önceki
Mustatil: Dikdörtgen
Mutedd: Sayılmış, adetlendirilmiş
Mübareze: Cenk, kavga, uğraşma
Mücanebet: Sakınma, çekinme
Mümass: Temas eden, dokunan
Mümeyyiz: Temyiz eden, seçen ayıran
Mümtedd: Uzanan, uzayan, sürekli
Mümteniü'l-hal: Çözülmesi güç olan
Münir: Işık veren, parlak
Münteşir: Yayılmış
Müstaid: İstidadlı, kabiliyetli, bir şeye kabiliyeti olan
Müsteban: Meydanda olan, açık olarak anlaşılan
Müşabih: Benzeyen, benzer
Müşarünileyh: Adıgeçen
Müş'ir: Bildiren
Müteazzıve: Uzunlaşmış, organlaşmış
Mütemeddin: Medenî
Mütemekkin: yerleşen, oturan
Mütenevvıa: değişik, çeşitli
Mütevakkıf: Bir şeye bağlı olan, duran bekleyen
Mütevattın: Vatan edinmiş, yurt tutmuş
Müzeyyen: Süslenmiş, süslü
Nabedid: Görünmez, kayıp
Namütenahi: Sonsuz
Nebati: Bitkisel
Nef: Fayda, yarar
Nerm: Yumuşak
Nim-cezire: Yarımada
Nimr-i ekber: Büyük kaplan
Nisvan: Kadınlar
Nişin: Oturan
Nevatüssedye: Memeli hayvan
Perestiş: Şiddetli sevgi
Piraste: Donatılmış, süslü
Pûzine: Maymun
Râbi: Dördüncü

- Rayiha:** Koku
Re's: Kafa, baş
Revabıt: Bağlar, ilgiler
Rüus: Kafalar, başlar
Ruy-ı zemin: Yeryüzü
Sadra şifa: Gönül ferahlatan
Sahk: Döğme, ezme
Saht: katı, sert, çetin
Sâlis: Üçüncü
Sâni:İkinci
Sayd ü şıkar: Av ve avlanma
Sayha: Bağırma, nara atma, çığlık
Sayruret: Olma, edilme, bir halden başka bir hale değışme
Sebkat: Geçme, ilerleme
Sedd-i bend: Kapatıp bağlamak
Seg: Köpek
Sinnevrî: Kedigil
Şem'adar: Aydınlatan
Şems: Güneş
Şuab: Şubeler
Şüzuzat: Kural dışı olanlar
Taallüm: Öğrenme
Tabiiyyun: Natüralistler, doğa bilginleri
Tabakat-ül arz: Jeoloji
Tadad: Sayıp dökme, sayma
Tafsil: Anlatma açıklama
Tahallüf: Gerdide kalma, arkada bırakılma, uygun gelmeme.
Taharriyat:Araştırma
Tamik: İnceleme, araştırma
Tard: Kovma, sürme
Tasrif: kelime çekimi
Tatiye:
Tayış: Yaşatma, geçindirme, besleme
Tebaiyyet: Tâbi olma, uyma
Teb'id: Uzaklaştırma, kovma
Tecridiye: Ayırma, seçme
Tefahhus: Ayrıntılı araştırma
Tefrik: Seçme, ayırt etme
Televvün: Renkten renge girme, renk değıştirme
Temellük: Mülk edinme, kendine mal etme

- Tesalüb-i ırk:** bir cinsin farklı nesillerini birleştirerek cinsi ıslah etme
Tevellüd: doğma, doğum
Teyakkun: Tam olarak bilme
Tulu: Doğma, doğuş
Tuyur: Kuşlar
Uruk: Irklar
Ümm: Ana
Üzn: kulak
Vech: Yüz, surat, çehre
Zaviye-i sagire: Küçük açı
Zevat-üs sedye: Memeli
Zebh: Boğazlamak, kurban kesmek
Zimam: Yular
Zir: Aşağı, alt
Zuhur: Meydana çıkma, görünme
Zürra: Ziraatçiler, çiftçiler

BİBLİYOGRAFYA

A - Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH.SAİD Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri

BEO Babıali Evrak Odası

MF. MKT. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

Y. EE. Yıldız Esas Evrakı

B - Kitap ve Makaleler

Ahmed Hilmi (Şehbenderzade Filibeli). **Akvam-ı Cihan**. Konstantiniyye: Matbaa-i Hikmet. 1329.

[Tokgöz]Ahmed İhsan. **Avrupa'da Ne Gördüm**. İstanbul

Ahmed Midhat. **Avrupa'da Bir Cevelan**. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası. 1307.

Ahmed Midhat, "İnsan", **Dağarcık**. N:4 1288.

Akün, Ömer Faruk. "Hayrullah" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:17, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1998.

Ali Kemal. **Ömrüm**. (hazırlayan: Metin kayahan Özgül). Ankara: Hece Yayınları. 2004.

Ali Nusret. "Ahval-i Kadime-i Beşer" **Maarif**, N:103. 1 Temmuz 1309.

Altıntaş, Abdülmannan. "Üç Fransız Seyyahının Gözünden İmparatorluğun Başkenti İstanbul ve Onun Sakinleri". **Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi**. N:1-2. 2012

Asiltürk, Baki. **Osmanlı Seyyahlarının Gözü ile Avrupa**. İstanbul: Kaknüs Yayınları. 2000.

- Atay, Tayfun. "Dünyada ve Türkiye'de Sosyal İçerikli Antroplojiyi Adlandırma Sorunu", **Folklor/Edebiyat**. N:22 2000 /2.
- Aydın, Mustafa. "Johannes Heinrich Mordtmann", **İslam Ansiklopedisi**. Cilt:30 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 2005.
- Bates, Daniel. **21. Yüzyılda Kültürel Antroploji**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları (çevirenler: Suavi Aydın ve diğerleri). 2009.
- . **Birinci Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmaja Sempozyumu**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi. 1987.
- Budak, Ali. **Mecmua-i Fünun**. İstanbul: Bilge Yayınları, 2011.
- Budak, Ali. **Münif Paşa**. İstanbul: Kitabevi. 2004.
- Burke, Peter. **Tarih ve Toplumsal Kuram**. (çeviren: Mete Tunçay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 1994.
- . **Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü**. (çeviren: Göktuğ Aksan). Ankara: İmge Kitabevi.1996.
- Çankaya, Mücellitoğlu Ali. **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**. Ankara: 1968-1969
- Eberhard. W. **Bugünkü Avrupa'da Etnoloji'nin Esas Cereyanları**. Ankara: 1948
- Ebüzziya Tevfik. **Buffon**, Konstantaniye: Matbaa-i Ebüzziya. 1300.
- Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul: Eser Matbaası 1977.
- , "Etnografya Müzeleri" **Servet-i Fünun**, N: 87, 10 Nisan 1324.
- Eyice, Semavi. "Andreas David Mordtmann (baba)". **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1993.
- Eyice, Semavi. "Andreas David Mordtmann(oğul)". **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 1993.
- F., "Uruk-ı Beşerin İslahı". **Şehbal**, No: 9. 1 Ağustos 1325.
- Faruqi, Suraiya. **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**. (çeviren: Ayşe Berktaş). İstanbul: Kitap Yayınevi. 2007.
- Geser, Marcel. **İstanbul Alman Çocuk Yuvası'nın Tarihi**. (çeviren: Dilek Zaptçioğlu) İstanbul: Orient- Institut. 2011
- Goldschmit, Arthur. **Biographical Dictionary Of Modern Egypt**. Boulder: Lynne Rienner. 2000.
- Görgün, Hilal. "Andreas David Mordtmann", **İslam Ansiklopedisi** Cilt:30 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 2005.
- Güvenç, Bozkurt. **İnsan ve Kültür**. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği yayınları. 1972.
- H. Ayni, "İlmü'l-beşer" **Mekteb**. N:36 23 Mayıs 1312.
- [Kocacan], Harun Reşid. "İnsanların Menşei", **Muallim**, N:16. 15 Teşrin-i Sâni 1333.
- Haviland, William. **Kültürel Antroploji**. (çevirenler. Hüsamettin İnanç-Seda Çiftçi). İstanbul: Kaknüs Yayınları. 2002

- Hayrullah(Efendi), "Nev-i İnsanın Sath-ı Arz Üzerinde Teksir ve İntişarı". **Mecmua-i Fünun**. N:6, Cemaziyulahir 1279 / Kasım 1862.
- Hayrullah(Efendi), "Nev-i İnsanın Sath-ı Arz Üzerinde Teksir ve İntişarı (II)", **Mecmua-i Fünun**, N:12, Zilhicce 1279 / Mayıs 1863.
- Hayrullah Efendi, **Avrupa Seyahatnamesi**. (hazırlayan: Belkıs Gürsoy). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 2002.
- Heller, Erdmute. **Arabeskler ve Tılsımlar**. (çeviren: Deniz Kucur). Ankara: İmge Kitabevi. 2000.
- Hentsch, Thierry. **Hayali Doğu**. (çeviren: Aysel Bora). İstanbul: Metis Yayınları. 2008.
- **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1950.
- Hobsbawm, Eric. **Devrim Çağı 1789-1848**. (çeviren: Bahadır Sina Şener). Ankara: Dost Kitabevi. 2008.
- İhsan Abidin. "İlmi Beşer'e Dair". **Şehbal**, N:61. 15 Eylül 1328.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. **Darülfünun**. İstanbul: IRCICA Yayını. 2010
- Kerametli, Can. "Folklor ve Açık hava Müzelerinin İktimai Önemi". **Türk Etnografya Dergisi**. N:5. 1962.
- Koçu, Reşat Ekrem. **İstanbul Ansiklopedisi**. İstanbul: 1959.
- Küken, Gülnihal. "Baykan Sezer Hocamızın İzinde Doğu-Batı Toplum Anlayışı", **Baykan Sezer'e Armağan**. İstanbul: Kızılelma Yayınları. 2004.
- Leca, Jean. **Uluslar ve Milliyetçilikler**. (çeviren: Siren İdemen). İstanbul: Metis Yayınları. 1998.
- Mahmud Celaledin, "İnsanların Çoğalışı". **Hazine-i Evrak**. N: 24. 1303.
- Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezareti: Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**. (hazırlayan: Taceddin Kayaoglu). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 2001.
- Mustafa Satı (Bey). **Etnografya**. 1324/1326
- M(ustafa) Satı[El Husri]. **Etnografya İlm-i Akvam**. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası. 1330.
- Meriç, Ümit. **Işık Batıdan da Gelir**. İstanbul: Timaş Yayınları. 2012.
- Mordtmann, Andreas David. **İstanbul ve Yeni Osmanlılar** (çeviren: Gertraude Songu-Habermann). İstanbul: Pera Yayıncılık. 1999
- "Mortman'ın Tercüme-i Hâli", **Mecmua-i Ulûm**, N:5. 1 Safer 1297/14 Ocak 1880
- Necib Nadir, "Biz Neyiz?". **İmdad-ül Midad**, N:1. 1 Safer 1303.
- Necib Nadir, "Biz Neyiz?". **İmdad-ül Midad**, N:2. 16 Safer 1303.
- Okay, Orhan. **Beşir Fuad**. İstanbul: Dergah Yayınları. 2008.
- Ortaylı, İlber. "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**. N:3-4. 1992.

- Osman. **İlm-i Ahvâl-i Akvâm**. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası. 1301.
- Özbudun, Sibel. – Şafak, Balkı. **Antropoloji**. Ankara: Dipnot Yayınları. 2005.
- Öztürkmen, Arzu. **Türkiye’de Folklor ve Milliyetçilik**. İstanbul: İletişim Yayınları. 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**. 3.Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.1946.
- Rifa’a Rafi Tahtavi. **Paris Gözlemleri**. İstanbul: Ses Yayınları. 1992.
- Said, Edward. **Şarkiyatçılık**. (çeviren: Berna Ülner). İstanbul: Metis Yayınları. 2008.
- Satı. “Etnografya” **Mülkiye**, N:2. 1 Mart 1325.
- Satı. “Hayat ve Âdat-ı Akvam: Ne Yiyorlar”. **Envar-ı Ulum**. N:5. 15 Teşrin-i Sâni 1324.
- Satı. “Hayat ve Âdat-ı Akvam: Ölüm Karşısında Mutekedat”, **Envar-ı Ulum**. N:6. 1 Kânun-ı Evvel 1324
- Serdar, Ziyaüddin-Davis, Merryl Wyn-Nandy, Ashis. **Batı İrkçiliğinin Kaynakları**. (çeviren:Fatih Bayram). İstanbul: Yöneliş Yayınları. 1997
- Servier, Jean. **Etnoloji**.(çeviren: Mehmet Ali Kayabal). İstanbul: İletişim Yayınları. 1991.
- Sezer, Baykan. **Sosyolojinin Ana Başlıkları**. İstanbul: Kitabevi. 2011
- Şemseddin Sami. **İnsan**. İstanbul:Mihran Matbaası.1296..
- Şemseddin Sami **Resimli Kâmus-ı Fransevî**. İstanbul: Mihran Matbaası. 1318.
- Şemsettin Sami. **Yine İnsan**. İstanbul:Mihran Matbaası. 1303.
- Şirin, İbrahim. **Osmanlı İmgeleminde Avrupa**. Ankara: Lotus Yayınları. 2009.
- Straus, Claude Levi. “Antroploji”. **Sosyoloji Konferansları**. N:16. 1978.
- Tavernier, Jean Baptiste. **Tavernier Seyahatnamesi**. (çeviren: Teoman Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi. 2006
- , “Terakki-i Ulûm”, **Mecmua-i Ulûm**, N :5, 1 Safer 1297
- Thévenot(Jean), **Thévenot Seyahatnamesi**. (çeviren:Ali Berktaş). İstanbul: Kitap Yayınevi. 2009
- Tolmacheva, Marina A. “Ebu İshak İbrahim b.Muhammed el –İstahri el Farişi (Ö.340/951-952’den sonra)”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:23, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2001.
- Toprak, Zafer. **Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji**. İstanbul: Doğan Kitap. 2012..
- Toprak, Zafer, “Mekteb-i Mülkiye, İlm-i Akvam ve Antropolojiya”, **Toplumsal Tarih**. N:264 Ağustos 2012.
- Tornefort, de Joseph. **Tournefort Seyahatnamesi**. (çevirenler: Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan) İstanbul: Kitap Yayınevi. 2008.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye'de Siyasal Partiler**. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları. 1984

——— **Türk Ansiklopedisi**. Cilt 15. Ankara: Milli Eğitim Basımevi 1968.
 “Türk Derneği Nizamnamesi”, Sırat-ı Müstakim, N:21, 1 Kânun-ı Sâni 1324.

——— “Uruk-ı Beşerin İhtilafı ve Irk-ı Esved”. **Maarif**, N:62. 27 Ağustos 1308.

——— **Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi**. (sadeleştiren:Şevket Rado). İstanbul: Hayat Tarih Mecmuası Yayınları. 1970.

C - Süreli Yayınlar

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi

Cumhuriyet

Dağarcık

Envar-ı Ulum

Hazine-i Evrak

Hazine-i Fünun

İmdad ül Midad

Kırkambar

Muallim

Maarif

Mecmua-i Fünun

Mecmua-i Ulum

Mekteb

Sırat-ı Müstakim

Servet-i Fünun

Sosyoloji Konferansları

Şehbal

Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi

Toplumsal Tarih

Türk Etnografya Dergisi

İNDEKS

A

- Abdülhamid II* 35, 96
Abdullah Cevdet 9
Adalar 118, 120
Ahmed Hilmi (Şehbenderzade Filibeli) 9, 86, 90, 91, 157
Ahmed İhsan [Tokgöz] 52, 53, 54, 55, 85
Ali Kemal 118
Ahmed Midhat Efendi 21, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 69, 85, 110
Ali Nusret 74
Ali Nizamî Paşa 97
Amselle, Jean-Loup 15
Antroploji (Antropolocya/ Antropoljya) 7, 8, 9, 10, 11, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 30, 33, 35, 41, 46, 48, 52, 54, 56, 59, 60, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 80, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 91, 94, 95, 123, 125, 133
Aristoklis, Jan 9, 10, 98, 99
Augsburger Allgemeine Zeitung 109

B

- Babinger, Franz* 107, 110
Berlin 37, 46, 47, 53, 106, 115

- Blumenbach, Johann Friedrich* 18, 19, 27, 70, 73, 128, 130, 141, 142
Boehme, Johannes 16
Broca (Broka), Paul 70, 71, 73, 74, 76, 78, 79
Bry, Theodore de 16
Buffon (Büfon), Georges-Louis Leclerc de 9, 17, 27, 33, 51, 53, 62, 68, 69, 70, 86, 91, 92, 93, 94, 128, 139, 141, 142
Bursa 118, 121, 122

C

- Camper, Petrus* 27, 28
Cartailhac, Émile 77, 79
Celal Bey 101
Chavannes, Alexandre César 25
Christiana 37
Cuvier (Küviye), Georges Chrétien Léopold Dagobert 25, 26, 27, 49, 51, 67, 68, 69, 128, 141

Ç

- Çankaya, Ali* 96

D

- Dağarcık* 69

Darülfünun 8, 10, 75, 86, 88, 99, 101,
111, 157, 159
Darwin(*Darvin*), *Charles* 26, 38, 76
Daubenton, *Louis-Jean-Marie* 70
Dethier, *Philipp Anton* 109
Dersim 120, 122
Desmoulins, *Louis-Antoine* 27, 128
Disraeli, *Benjamin* 21

E

Ebüzziya Tevfik 9, 86, 91, 92, 93, 94, 139
Edwards, *William* 72
El-İstahri 105
Elmalı 117, 122
Envâr-ı Ulûm 76
Ertuğrul 119, 120, 122
Etnografî 29
Etnografya Müzesi 40, 43, 44, 45, 46, 54,
75, 86
Etnoloji 15, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26,
27, 29, 30, 33, 35, 41, 46, 48, 54, 56,
59, 60, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 76, 78, 79, 82, 83, 84, 85,
88, 89, 91, 94, 123, 125, 133

F

Faik Sabri (*Duran*) 101
Fenn-i Nev-i Beşer 68
Fesch, *Paul* 106
Flidner, *Theodor* 108
Fuad Paşa 106, 115
Feriköy 11, 111

G

Gemlik 118, 122
Genç 118, 122
Gilbert, *Humphrey* 16
Görice 119, 122
Gülner, *Madam* 40, 41, 42

H

H.Ayni 57, 69
Hakluyt, *Richard* 16
Halep 115,122
d'Halley (*Dalua*), *Jean Baptiste Julien*
d'Omalius 128, 142, 144
Hamburg 53, 105, 114
Hansa 23, 106
Harun Reşid (*Kocacan*) 79
Haycraft, *John Berry* 76
Hayrullah Efendi 85
Hazine-i Evrak 67
d'Herbelot 19
Hisar, *Abdülhak Şinasi* 67
Hovelacque, *Abel* 80
Humboldt, *Alexander von* 25

İ

İhsan Abidin 9, 76, 77, 79
İlm-i Akvam, 9, 10, 64, 65, 81, 86, 87,
89, 96, 100
İlm-i Ahval-i Akvam 10, 86, 95, 97, 119,
123, 124, 125, 128, 129, 130, 131,
133, 135, 136, 137, 144
İlm-i Ahval-i Milel 64
İlm-i Beşer 64, 76, 77, 79
İlm-i Ensab 64
İlm-i Ensaf 64
İlm-i İnsan 64
İlm-i Teşrih 74
İlmü'l Beşer 64, 69
İlmü'l Ümem 64, 70, 72, 73, 74
İpek 118,122
İstanbul 99, 106, 109, 111
İsveç 37, 43, 131, 153, 159, 160
İttihad ve Terakki 84
İzmit 120

J

- Jardin des Plantes* 29, 30, 33, 35, 49, 50,
53, 57, 58, 62, 93
Jeoloji 7, 25, 27, 30, 35, 48, 50, 77, 83,
95, 126

K

- Kaş* 117
Kavmiyet 84
Keifert 22
Kerametli, Can 45
Kerkük 119, 121
Kırkambar 68
Kiel Üniversitesi 106, 114
Kilis 122
Koçu, Reşat Ekrem 100
Kopenhag 37
Kosova 118, 122
Köln 41
Kömürçüyan, Kirkor 99
Kütahya 120, 122

L

- Lacépède, Bernard-Germain de* 142
Linnaeus, Carl 27, 69, 70, 72
Lohest, Marie Joseph Maximin 80

M

- Mahmud Celaleddin* 120,
Mahmud Nedim Paşa 106
Mardin 119, 120, 122
Marsilya 37, 53
Mebhasü'l Akvam 64, 65, 89
Mebhasü'l Beşer 64
Mecmua-i Fünûn 69
Mecmua-i Ulûm 111, 112
Mehmed Ali Paşa (Kavalalı)
Mehmed Efendi (Yirmisekiz Çelebi) 29,
30

- Mehmed Süleyman (Avanzade)* 10
Mekteb-i Mülkiye (Mülkiye Mektebi) 8,
9, 10, 23, 80, 83, 86, 88, 95, 96, 97,
98, 99, 101, 109, 111, 117, 123,
125, 133, 135, 136, 137, 153
Mekteb-i Sultani 117
Midhat Paşa 36
Mordtmann (Mortman), Andreas Da-
vid 10, 12, 23, 95, 97, 103, 105, 106,
107, 108, 110, 111, 113, 124, 133, 136
Mordtmann, Johannes Heinrich 111
Mortillet, Louis Laurent Gabriel de 80
Musul 119, 121
Münif Paşa 107
Münster, Sebastian 16

N

- Natüralist* 19, 27, 51, 70, 80, 125, 127,
128, 129, 141, 156
Nebatat Bahçesi 33, 49, 50, 53, 57, 60
Necib Nadir 67
Norveç 43, 131, 153, 159, 160

O

- Ohannes Efendi, Sakızlı* 97
Oslo 37
Osman (Bey) 9, 10, 11, 95, 97, 116, 117,
118, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 126, 127, 128, 129, 133, 136,
137, 138, 144
Osmanlı, 8, 9, 10, 11, 22, 23, 29, 31, 33,
35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
49, 52, 53, 54, 60, 63, 64, 69, 72, 76,
77, 83, 85, 86, 88, 91, 92, 94, 95, 96,
97, 98, 99, 106, 107, 108, 109, 119,
121, 123, 124, 133, 156

Ö

- Ömer Paşa* 107, 115

P

Paleontoloji. 7, 27, 35, 48, 71, 78, 86,
123, 126
Paris. 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40,
41, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 59, 60, 72, 74, 76, 77, 79, 96, 97
Peckham, George 16
Prichard, James Cowles 23, 27, 128
Prochaska, Georg 27, 128
Protestan 9, 11, 27, 107, 108, 109, 111
Puydt, Paul Émile de 80

R

Reeck, Doris 110
Ritter, Karl 105
Rödiger, Emile 109

S

Said, Edward 17, 24
Saint-Vincent, Bory de 27, 127, 128
Satı 64, 65, 76, 80, 81, 83, 86, 88, 89, 90,
100, 121, 153, 155, 158, 160
Schiffer 22
Schliemann(Şliman), Heinrich 46
Schlottmann, Konstantin 107
Servet-i Fünun 75
Sieveking, Karl 105
Stockholm 35,36,37,43,44,45

Ş

Şehbal 76
Şemseddin Sami 9,10,64

W

White, Gilbert 27

T

Tahtavi, Rifa'a Rafi 56, 57, 58, 59, 60,
85

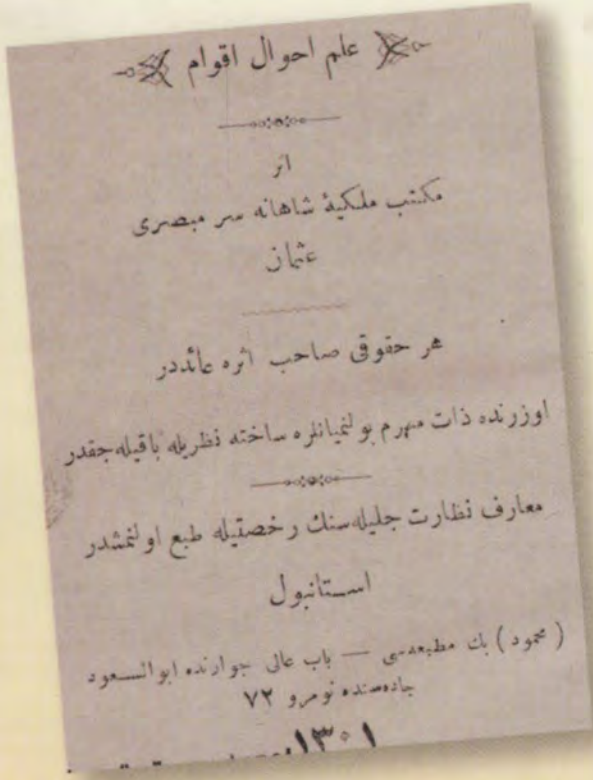
Tarih-i Tabii-i Beşer 10, 64, 73, 77
Tasvir-i Akvam 64, 65, 88
Tasvir-i Efkâr 92
Thévenot, Jean 19
Thevet, André 16
Toprak, Zafer 9
Tournefort, Joseph de 18, 19
Trocadéro 45
Türk Derneği 84

V

Vafiyadis Bey 115
Vambéry, Arminius 36
Viyana 37, 44, 53, 110
Virey, Julien-Joseph. 27, 37, 128, 156

Y

Yeni Pazar 118, 122
Yerasimos, Stefanos 19

Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi ve İlm-i Ahval-i Akvam

Andreas David Mordtmann
Osman Bey

YELİZ OKAY

Anlamları, içerikleri ve ilgi sahaları ayrı olmakla beraber çok sayıda ortak yönü de bulunan etnografya, etnoloji ve antropoloji batıda 18 ve 19. yüzyıllar boyunca hızlı bir ilerleme ve değişim göstermiştir. Özellikle seyyahların ötekini tanıma çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkan etnografya Osmanlı'da da düşünsel anlamda varlığını ilk defa bu şekilde göstermiştir. 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı eğitim sistemine, süreli yayınlarına ve kitaplarına konu değişik yönleriyle girmiş ve ilgi odağı olmuştur. Bu kitap Türkiye'de etnografya'nın ortaya çıkışını, gelişimini ve bugüne kadar dikkate alınmayan yönlerini göstermeyi amaçlamış ve bu konuda bir ilk olan Andreas David Mordtmann'ın etnografya ders notlarını kitap haline getirerek yayınlayan Osman Bey'in İlm-i Ahval-i Akvam kitabını eksiksiz olarak yeni harflere aktarmıştır.

